T.C.
SELÇUK ÜNİVESİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ BİLİM DALI

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA HİNDİSTAN'DA TÜRK ESİRLERİ

Hazırlayan
RIZA ÖZBÖLÜK

DOKTORA TEZİ

TEZ DANIŞMANI
Dr. Öğr. Üyesi MUSTAFA ARIKAN

KONYA 2020

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin		
	Adı Soyadı	Rıza ÖZBÖLÜK
	Numarası	124102051003
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ■
	Tezin Adı	Birinci Dünya Savaşı'nda Hindistan'da Türk Esirleri

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Rıza ÖZBÖLÜK

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin		
	Adı Soyadı	Rıza ÖZBÖLÜK
	Numarası	124102051003
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ■
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi. Mustafa ARIKAN
	Tezin Adı	Birinci Dünya Savaşı'nda Hindistan'da Türk Esirleri

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı boyunca yaklaşık 30.000 Osmanlı vatandaşı, Hindistan ve Burma'da esir olarak kaldı. Tamamına yakını Irak Cephesi'nde İngilizler tarafından ele geçirilen ve büyük çoğunluğu askerlerden oluşan esirlerin bir kısmı ülkelerini bir daha göremedi. Geri kalanların ülkelerine dönüşleri 1922 yılına kadar peyderpey devam etti. Esaret süreci, birçok açıdan Osmanlı vatandaşları için sıra dışı bir tecrübe dönemiydi. İngilizler, esirleri Türk ve Arap olmak üzere iki sınıfa ayırdı. Bu tasnif uzun esaret hayatının hangi şartlarda geçirileceğinin temel kıstası oldu. Türk olmak, herhangi bir seçeneği olmadan, esaret hayatının bütün ağırlığına tahammül etmek anlamına geliyordu. Araplara ise İngiliz siyasi çıkarları doğrultusunda kendilerine biçilen rolü oynamak şartıyla, özgür kalma fırsatı verildi.

Türkler için esaret hayatının sona ermesi problemlerin bittiği anlamına gelmiyordu. İngiliz esaretinden kurtulup anavatana kavuşanlar bu kez işgal altındaki İstanbul ya da Yunan işgali altındaki İzmir'e ayak basmak zorunda kaldılar. İstanbul hükümeti, İngilizler ve Yunanlılar arasında sıkışıp kalan esirler için yegâne umut Anadolu millî hareketine katılmaktı. Bu hareket aynı zamanda anavatanı da esaretten kurtaracaktı.

Anahtar Kelimeler
Savaş Esiri, Birinci Dünya Savaşı, Irak Cephesi, Osmanlı, İngiltere, Hindistan, Burma.

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin		
	Adı Soyadı	Rıza ÖZBÖLÜK
	Numarası	124102051003
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ■
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ARIKAN
	Tezin İngilizce Adı	Turkish Prisoners of War in India in the World War One

ABSTRACT

About 30.000 Ottoman subjects lived in captivity in India and Burma during the World War One. Some of the prisoners, almost all of which were captured by the English in Mesopotamia Campaign, and a large number of which consisted of soldiers, were unable to see their country again. The return of the rest to their countries gradually continued until the year 1922. The captivity duration became an extraordinary experience period for Ottoman subjects from many aspects. The English separated Ottoman prisoners into two classes as Turks, and Arabs. This classification became the basic criteria identifying under which conditions long captivity life would be spent. Being a Turk meant to endure all suffering of captivity life without any choice. The Arabs were given the opportunity of being free providing to play the role provided for themselves in English political interests.

The termination of captivity life didn't mean for Turks that the problems had ended. Those rescued from English captivity and reached homeland had to set foot on Istanbul under the English occupation and Izmir under the Greek occupation. The unique hope of the prisoners got stuck between Istanbul governments the English and the Greek was to participate in the Anatolian national movement. This movement would also save the homeland from the captivity.

Key Words

Prisoner of war, World War I, Mesopotamia Campaign, Ottoman, Britain, India, Burma.

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **ii**
ABSTRACT ..... **iii**
KISALTMALAR ..... **vi**
ÖN SÖZ ..... **vii**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İNGİLTERE TARAFINDAN ESİR EDİLEN OSMANLILAR

A. SİVİL ESİRLER **17**
1. İngiltere'nin Osmanlı Vatandaşlarına Yönelik Politikası 17
2. Hindistan'da İlk Türk Esirleri: Karadeniz Gemisi Mürettebatı 23
3. Irak ve Hindistan'da Meskûn Osmanlı Sivillerin Durumu 31

B. ASKER ESİRLER **39**
1. Irak Cephesi'nde Türk İngiliz Muharebeleri ve Osmanlı Savaş Esirleri 39
2. Esir Düşme: Direnme ve Gönüllü Teslimiyet 49
3. Irak'taki Esir Kampları ve Esirlerin Kalıcı Kamplara Sevki 59
   a. Esirlerin Hindistan ve Burma'ya Gönderilme Sebepleri 59
   b. Sevk Süreci ve Problemler 62

C. ESİR KAMPLARI **69**
1. Hindistan'da Oluşturulan Kamplar 70
2. Burma'da Oluşturulan Kamplar 72

İKİNCİ BÖLÜM
HİNDİSTAN VE BURMA'DA ESARET HAYATI

A. Esarette Osmanlı Askerleri ve Günlük Yaşam **77**
B. Esirlerin Ekonomik ve Kültürel Yaşamları **83**
1. Para Kazanma Faaliyetleri 83
2. İşgücü Kaynağı Olarak Osmanlı Esirleri 87
   a. Askerî Olmayan İşlerde Esirlerin İstihdamı 89
   b. Hizmet Karşılığı Ödenen Ücretler 92
3. Esir Kamplarında Kültürel Faaliyetler: Esaret Gazeteleri 93

C. Haberleşme Sorunu ve Esir Mektupları **99**

D. Esirler Arasındaki İlişkiler 110
1. Dikenli Tel Psikozu 110
2. Kavga, Yaralama ve Cinayet Vakaları 116
3. Kamplardan Firar Teşebbüsleri 120

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI ESİRLERİNE YÖNELİK İNGİLİZLERİN DAVRANIŞLARI

A. Osmanlı Devleti'nin İddiaları 127
1. Etnik ve Siyasi Ayrımcılık 128
2. İnsanlık Dışı Muamele İddiaları: 'İngilizler ve Medeniyet' 132
3. Esirlerin Beslenme Programı ve Oryantalist Yaklaşım 138
B. Osmanlı Esirlerin Sıhhi Durumu 146
1. Savaş Meydanında Yaralanan ve Hastalanan Esirlerin Durumu 146
2. Ölüm Vakaları ve İngiltere Hükümetinin Savunması 151
C. Esirlerin Ülkelerine İadeleri 155
1. İngiliz Hükümetinin İade Politikası ve Türk Esirlerin İadesi 155
2. Türk Olmayan Esirlerin İadesi 163
a. Arap Esirler 163
b. Rum ve Ermeni Esirler 166
D. Esirlerin Terhisi 167
SONUÇ 173
KAYNAKÇA 178
EKLER 192

KISALTMALAR

ATASE	Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi
B.	Belge
Bk.	Bakınız
Çev.	Çeviren
BL.	The British Library
BOA.	Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
BEO.	Babı Ali Evrak Odası
BDH.	Birinci Dünya Harbi
CAB.	Cabinet Papers
DH. ŞFR	Şifre Kalemi
FO.	Foreign Office
G.	Gömlek
HR. SYS.	Hariciye Siyasi
HR. İM.	Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı
HMŞ. İŞO.	İstişare Odası
IOR.	India Office Records
İ.DUİT.	İrade Dosya Usulü
K.	Kutu
S.	Sayı
s.	Sayfa
TNA.	The National Archives
Yay.	Yayınları/Yayınevi

ÖN SÖZ

Bu çalışma Birinci Dünya Savaşı sırasında çoğunlukla Irak Cephesi'nde esir edilerek Hindistan ve Burma'ya götürülen Türk esirlerini konu almaktadır. Birinci Dünya Savaşı'na dair literatür içerisinde esirlerle ilgili çalışmaların nicelik itibariyle yetersiz olduğunu kabul etmek gerekir. Bu çalışmanın incelemeyi hedeflediği bölgelerdeki esirlere dair araştırmaların sayısı ise bir elin parmağını geçmez. Hâl böyle olunca günümüzden neredeyse bir asır önce binlerce Türk'ün Hindistan ve Burma'da oldukça uzun bir süre esir olarak kaldıkları, toplumsal düzeyde neredeyse hiç bilinmemektedir.

Çalışmanın temel amacı, öncelikle Hindistan ve Burma'ya ne kadar Türk esirin götürüldüğü, İngilizlerin esirlere yönelik davranışlarının hangi saiklerle şekillendiği ve çoğunlukla er statüsünde olan Türk askerlerinin esaret karşısında şekillenen tutum ve davranışlarının incelenmesidir. Bunun yanısıra esirlerin sıhhi durumu, beslenme düzenleri, zorunlu işgücü olarak kamplarda çalıştırılmaları konularına değinilmiş ve ayrıca her iki devlet arasında esirler arasında ortaya çıkan ihtilaflar değerlendirilmiştir. Ayrıca araştırmanın ilk bölümünde Türk sivil esirleri ele alınmış, İngilizlerin Osmanlı vatandaşlarına yönelik davranışlarında etnik ve dini aidiyetlerine ne derece önem atfettiği ortaya konulmuştur.

Araştırma sırasında karşılaşılan en önemli problem kaynaklara ulaşma konusunda ortaya çıkan zorluktu. Nitekim, ileride ayrıca belirtileceği üzere, konu ile ilgili daha önce bazı çalışmalar yapılmış ve kaynak noktasındaki eksiklikler nedeniyle böyle spesifik bir olguya son derece sınırlı açıklamalar getirilebilmişti. Çalışmaya yönelik böylesi ciddi tehdide rağmen neyse ki; *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, ATASE, Kızılay Arşivi, The National Archives ve Biritish Library'*de tespit edilen veriler, ayrıca esaret tecrübelerini kâğıda dökmek gibi son derece ileri görüşlü bir tavır sergileyen esir Türk askerleri, endişelerimizin bir miktar giderilmesine yardımcı oldu.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında ve sonuçlandırılmasında danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ARIKAN'ın katkıları için minnetarım. Maddi ve manevi desteklerinin ötesinde çalışma sırasında ortaya çıkan birçok zorluğun giderilmesinde sabırla emek harcamış, konu tespitinden kaynak teminine kadar birçok hususta yardımcı olmuştur. Nihayet bu tezi sabırla okuyup birçok hatayı düzelttiği için kendisine teşekkür

ve minnet borçlu olduğumu ifade etmek isterim. Çalışma sırasında birçok konuda katkılarını esirgemeyen sayın hocalarım; Prof. Dr. Ferudun ATA, Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ, Prof. Dr. Özdemir KOÇAK, Dr. Öğr. Üyesi Mehmet YILMAZ, Prof. Dr. Necmi UYANIK, Doç. Dr. Cemal ÇETİN, Doç. Dr. Salih KIŞ ve kıymetli arkadaşlarım, Arş. Gör. Hasan AKSOY, Arş. Gör. Onur KABAK ve Arş. Gör. Doğan Can AKTAN'a teşekkür etmek isterim.

Rıza ÖZBÖLÜK
KONYA 2020

GİRİŞ

Avusturya-Macaristan'ın 28 Temmuz 1914'te Sırbistan'a savaş ilanını takip eden günlerde, Avrupa'da sanayileşmiş diğer devletlerin de art arda seferberlik ve savaş ilanları, Balkanlarla sınırlı kalacağı tahmin edilen çatışmayı, kısa süre içerisinde Cihan Harbi haline getirdi. Diğer taraftan muhasım devletlerden, özellikle Rusya'dan gelen ciddi tehditler[1], kaçınılmaz olarak, savaş bulutlarının Osmanlı toprakları üzerinde belirmesine sebep olacaktı.

Savaş arifesinde diplomatik ve askeri yalnızlıktan kurtulmak adına uygun bir müttefik arayışında olan Osmanlı idarecilerinin buna yönelik gayretleri 2 Ağustos 1914'te Almanya ile imzaladığı gizli ittifak antlaşması ile sona erdi. Bununla birlikte her iki taraf için de oldukça sorunlu olan ittifak[2], Osmanlı Devleti adına tüm sorunları, doğal olarak, ortadan kaldırmıyordu. İttihat ve Terakki iktidarı, kendilerini hem müttefikleri hem de hasımları karşısında oldukça dezavantajlı durumda bırakan bir dizi problemin üstesinden gelmek zorundaydı. Nitekim 1911'de Trablusgarp Savaşı ile başlayan, Balkan Savaşı ile devam eden süreç; mevcut ekonomik, askerî, siyasi ve diğer yapısal sorunları daha da belirginleştirmişti ve toparlanmak için yeterli zaman yoktu. Bu yüzden imparatorluk, uzun süreli bir barış dönemi geçiren düşmanlarının tam aksine bu sürece yıkıcı bir savaş silsilesi sonunda dâhil olacaktı[3]. Süregelen savaşların yıkıcı etkisi devlet idaresini de istikrarlı bir zeminden uzaklaştırmıştı. Uzun süreden beri, sıkıyönetimle idare edilen ve savaş öncesi iktidarın bir askerî darbeyle değiştiği tek başkent de İstanbul'du[4].

Hâlihazırda üstesinden gelinmesi gereken devasa altyapı problemleri ülkenin seferberlik çabalarını sekteye uğratan en önemli eksikliklerdi. Savaşı kotarabilecek ulaşım altyapısı diğer devletlerle kıyaslanamayacak derece geri kalmış durumdaydı.

---

[1] Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde*: *Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul, 2010 s. 82-87; 93-103.

[2] Osmanlı idarecileri son ana kadar savaşa girmeme eğilimindeydi ve bu yüzden ittifak iki ciddi kriz atlatmıştı. Ayrıntıları için *bk*. Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde,* s.155-204; Ayrıca savaş sırasında sahadaki Türk ve Alman komutanlar arasında ciddi anlaşmazlıklar ortaya çıkmaktaydı. Bir örnek için *bk.* İsrafil Kurtcephe, Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi –Rauf Bey Müfrezesi, *OTAM,* 1992, S.3, s. 247-269.

[3] Erik Jan Zürcher, "Osmanlı'nın Savaşındaki Fark Neydi?" *Pera-Blatter* 27, Çev. Hasan Aksakal, Orient Institut İstanbul, 2015, s. 1-22.

[4] Erik Jan Zürcher, "Young Turk Governance in the Ottoman Empire during the First World War", *Middle Eastern Studies*, 55, 2019, s. 897-898.

O kadar ki Ahmet Emin Yalman; "*Osmanlı Devleti'nde demiryoluna benzer yegâne şey*"in Balkan Savaşı'ndan sonra elde kalan Avrupa topraklarında bulunduğunu Anadolu'dakilerin ise demiryolu olarak tanımlanamayacağını ifade eder[5]. Dahası, ilkel karayolu ağı, yük hayvanlarının yetersizliği ve nihayet itilaf ablukasından dolayı deniz ulaşımının durması[6] demiryollarının yerine alternatif unsurlar ikame edilmesini de imkânsız hale getiriyordu.

Ekim ayı sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın müttefiki olarak savaşa dâhil oldu. Yaklaşık dört yıl boyunca ve tam anlamıyla topyekûn harp şeklinde cereyan edecek olan Dünya Savaşı, hemen her muharip devlet gibi Osmanlı Devleti'ni de, sürekli olarak büyük miktarda askeri cephe hattında istihdam etmek zorunda bırakacaktı[7]. Balkan bozgununun hemen akabinde, ordu bünyesindeki disiplin ve itaat sorunları, subayların siyasi düşüncelerden bağımsız hareket etmemeleri, yedek askerî birliklerin eğitimsizliği, savaşa hazırlıksızlık ve lojistik problemler hemen her kesim tarafından ittifakla ve açıkça dile getirilir olmuş[8] ve çözüm için ciddi tedbirler alınmıştı.

23 Ocak 1913'te**,** İttihat ve Terakki'nin iktidarı tam olarak ele alışının ardından, gündeme gelen en önemli ve acil mesele orduyu modernize etmek olmuştu. Kısa süre içerisinde ordu bünyesinde önemli yenilikler gerçekleştirildi. Uluslararası bir krize de sebep olan Alman askeri heyetinin gelmesiyle ordudaki iyileştirme istenen düzeyde olmasa da önemli bir ivme kazandı[9]. Ordunun ihtiyaç duyduğu insan gücü kaynağını genişletmek adına zorunlu askerlik kanununun işleyişi iyileştirildi, ihtiyat birlikleri düzenli orduya entegre edilecek şekilde yeniden gözden geçirildi, ülkenin birçok noktasında askere alma işini daha düzenli hale getirmek için yeni

[5] Ahmet Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, Çev. Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2018, s. 100.
[6] Erik Jan Zürcher, "Between Death and Desertion: The Experience of the Ottoman Soldier in World War I", *Turcica* 28, (1996) s. 250-253.
[7] Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı İmparatorluğunun seferberlik çabalarının ayrıntılı bir incelemesi için *bk*. Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2015.
[8] Mesut Uyar, "Osmanlı Askerî Rönesansı: Balkan Bozgunu İle Yüzleşmek" *Türkiye Günlüğü*, S. 110, 2012, s. 65-69.
[9] Mesut Uyar; Edward Erickson*, Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2014, s. 473-477; Edward Erickson, S*ize Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu,* Çev. Mehmet Tanju Akad, Kitap Yay. İstanbul, 2011, s. 31.

askerlik şubeleri tesis edildi[10]. Çabalar nispeten sonuç vermiş ve savaş başladığında ordu mevcudu aşağı yukarı istenilen seviyeye getirilmişti[11]. Bununla birlikte savaş boyunca diğer tüm devletlerin karşı karşıya kaldığı gibi aşırı zayiat, sürekli olarak yeni askerlerin cephelere sevk edilmelerini zorunlu kılıyordu. Nihayet dört yıl boyunca silahaltına alınan kişi sayısı yaklaşık 2.800.000'e ulaşacaktı[12].

Birinci Dünya Savaşı boyunca ortaya çıkan askerî zayiat daha önce yaşanmış herhangi bir savaşla kıyaslanamayacak derecede büyüktü. Ölüm, yaralanma, hastalık, kayıp, firar, esaret vakaları dört yıl boyunca orduların mevcudunu olağanüstü şekilde aşındırdı. Osmanlı ordularının kayıplarına dair istatistiklere göz atıldığında çok az sayıda askerin sağ salim evine dönebildiği anlaşılır. İngiliz Savaş Bakanlığı raporunda, dört yıllık harpteki Osmanlı askerî kayıpları şöyle verilir:[13]

Savaş dışı kalma sebebi	**Sayı**
Muharebelerde hayatını kaybeden	*50.000*
Savaş yaralarına bağlı olarak hayatını kaybedenler	*35.000*
Yaralananlar	*400.000*
Hastalıktan hayatını kaybedenler	*240.000*
Toplam	***725.000***
Esir, firar ve sakat ve kayıpların sayısı	*1.565.000*
Toplam	***2.290.000***

İngiliz kaynağının verdiği sayılarla Maurice Larcher'in verdiği zayiat miktarları aynıdır. Ancak Larcher, bu sayıların hükümetin resmi tebliği, gerçek zayiatın ise daha fazla olduğunu ifade eder[14].

Ahmet Emin Yalman'ın bildirdiği zayiat miktarı ise İngiliz kaynağı ve Larcher'in bildirdiğinden daha fazladır. Ona göre toplam "*yaralı 711.837; hastalık sonucu ölüm 401.859 ve yaralanmaya bağlı ölüm sayısı 59.462*" idi[15].

---

[10] Mehmet Beşikçi, "The Ottoman Mobilization in the Balkan War: Failure and Reorganization", *The Balkan Wars and The Emergence of Modern Military Conflict, 1912*-13, ed. Katrin Boeckh, Sabine Rutar, Newyork Oxford, Bergham 2018, s. 175-176 ve *Osmanlı Seferberliği*, s. 111-116.
[11] Ordu mevcudu bir milyonun üzerine çıkarılmıştı. *bk*. Uyar, Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, s. 485
[12] Beşikçi, *Osmanlı Seferberliği*, s. 121.
[13] İngiliz Savaş Bakanlığı [The War Office] *, Statistics of the Military Effort of The British Empire During the Great War 1914-1920,* Londra, 1922, s. 357.
[14] Maurice Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi*, C. 3, İstanbul 1928, s. 138.
[15] Yalman, *Türkiye*, s. 294.

Zayiat çizelgelerinde hiç de azımsanmayacak oranda yer kaplayan istatistiklerden biri de savaş esirleriydi. Birinci Dünya Savaşı boyunca tüm muharip güçlerden, yedi ila sekiz milyon kişi esir düşmüştü. Bu durum savaş esirlerini, bu büyük savaşı karakterize eden önemli olgulardan biri haline getirir. Seferberliğin en yoğun yaşandığı ülkelere göz atıldığında, esir sayısı bağlamında en az zayiatı veren ülkelerden birinin Osmanlı Devleti olduğu anlaşılmaktadır. Elde kesin ve net sayılar olmasa da, titiz çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla savaş boyunca yaklaşık 250.000 Türk esir düşmüştü[16]. Bu, dört yıl boyunca orduda istihdam edilen personelin yaklaşık %9'unun esir düştüğü anlamına gelir. Esirlerin toplam zayiat içerisindeki oranı ise %17,2'ye ulaşır[17].

Kesin sayılar verilemese de 150.000 civarında Osmanlı askeri, özellikle savaşın son yılında, İngilizlere esir düşmüştü[18]. Türk esirlerin büyük çoğunluğu başta Mısır olmak üzere Malta, Kıbrıs gibi bölgelerde tutulmuş, Hindistan ve Burma'da bulunan kamplara ise yaklaşık 30.000 Türk, esir olarak gönderilmiştir[19].

Birinci Dünya Savaşı boyunca Hindistan ve Burma'daki Türk esirlerinin varlığı aslında merak ve şaşkınlık uyandıran bir olgudur. Söz konusu savaşın en az incelenen yönlerinden birisinin esirler olması ve daha özel olarak, esirlerle ilgili çalışmalar içerisinde Hindistan ve Burma'daki Türk esirlerinin çok az yer alması konunun bilinirliğini olumsuz anlamda etkilemiştir. Ayrıca böyle bir çalışmada kullanılabilecek kaynakların nispeten yetersiz olması, konuya dair araştırmaların sınırlı kalmasına neden olmuştur. Hâlbuki az önce belirtildiği üzere,

---

[16] Yücel Yanıkdağ, Osmanlı esirlerine dair elde mevcut hemen tüm istatistiki verileri ve literatürü değerlendirerek gerçek sayının 250.000'e yakın olduğunu ifade eder. *Millete Deva Olmak, Osmanlı Savaş Esirleri Tıp ve Milliyetçilik, 1914-1939*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul, 2014, s. 23-27.

[17] Niall Ferguson, *Hazin Savaş 1914-1918*, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul, Yapıkredi Yay. 2015, s. 439.

[18] Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak,* s. 140.

[19] Hilal-i Ahmerin Osmanlı esirlerine gönderilecek yardımla ilgili Hariciye Nezareti'ne göndermiş olduğu 2 Temmuz 1918 tarihli bir yazıda Mısır'da 25.000 ve Hindistan'da da 25.000 esir olduğu ifade edilmektedir. *Bk*. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü*, Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi* II*,* İstanbul, 2013*,* s. 232; British Library'de bulunan Hindistan Bürosu'na ait yazışmalar içerisinde yer alan ve Osmanlı esirlerin ülkelerine iadeleri nedeniyle ortaya çıkan masrafların hesaplandığı Mart 1922 tarihli bir belgede Hindistan ve Burma'da bulunan Osmanlı esir mevcudunun 2.828'i Arap, 25.980'i Türk olmak üzere toplam 28.808 olduğu anlaşılmaktadır; BL, IOR/L/F/7/2853. Bu sayıya kamplarda hayatını kaybeden esirler eklendiğinde sayı yaklaşık 30.000'i bulmaktadır. Şehit sayıları için *bk.* http://www.msb.gov.tr/Sehitlikler/YurtDisiSehitlikleri. (e.t.30.07.2018).

azımsanmayacak miktarda Türk askeri, İngiliz ordusu tarafından, Irak Cephesi'nden esir alınarak Hindistan ve Burma'ya gönderilmişti.

Bir ölçüde askerî tarih araştırması olarak da tanımlanabilecek bu çalışmaya dair en önemli kaynakların, tabii olarak, *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) ve Denetleme Başkanlığı Arşivi*'nde aranması gerekir. Fakat istenen belgelerin tespit ve temini hayli zor olabilmektedir. Nitekim Birinci Dünya Harbi'ne (BDH) ait kataloglar son derece kapsayıcı başlıklar halinde hazırlanmıştır. Örneğin bazı başlıklar *Esirler* şeklindedir. Böyle bir ad altında belki yüzlerce belki de sadece birkaç sayfa belge bulunmaktadır. Kataloglar tarandıkça bu türden başlıkların sayısı artar. Belgeleri görmek de mümkün olmadığından bunları talep etmek hayli risklidir. Zira araştırmacıların sahip oldukları kota sınırlıdır. Belge talep edildiğinde ise konu ile alakası olmayan verilerle karşılaşılabilmektedir. Örneğin bu çalışma olarak Hindistan ve Burma'daki Türk esirlerine odaklanmaktadır. Yukarıda bahsedildiği şekilde belge talep edildiğinde Rusya'dan ya da Mısır'dan dönen esirlere ait künye bilgileriyle ya da Osmanlı topraklarında tutulan düşman esirlerle ilgili yazışmalarla karşılaşma ihtimali yüksektir. Dolayısıyla belge talep edilirken zorunlu olarak *Esir*, *Hindistan* ve *Burma* kelimelerini bir arada ihtiva eden fonlara odaklanılmıştır. Ayrıca İngilizler tarafından Hindistan ve Burma'ya götürülen Osmanlı askerlerinin neredeyse tamamı Irak Cephesi'nde esir düştüğünden birliklerin esaretine dair harp raporları da talep edilmiş ancak temin edilememiştir. Nihayet, arşivde ayrıntılı tasnif işlemleri yapıldığı belirtilerek istenen başka bazı belgeler de verilmemiştir. Bu sebeple ilgili arşivden az sayıda belge temin edilmiştir. Yine de bu belgeler konu açısından değerli bilgiler sunmaktadır.

Söz konusu arşivde ayrıntılı bir tasnif yapılması ve ilgili fonların da içerikleri hakkında fikir verebilecek şekilde özellikli başlıklara ayrılmasının esirlerle ilgili araştırmalara önemli katkılar sunacağı aşikârdır. Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı'nda Türk esirleri ve daha küçük ölçekte, Hindistan ve Burma'daki Türk esirleri ile ilgili yapılacak çalışmalara dair bütün problemleri ortadan kaldırması elbette beklenemez. Konu ile ilgili bütün arşiv belgelerine ulaşılsa bile bu belgelerin niteliği, kapsayıcılığı ve nesnelliği ile ilgili önemli sorunlar bulunacaktır. Mesela *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı*nın *Osmanlı Arşivi* bölümü ve *Kızılay Arşivi*nde esirlerle ilgili yer yer çok değerli bilgiler ihtiva eden, temin edilmesi kolay,

bol miktarda belge bulunmaktadır ama bu bu kayıtlar kapsayıcılık ve temsil açısından son derece yetersizdir.

Burada öncelikle Türk Kızılayı Arşivinde muhafaza edilen ve bu araştırmayı ilgilendiren yüzlerce belgeye değinmek gerekir. Bu belgelerin en önemli özelliği esirler ile aileleri arasındaki iletişime dair oluşudur. Belgelerin neredeyse tamamı ailesinden haber alamayan esirlerin Hilal-i Ahmer Cemiyeti Üsera Komisyonu'na yazdıkları dilekçelerden oluşmaktadır. Bazen de tam tersi olarak kendisinden haber alınamayan esirle ilgili ailelerin aynı kuruma yaptıkları müracaatlardır. Örneğin "*Bendeleri… geçen sene Kut muharebesinde esir oldum. Bu ana kadar… Kapıcıoğlu* (?) *Mustafa Ağa'ya yazmış olduğum birçok mektuplara cevap alamadığından hayat ve mematından malumat alamıyorum"*[20] şeklinde çok sayıda dilekçe tespit etmek mümkündür.

Bu tür bilgi amaçlı dilekçelerin yanı sıra ailelerin esir olan yakınlarına göndermek istedikleri paraların ulaştırılması hakkında yazdıkları dilekçeler de bulunmaktadır[21]. Bu türden yüzlerce belge bulunması ileride de görüleceği üzere esirlerle aileleri arasında ciddi bir iletişim probleminin olduğunu, ayrıca kamplarda birçok esirin para sıkıntısı yaşadığını göstermektedir. Fakat para ve iletişim yokluğunun esirler üzerinde ne gibi tesirler doğurduğuna, kamp hayatını nasıl etkilediğine dair hiçbir fikir vermemektedir. Bu dilekçelerle ilgili önemli bir problem de "esir mektupları" olarak algılanma ihtimalidir. Aslında esir kamplarına içerden bir bakışı yansıtma ihtimali olan bu mektuplar ne yazık ki bulunmamakta ya da çok nadir tespit edilmektedir. Esir mektuplarını konu edinen ve uzun süre önce yapılan bir çalışmanın[22] hâlâ ilk ve tek örnek olması da bu düşünceyi pekiştirmektedir. Ancak bulunsa bile bu metinler kamp idarecileri tarafından hassas bir sansür mekanizmasından geçirildiği ve sadece belirli cümlelerin yazılmasına izin verildiğinden dolayı kapsayıcı bir kaynak niteliğine sahip olamayacaktı. Bu açılardan

[20] Kızılay Arşivi, K. 779. B. 34; başka bir örnek için *bk*. Aynı arşiv, K.779 B.126; Ailelerin bilgi talepleri ile ilgili yapılan soruşturmalara dair bazı örnekler için *bk*. Aynı arşiv, K. 779/B. 77, 77.1-2, 78.

[21] Bazı örnekler için *bk*.Kızılay Arşivi, K.779; B. 36, 44, 46, 49, 84, 94,99, 112, 131, 138, 149.

[22]Mustafa Arıkan, *Asker Mektupları*, Konya, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990.

bakıldığında Kızılay Arşivinde bulunan belgelerin, esaret hayatına dair önemli bilgiler verse de, son derece dar kapsamlı olduğu düşünülmektedir.

Bu araştırmada kullanılan bir başka önemli kaynak çoğunlukla Osmanlı Hariciye Nezareti tarafından üretilen ve bu gün Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde muhafaza edilen belgelerdir. Çalışmanın dayandığı dört ana kaynak gurubundan birini oluşturan bu belgeler kullanılırken aşağıdaki ihtimaller dikkate alındı:

1- Osmanlı Devleti ve İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'nın iki hasım tarafıdır. Esirlerin hakları uluslararası hukuk tarafından garanti altına alınmıştır. Dolayısıyla her iki devlet, husumetten kaynaklanan sebeplerden dolayı, esirlere kötü muamele yapıldığı iddiasında bulunarak bir diğerini uluslararası hukuka uymamakla suçlayabilir.

2- İngiltere tarafından esir edilen Osmanlı vatandaşları 1922'ye değin bu devletin otoritesi altındadır. Osmanlı Devleti esir kamplarına müdahale edemez, esirlerin yaşam şartlarından yeteri kadar haberdar olamaz. Dolayısıyla Hariciye Nezareti'ne ait belgeler çoğu zaman soruna dışardan bakışı yansıtabilir.

3- Belgeler her zaman Hariciye Nezareti tarafından, kendi tespitlerine dayanarak oluşturulmamıştır. Muhtelif sebeplerle esaretten ülkelerine dönen sıradan Osmanlı vatandaşlarının ifadeleri, devletin esirlerle ilgili en önemli bilgi kaynakları arasındadır. Dolayısıyla sıradan bir esirin olayları ve olguları algılama biçimi ile devletin algılama biçimi arasındaki fark çoğu zaman ortadan kalkmış olabilir.

Yukarıda sıralanan ihtimaller bir ölçüde bu tezin sorunsalını da oluşturmaktadır. Her ne kadar metodolojik filtrelerden geçirilse de, sadece Osmanlı Hariciye Nezareti'nin ürettiği belgeler kıstas alınarak hareket etmek büyük oranda resmi ve eksik bir anlatıma yol açacaktır. Bu durumda anlamlı ve kapsayıcı çıkarımlar yapmak mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla karşı tarafın sesini dinlemek/duymak kaynakların muhtevasını test etmek açısından son derece değerlidir. Bu bağlamda, konu ile ilgili dönemin İngiliz Dışişleri Bakanlığı ve Hindistan Bürosuna ait evraklar iki açıdan bu çalışmaya katkı sağlamıştır. Birincisi; Osmanlı hariciyesinin iddialarına cevap teşkil etmesi bakımından bu belgeler

değerlidir. İkinci olarak; esir kamplarının içinden haber vermeleri ayrıca dikkate değer. Tabi bu içeriden bakışın çoğu zaman İngiliz çıkarları doğrultusunda son derece sübjektif olabileceği akılda tutulmalıdır. Ayrıca bu belgelerin son derece geniş bir perspektiften değerlendirilmesi zorunludur. Örneğin İngilizlere yönelik en önemli şikâyet ve suçlamalardan birisi Osmanlı esirlerini Türk ve Arap oluşlarına göre birbirinden ayırmalarıydı. Bellary Esir Karargâhında bulunan Yarbay Hasan Yetimi'ye göre bunun sebebi basit bir kavgaya dayanıyordu.

> "Bir Türk subayının Arap erini tokatlaması üzerine subaylar arasında anlaşmazlık ve çekememezlik çıkmıştı. Bundan dolayı İngiltere hükümeti milliyetçilikten doğan ayrılık esası konusunda bilgi edinerek, Osmanlı uyruğu altında kayıtlı olup esas kayda itiraz etmeyen Türk ve Arap subaylarını Tatmiyo karargâhına yerleştirmişlerdi. Kürt ve Arap kayıt olunup milliyetlerini ortaya koyan subay ve erleri ayırarak Bombay'ın kuzeyindeki Rapnonan eyaleti içindeki Sumerpur yöresinde açılan karargâha aktarmışlardır"[23].

Bir başka esir, Taşköprülü Mehmet Efendi, soruna dair gözlemlerini şöyle anlatmaktadır:

> "Iraklı erleri ve zabitleri vapurdan alarak trene götürdüler. Bu zabitler ve erler Sirpur'a [Sumerpur] gönderileceklermiş. Aynı hükümete ve aynı kanuna tâbi olan bir millet efradını ayrı ayrı yerlerde bulundurmak acaba neyi göstermektedir?"[24]

İngilizlerin esirleri etnik kökenlerine bakarak birbirinden ayırmalarının sebebi kamplarda asayişi sağlamaya yönelik basit bir güvenlik tedbiri miydi; ya da Taşköprülü'nün düşündüğü gibi Osmanlı vatanını "*yarım asır hatta bir asır sonra yutmak emeliyle ayrılık hissiyatı*"[25] ortaya çıkarmak mıydı? Bu çalışmanın cevap aradığı önemli problemlerden biri olan etnik ayrımcılığa dair gerek İngiliz Dışişleri Bakanlığı gerekse Hindistan Bürosu yazışmaları bazı önemli veriler sağlar. Fakat bu bilgiler, Osmanlı Devleti'nin ilan ettiği cihat, Hindistan'daki yoğun Müslüman nüfus ve İngilizlerin Irak üzerindeki geleceğe dair planları gibi geniş bir bağlama yerleştirmek akla yatkın sonuçlar elde etmeye yardımcı olacaktır.

---

[23] Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim I .Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri,* Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2011, s. 103.
[24] Taşköprülü Mehmed Efendi, *Irak Cephesi'nden Burmaya Savaşın ve Esaretin Günlüğü*, Haz. Mesut Uyar, Ahmet Özcan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2015, s. 87.
[25] Taşköprülü, *Irak Cephesi'nden Burmaya*, s. 87.

Esirler meselesinin bir başka boyutu da uluslararası nitelik taşımasıdır. Dolayısıyla uluslararası belgeler de özel önem taşır. Bu bağlamda 1917 yılında Kızılhaç Örgütünün görevlendirdiği bir delegasyonun Hindistan ve Burma'daki esir kamplarına yapmış olduğu teftiş ziyareti önemlidir. Yaklaşık üç ay süren ziyarette her kamp görülmüş, esirlerle ve kamp idarecileriyle görüşmeler yapılmıştır. Kızılhaç delegasyonu gözlem ve incelemelerini rapor haline getirmiştir. Fransızca olarak hazırlanan orijinal metnin[26] bir özeti daha sonra İngilizceye tercüme edilmiştir[27]. Orijinal raporla İngilizce özeti arasında konuya dair bazı noktalarda önemli farklar mevcuttur. Kızılhaç heyetinin bu raporu Hindistan ve Burma'da esir tutulan Osmanlılara dair en önemli kaynaklardan biridir ve kamplara içeriden bakışı yansıtması onu daha değerli kılar. Bu sebeple konu ile ilgili ilk olma özelliği gösteren bir çalışmada temel referans olarak kullanılmıştır[28]. Raporun uluslararası oluşu, tarafsızlığı ve kapsayıcılığı konusunda oluşabilecek şüpheleri ortadan kaldırmış olacak ki, Türkçeye özet tercümesi ile yetinilmiş[29]. Bir yıl önce de Amerika'nın Rangoon Konsolosu Samuel C. Reat tarafından bölgede bulunan Thayetmyo Karargâhı denetlenmiş ve kısa bir rapor hazırlanmıştı[30]. Belki de her iki raporun bazı noktalarda örtüşmesi doğruluklarını ispat eden yeterli bir kıyaslama olarak görülmüş ve bu yüzden Kızılhaç metninin eksiksiz ve nesnel gerçeklikleri yansıtan bir rapor olduğu düşünülmüştür.

Kızılhaç, uluslararası bir örgüttü ve elbette bahsi geçen delegasyonun her iki devletten birini desteklemek gibi bir kaygısı yoktu. Ayrıca tarafsızlığını da mümkün mertebe koruduğu anlaşılmaktadır. Esirlerle görüşmeler yapılması, kamplar içerisinde bulunan pavyonların[31] asgari yaşam standartlarına uygunluğunun tespit edilmesi, kamplarda meydana gelen ölüm olaylarına dair önemli istatistiksel bilgiler

[26] Uluslararası Kızılhaç Komitesi, *Rapports de MM.F. Thormeyer, Em. Schoch, D.F. Blanchod sur leurs visites aux camps de prisonniers de Guerre Ottomans et d'internés autrichiens et allemands aux Indes et en Birmanie / Documents Publiés A L'occasion De La Guerre Européenne (1914-1917) Cenevre*, Paris, Haziran 1917.
[27] Uluslararası Kızılhaç Komitesi, *Reports on British Prison-Camps in India and Burma*, Londra 1917.
[28] *bk.* Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, üçüncü bölüm.
[29] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 78-99;138,145-159; 171-174; sayfalar büyük oranda söz konusu rapordan oluşmakta bununla birlikte yeri geldiğinde farklı kaynaklara da atıflar yapılmaktadır.
[30] Söz konusu raporun Osmanlıca ve İngilizcesi için *bk*. BOA. HR. SYS. 2197/35, 27 Haziran 1916; bir değerlendirme ve Türkçeye çevirisi için *bk.* Taşkıran*, Ana Ben Ölmedim*, s. 160-170.
[31] Kamp içerisinde yer alan ve esirlerin günlük hayatları geçirdikleri binalar.

verilmesi, her iki devletin rapora itiraz ettiğine dair herhangi bir verinin bulunmaması, bu tarafsızlık algısını pekiştiren hususlardır. Fakat yine de bu çalışma, bahsi geçen raporun tarafsızlığı ve kapsayıcılığı noktasında, şüpheci olmak için geçerli sebepler bulunduğunu öne sürmektedir. Nitekim Kızılhaç heyetinin ziyareti önceden planlanmıştı ve İngiliz kamp idarecileri denetlemeden haberdardı. Zaten bu ziyaret, geniş kapsamlı bir misyonun parçasıydı. Aynı dönemde dünyanın çeşitli bölgelerindeki kamplar da farklı Kızılhaç delegasyonları tarafından ziyaret ediliyordu. Dolayısıyla olumsuz izlenim uyandırabilecek hususları geçici de olsa ortadan kaldırabilmek için yeterli zaman vardı. Ziyaret sadece üç ay gibi kısa bir zaman dilimini kapsamıştı. Birçok esirin hayatının neredeyse altı yılını bu kamplarda geçirmiş olduğu düşünülürse; bu, önemli bir problemdir. Gözden kaçırılmaması gereken bir başka detay da, kamplarda bulunan esirlerin sayılarının rapora eklenmesidir. Muhtemelen heyet, esirleri tek tek saymadı; sayılar İngiliz idarecileri tarafından verildi. Yani heyet İngilizlerin oluşturduğu verilerden yararlandı. Basit gibi görünen bu kanıyı güçlendirecek bir başka husus Kızılhaç heyetinin de tıpkı İngilizlerin yaptığı gibi Osmanlı esirlerini Arap ya da Türk oluşlarına ve hatta savaştan önce yaşadıkları coğrafyalara göre tasnif etmesidir[32]. Acaba bu tasnifi Kızılhaç heyeti kendiliğinden mi yaptı yoksa kamp idarecileri tarafından önceden hazırlanmış bir listeyi mi kullandı? Dolayısıyla sözü edilen rapora yönelik açıktan olmasa da önemli müdahalelerin olduğu düşünülmektedir.

Rapor tetkik edildiğinde esirler; günlerini domino, satranç, tavla oynayarak geçiren, sıcak havadan ve kendilerine verilen etin kalitesi gibi basit şeylerden şikâyet eden kimseler olarak görülür[33]. Esirlerin her günü böyle mi geçmekteydi?

Üstelik Kızılhaç heyeti esirlerin sadece bu birkaç satırlık şikâyetlerini bile rapora eklemeden önce şu değerlendirmeyi yapmıştı: "*Bir esir, hangi ülkede olursa olsun, acı çektiğinden şikâyet eder. Özgürlüğünün kaybı, muhakeme yetisini alt üst eder. İstanbul'dan bir hamal ya da Karadeniz sahilinden bir balıkçı, İngiliz askerleri ile aynı miktarda ve değerde yemek yemesine rağmen, yemekten şikâyet eder. Koyun etinin temel gıda olduğu yerde sığır eti; sığır etinin temel gıda olduğu yerde hepsi*

[32] Ayrıntılı tasnifler Fransızca raporda yer almaktadır, *bk*. *Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans*, s.7.
[33] *Reports on British Prison-Camps*, s. 12, 32, 43,50.

koyun eti ister..."[34]. Görüleceği üzere bahsi geçen delegasyon, 'herhangi bir' esirin genel ruh hali üzerine yaptığı değerlendirmeleri Türk esirleri üzerinden somutlaştırır. Esirlerin muhakeme yetilerine yapılan atıf önemlidir. Böylelikle onların şikâyetlerini değersizleştirme temayüllerine ciddi bir destek sağlanır. Türk esirlerin İngilizlerle aynı istihkakı aldıklarına yapılan vurgu da ilginçtir. Gerçekte durum nasıldı, esirler yeterli beslenebiliyor muydu?

Bu durumda, ortaya çıkan bazı soruları cevaplayabilmek için esirlerin geride bıraktıkları anı ve günlükler de önemli bir kaynak grubunu oluşturur. Bununla birlikte, hemen belirtilmesi gerekir ki; konuya dair bu türden kaynaklar sayısal açıdan çok da doyurucu değildir ve ciddi bir analizden geçirilerek kullanılma zorunluluğu vardır. Dolayısıyla *benlik belgeleri* olarak tanımlanan bu kayıtları kullanırken aşağıdaki tarife dikkat etmek elzemdir.

> "Benlik belgeleri, kişinin kendine ait bir tecrübeyi kendi hatırlama biçimiyle söyleme döktüğü ama gerek söz konusu tecrübenin yaşandığı, gerekse de hatırlamanın gerçekleştiği siyasi, sosyal ve kültürel bağlamın bu söylemi etkilediği ve biçimlendirdiği sübjektif/öznel hakikat sunan belgelerdir"[35].

Kamplarla ilgili bilgi veren altı hatıra/günlük tespit edilmiştir. Hatıra sahiplerinin genelde düşük rütbeli askerî personel olmaları dikkate değer. Bu durum bazen şahit oldukları olayları ve düşüncelerini herhangi bir oto-sansüre tabi tutmadan aktarmalarını sağlar. Hatta bazıları ordudan firar teşebbüslerini anlatacak kadar açık sözlü olabilmektedirler[36]. Ordudan firar etme durumunda devletin vereceği tepki[37] göz önüne alındığında kendi firar teşebbüsünü anlatacak kadar açık sözlü ve cesur bir askerin diğer konularda söyleyecekleri de o nispette değerli olacaktır. Çalışmada kullanılan ve yukarıda *hatıra* olarak da tanımlanan bu belgelerden bazıları aslında günlük şeklinde kayda geçirilmiştir. Örneğin Hüseyin Fehmi [Genişol] tüm askerlik

---

[34]*Reports on British Prison-Camps*, s. 11; Raporun bu kısmı daha önce bazı hatalarla tercüme edilmiştir. *bk* Taşkıran*, Ana Ben Ölmedim,* s. 82.

[35]Mehmet Beşikçi, "Tarihyazımında Hatırat ve Günlükler Nasıl Kullanılmalı?: Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Osmanlı Askerlerinin Benlik Belgeleri Özelinde Metodolojik Bir Analiz", *Toplum ve Bilim*, S. 144, 2018, s. 278.

[36] Mustafa Tütüncü, *Hatıra Defterimdir*..., Lider Matbaacılık, Çorum, 2006. s. 44-47.

[37] Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı ordularının gücünün önemli oranda aşındıran firar sorunu ve devletin bunu engellemek adına aldığı tedbirler hakkında ayrıntılı bilgil için *bk.* Beşikçi, *Osmanlı Seferberliği*, s. 267-333.

ve esirlik safahatını, eksiklikler olsa da, günlük not etmiştir[38]. Bu durum söz konusu tarihi kayıtları bir nebze daha değerli kılar.

Önemli bir başka hatıra ise 1942 yılında Vakit Gazetesi'nde tefrika halinde yayımlanan İshak Jeller'in hatıralarıdır[39]. Osmanlı ordusunda görev yapan bir eczacı olan Jeller[40], esir kamplarında da İngilizler tarafından eczacı olarak istihdam edildiğinden sürekli kamplar arası seyahatlerde bulunmuştur. Bu nedenle esaret hayatına dair izlenimlerden çok, gördüğü yerleri tasvir etmekte ancak yine de esirlerle ile ilgili yer yer önemli bilgiler vermektedir.

Anı ya da günlük sahibi esirlerin şahit oldukları ya da duydukları olaylar hakkında verdikleri bilgiler kıymetlidir; öte yandan olay ve olguları anlama ve yorumlama biçimleri de dikkate değer.

Bu hatıra/günlükler dışında arşiv belgesi formatında olan ama son derece kişisel olarak kaleme alınmış bazı raporlar da mevcuttur. En önemlisi Yarbay Hasan Yetimi'nin *Bellary Kampı Layihası*'dır[41] ki resmi bir rapordan ziyade bir hatıra yazısı olarak da kabul edilmelidir. Ayrıca Thayetmyo Kampı'nda tutulan ve esir askerlerin sıhhi durumları ile ölüm vakalarına odaklanan Dr. Behiç Bey'in kısa raporu son derece kıymetli veriler içermektedir[42].

Yerli ve yabancı süreli yayınlar da çalışmada istifade edilen kaynaklar arasındadır. Bununla beraber savaş boyunca özellikle Türk basının esirlerle pek de ilgilenmediğini ya da ilgilenemediğini ifade etmek gerekir. Gerek haber alma kaynaklarının yetersizliği, gerekse sıcak çatışmaların sürdüğü dört yıl boyunca basın yayın organlarının karşı karşıya kaldığı sansür, Türk esirleri hakkında yeterince malumatın gazetelere yansımamasına neden olmuştur. Savaş sona erdikten sonra ise esirlerle ilgili haberlerde ciddi bir artış olmuş ancak bu haberlerin tamamına yakını

[38] Hüseyin Fehmi Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a Esaretten Kurtuluş Savaşı'na Cephede Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)*, Yay. Haz. Mustafa Yeni, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2014.
[39] Söz konusu hatıralar 1942 yılında Vakit Gazetesi'nde tefrika haline yayımlanmıştır. "Bir Türk Subayının Birmanya Hatıraları", *Vakit*, (1942) Sayı, 8756-8761. Bu hatıralardan haberdar olmamı sağlayan hocam Mustafa Arıkan'a teşekkür ederim.
[40]İshak Jeller, hatıralarında kendisi hakkında pek bilgi vermiyor fakat Cumhuriyet Arşivinde emekliliğine dair belgelerden anlaşıldığı kadarıyla baba adı İsmail, memleketi Noviçerkaski [Novoçerkassk], doğum tarihi ve yeri 1302-İstanbul'dur. 14 Nisan 1943'te dokuzuncu Kolordu Başeczacısı iken albay rütbesinden emekliliğe ayrılmıştır. BCA. K. 163 G.24/8
[41] Rapor ATASE'den talep edilmiş fakat temin edilememiştir. Taşkıran tarafından daha önce çevrilmiştir; *Ana Ben Ölmedim*, 103-136.
[42] ATASE: BDH, K. 2480, D.400, F1-19.

esir kafilelerinin ne zaman, hangi gemi ile ülkeye gönderildiklerine dair haberlerdir. Esirlerin durumu ile ilgili gazete haberlerine ise daha çok yabancı basında rastlanmaktadır. Avustralyalı hemşire ve sağlık görevlilerinin Hindistan'da bulunan hastanelerde görevlendirilmeleri, burada karşılaştıkları Türklere dair gözlem ve düşüncelerini ailelerine gönderdikleri mektuplara eklemeleri ve bu mektupların bölge basınında yayımlanması, Türk esirlerin durumu hakkında önemli bilgiler edinilmesini sağlamaktadır. Bunun yanı sıra söz konusu sağlık görevlilerinin düşüncelerini zaman zaman nefret hislerinin tetiklediği bir mutlak ötekileştirme duygusunun şekillendirebildiğini de göz önünde tutmak gerekir.

Birinci Dünya Savaşı'nda düşman devletlere esir düşen Osmanlılarla ilgili literatürde kıymetli çalışmalar bulunmaktadır. Özellikle bir ilk olması bakımından merhum Cemil Kutlu'nun Rusya'daki Türk esirleri üzerine yapmış olduğu doktora çalışmasını zikretmek gerekir[43]. Kutlu, ilk esaret anından dönüşlerine kadar esirlerin Rusya macerasını arşiv kayıtları, hatıralar ve gazeteleri kullanarak son derece ayrıntılı olarak incelemiştir. Bir başka önemli çalışma da Yücel Yanıkdağ'ın Rusya ve İngiltere tarafından esir edilen Türkleri karşılaştırmalı olarak incelediği analitik çalışmasıdır. Her iki bölgede uzun yıllar esir olarak tutulan Türk askerlerini tıp ve milliyetçilik bağlamında inceleyen yazar, esirlerin zihin dünyası ve zihin dünyalarında zaman içinde meydana gelen değişimlere odaklanmakta aynı zamanda sağlık durumları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bahsi geçen çalışma Türk esirleri ile ilgili yapılacak çalışmalara önemli bir perspektif sağlamasının yanı sıra, Türkiye'de popüler tarih yazımında Mısır'da kör edilen binlerce Türk esiri ile ilgili herhangi bir araştırmaya dayanmayan konulara da ciddi açıklamalar getirmektedir[44]. Yanıkdağ, kaynak yetersizliği sebebi ile Hindistan coğrafyasındaki Türk esirlerini çalışmasına dâhil etmediğini beyan etmektedir.[45]

[43]Cemil Kutlu, *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, Basılmamış Doktora Tezi, 1997.
[44] Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*.
[45] Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*, s. 27, 27 numaralı dipnot.

Yukarıda bahsedilen iki çalışma haricinde esirler üzerine, literatürde bazı çalışmalar mevcuttur[46]. Genellikle makale düzeyinde yapılan çalışmalarda gerek kaynak eksikliği gerekse yukarı da belirtilen hususlara yeterince dikkat edilmemesi sebebiyle önemli eksiklikler olduğu anlaşılmaktadır. Hatta yer yer yanlışlıkların mevcut olduğu görülmektedir. Mesela bir çalışma da Yunanistan'da bulunan Summerhill kampı ile Hindistan'da bulunan Sümerpur kampı birbirine karıştırılmıştır. Her iki kamp arasında yaklaşık 10.000 kilometrelik bir mesafe bulunmaktadır. Yazar maalesef bu hatasını sonraki makalesinde de tekrarlamıştır[47].

Birinci Dünya Savaşı'nda Türk esirlerine dair yapılan çalışmalar içerisinde dikkati çeken bir başkası ise Vedat Tüfekçi tarafından yazılan doktora tezidir. *Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlere Esir Düşen Türk Askerleri* başlığını taşıyan ve Mısır'dan Hindistan'a; Malta'dan Kıbrıs'a kadar İngilizlerin hâkim oldukları tüm bölgelerde tuttukları Türk esirleri inceleyen çalışmanın hayli yoğun bir emeğin ürünü olduğu anlaşılmaktadır[48]. Yerli ve yabancı arşiv belgelerinden azami ölçüde istifade edilerek hazırlanan ve ayrıca uzun iktibaslar ve art arda yapılan belge çevirilerinin hacim olarak büyüttüğü tezin, daha önce Türk esirlerine dair dikkate değer bir çalışmanın olmadığı yönünde abartılı ve haksız iddiası mevcuttur[49]. Bin sayfayı aşan *yığma* bir metin olarak gözükse de esir kamplarının fotoğrafını çeken ampirik çalışma olması bakımından bir boşluğu doldurduğu görülmektedir. Tüfekçi'nin yer yer hatalı tercüme ettiği belgelerin[50] bir kısmı bu doktora tezinin de kaynakları

---

[46] Yukarıda adı geçen kitap haricinde konu ile ilgili çalışmalar şunlardır: Mahmut Akkor, *I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2006, 44-64 ve "Birinci Dünya Savaşı'nda Hindistan ve Burma'da Bulunan Osmanlı Esirleri", *Bir İnsan-ı Selîm Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan*, Ed. Refik Arıkan-Halim Demiryürek, İstanbul 2016, 471-490; Mustafa Kurtkan Kaçıra, "Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlerce Hindistan'a Gönderilen Türk Esirleri" *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları,* C.15, S. 29, 2016/1, s. 25-36; Ali Özuyar, "Burma'daki Sivil Türk Esirleri", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi* Cilt 10 Sayı 1, 2008, s. 279-287; Ali Altıkulaç, Ayşegül Dönmez, " Hindistan'da Esaret: I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Hindistan'daki Türk Esirleri", *Turkish Studies,* 11/16, 2016, s. 1-12.

[47] Akkor, "Hindistan ve Burma'da Bulunan Osmanlı Esirleri" s. 475.

[48]Vedat Tüfekçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlere Esir Düşen Türk Askerleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2019.

[49] Tüfekçi, *İngilizlere Esir Düşen Türk Askerleri*, s. vı.

[50] Örneğin, FO 383/339 -89782 tasnif numaralı belge de geçen "Understand disease in each case was confined to prisoners" cümlesi "esirler tecrit edilmiş"; "Prisoners were rationed on the train" cümlesi "Esirler Bombay'dan Kalküta'ya Trendeyken karnelenmiş" şeklinde tercüme edilmiştir. Bk. Tüfekçi, *Türk Askerleri*, s. 640-641.

arasında yer almaktadır ve farklı bağlamlarda analitik bir yaklaşımla kullanıldığı için çoğunlukla orijinal kaynaklara atıfta bulunulmuştur.

Çalışmanın adı *Birinci Dünya Savaşı'nda Hindistan'da Türk Esirleri* olarak tespit edilmiştir. Ancak çalışma içerisinde sıklıkla Burma'da bulunan Türk esirlerine atıf yapılmıştır. Bugün Myanmar olarak bilinen ülke İngiliz sömürgesi altındayken Burma ismini taşımaktaydı ve Britanya Hindistanı'na bağlı bir eyalet konumundaydı. Dolayısıyla Burma tabiri ayrı bir ülkeyi kastetmek maksatlı değil, bir yer belirteci olarak kullanılmıştır.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm'de öncelikle sivil esirlerden bahsedilmektedir. İngilizlerin düşman tasarımında en önemli kıstasın *etnik aidiyet* olduğunu gösteren uygulamaları ele alınmıştır. Bu bağlamda savaştan hemen önce ya da henüz savaşın başında gerek İngiliz anakarasında gerekse Irak'ta bulunan Türkler esir alınırken Osmanlı tabiyetine mensup olan diğer etnik unsurlara neden dost nazarıyla bakıldığı tartışılmıştır. Aynı bölümde asker esirlere de değinilmiş ve Hindistan'daki esirlerin büyük kısmı Irak Cephesi'nden gönderildiği için bu cephede meydana gelen muharebeler kısaca anlatılmıştır. Daha sonra asker esirlerin hangi sebeplerle Hindistan'a gönderildiği, sevk sırasında yaşananlar ve nihayet Hindistan ve Burma'da oluşturulan esir kampları incelenmiştir.

İkinci Bölüm'de esirlerin kamplarda gündelik yaşamları, ekonomik faaliyetleri, süreç içerisinde zihin dünyalarında meydana gelen değişim ve özellikle İngilizlerin elinde bulunan esirlerde görülen bir durum olan aşırı sinirlilik hali incelenmiştir. Örneğin eczacı olması münasebetiyle İngilizlerin tanımış olduğu serbestlik dahilinde esaret hayatını geçiren İshak Jeller'in Meiktila kampına ilk geldiği anda burasını "*sükûn ve inziva için tam bir rezidans mahalli"*[51] olarak tanımlaması fakat bir süre sonra "*her gün aynı minval üzere devam edip giden, sıkıcı, yeknesaklık artık sabrımızı taşırmaya başlamıştı*"[52] şeklindeki şikayetleri süreç içerisinde esirlerin ne denli zihinsel zorlanmalara maruz kaldığını göstermesi bakımından önemlidir. Rütbesiz olan ve hiçbir şartta kendilerine reva görülen katı disiplinden kurtulma şansı bulunmayan esirler ise aynı süreçte çok daha ağır ruhsal travmalardan muzdarip olmaktaydılar. Kamplarda vakit geçirmek adına tertip edilen

[51] Jeller, "Birmanya Hatıraları 13", *Vakit*, 24 Haziran 1942, S. 8768, s.3.
[52] Jeller, "Birmanya Hatıraları 22" *Vakit*, 12 Haziran 1942, S. 8778, s.3.

müsamerelerin, oyunların, sanat-kültür faaliyetlerin sadece bir süre için esirleri avutabildiği ve dahası bu faaliyetlerin bir süre sonra önemli sorunlara yol açtığı üzerinde durulmuştur.

Son bölümde Türk esirlere yönelik İngiliz davranışları ele alınmış, insanlık dışı muamele iddiaları araştırılmıştır. Ayrıca esirlerin beslenme düzeni, sıhhi durumu ve kamplarda meydana gelen ölüm olayları incelenmiştir. Türk esirlerin ülkelerine iade süreçleri de bu bölümde değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İNGİLTERE TARAFINDAN ESİR EDİLEN OSMANLILAR

A. SİVİL ESİRLER

1. İngiltere'nin Osmanlı Vatandaşlarına Yönelik Politikası

Savaş esiri denince akla ilk gelen, sıcak çatışma alanlarında düşman orduları tarafından ele geçirilen askerlerdir. Bununla birlikte hatırlanması gerekir ki; tarihsel süreç içerisinde savaşların topyekûnlaşma bağlamında niteliksel değişimi asker-sivil ayrımını önemli ölçüde ortadan kaldırmıştır. Cephedeki muharip askerin yanı sıra, doğrudan sıcak çatışma içerisinde yer almayan siviller de, ülkelerin savaşı devam ettirme çabaları kapsamında seferber edilmeleri sebebiyle, askerlerle birlikte savaşın ortak öznesi haline geldi. Dolayısıyla, tam anlamıyla topyekûn savaş konseptinde gelişen Birinci Dünya Savaşı'nın cereyan ettiği dönem, bu niteliğine uygun olarak, *vatandaş savaşları*[53] olarak da tanımlanır. Cephe gerisindeki sivil çaba o kadar yoğundur ki; bu durum kısa süreli ve dar kapsamlı olacağı tahmin edilen savaşın dört yıl gibi uzun bir süreye yayılmasının sebepleri arasında gösterilir[54]. Bu yüzden ülkelerin sivil uyrukları da düşman hükümetlerin tehdit algılamasında öncelikli dikkat edilmesi gereken unsurlar haline gelmişti.

Sivillerin askeri faaliyetlerle ilişkilendirilmesi; eğitim, ticaret, evlilik yolu ile yerleşim ya da diplomatik görev gibi çeşitli sebeplerle başka ülke topraklarında yaşayanları doğrudan etkiledi. Savaşın başlamasıyla bir anda düşman devlet vatandaşı haline gelen yabancı uyruklu siviller için uzun esaret, sürgün, sınır dışı edilme ya da zorunlu işgücü olarak kullanılma süreçleri de başlamış oldu[55]. Birinci Dünya Savaşı'nda ilk kez İngiltere tarafından, bu ülkede yaşayan Almanlara yönelik

[53] Michael Mann, *Devletler, Savaş ve Kapitalizm- Politik Sosyoloji İncelemeleri-*, Çev. Semih Türkoğlu, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay. 2013, s.165-170.
[54] David Stevenson, "İki İttifakın Politikası" s. 64, içinde Jay Winter, Geoffrey Parker, Mary R. Habeck, I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl, Çev. Tansel Demirel, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yay. 2012
[55] Alan R. Kramer, "Prisoners in the First World War" *Prisoners in War*, ed. Sibylle Scheipers, Oxford University Press, 2010, s. 75-76.

olarak uygulamaya konulan ve şiddetli casusluk endişesi ve nefret söylemlerinin tetiklediği yabancı uyruklu sivilleri esir alma politikası,[56] ilerleyen dönemlerde diğer muharip devletlerin de kendi özel güvenlik kaygılarının sonucu olarak ya da misilleme amacıyla standart bir uygulamaya dönüştü. Bunun yanı sıra işgal edilen topraklardaki siviller de düşmanla işbirliği ihtimaline karşı esir alınarak ülkelerinden uzak esir kamplarına gönderildi ya da gözaltında yaşamak üzere sürgün edildi. Dolayısıyla sivil esirler, Birinci Dünya Savaşı'nı karakterize eden en önemli olgulardan biri haline geldi.

Kendi topraklarında yaşayan düşman uyruklu sivillere karşı en hassas devletlerden birisi olan İngiltere, savaşın başlamasıyla birlikte büyük bir hızla bu *düşman yabancıları* tutuklama politikasını yürürlüğe koydu. İngiliz hükümeti, Kasım 1914'e gelindiğinde, başta Almanlar olmak üzere, 10.000 civarında yabancı sivili tutuklamıştı bile[57]. Savaştan sonra, Ocak 1919'da, hâlâ elinde bulunan 507,215 savaş esirinin 43.308'ini sivil esirler oluşturmakta idi[58].

İngiltere'de yaşayan Osmanlı vatandaşlarına yönelik tutuklamalar ise biraz daha geç olarak Mart 1915'te başladı. Aslında savaşın başlaması ile birlikte Osmanlı vatandaşlarının faaliyetlerine yönelik geniş bir kısıtlama listesi yayımlanmıştı. Şubat 1915'te çıkarılan bir kanun ile gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının bu kısıtlamalardan muaf olduğu, 55 yaşın üzerindeki Müslüman ve Musevi Osmanlıların ülkelerine iadeleri ve bu yaşın altındakilerin tutuklanmalarına karar verildi[59]. Bu bağlamda tamamına yakını Müslüman-Türk olan 110 Osmanlı vatandaşı İrlanda Denizi'nde bulunan Man Adası'ndaki Knockaloe Sivil Esir Kampı'na gönderildi[60]. Fakat İngiltere'de yaşayan Osmanlı vatandaşlarından Ermeni, Süryani ya da diğer unsurlardan olan Hristiyanlar ve El cezire bölgesinden

[56] Ali Özuyar, *Modern Tarihin İlk Sivil Esir Kampı Knockaloe ve Meçhul Türkler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay.İstanbul, 2008. s. 6-8.
[57] Özuyar, *Meçhul Türkler*, s. 8-9.
[58] *Statistics of the Military Effort* s. 631.
[59] Bu ifadeler Londra Sefareti'nde görevli bulunan ve savaşın başlaması ile tutuklanan Reşid Sadi Bey tarafından Sabah gazetesine gönderilen raporda yer almaktadır. Transkripti için *bk*. Özuyar, *Meçhul Türkler* s. 58-59. Orijinal metin için *bk.* BOA. HR. SYS. 2189/5, 26 Temmuz 1917.
[60] Özuyar, *Meçhul Türkler*, s. 69; Bir İngiliz raporu, Ocak 1919'da İngiltere topraklarında hâlâ biri asker olmak üzere toplam 97 Osmanlı vatandaşının esir olarak tutulduğunu göstermektedir. *Statistics of the Military Effort,* s. 631.

gelmiş olanlardan 830 kişinin tutuklanmasına gerek görülmemişti[61]. Dolayısıyla, İngiliz anakarası söz konusu olduğunda birinci dereceden ciddi tehlike olarak Almanlar görülmekte, daha sonra Almanlarla ittifak hâlinde olanlar gelmektedir. Bununla birlikte Osmanlı vatandaşları arasında ayrım yapılmış Müslüman-Türkler, İngiliz devleti için önemli bir tehdit olarak algılanmıştı. Bu bahsedilen 110 sivil esirden 97 kişi 1919'da hâlâ esir kamplarında bulunmaktaydı[62]. Türklerin yanı sıra Yahudilerin durumu da diğer Osmanlı vatandaşlarından farklıdır. Bu noktada İngiltere'nin Osmanlı vatandaşlarına yönelik ayrımcı yaklaşımının hangi saiklerle ortaya çıktığına değinmek yerinde olacaktır. Bununla birlikte hemen belirtmek gerekir ki; aşağıda bahsedilecek politikaların uygulandığı zaman dilimi henüz savaşın başlangıcı sayılabilecek 1915 yılı ve coğrafi kapsamı da İngiltere ana karası, Güney Afrika, Kanada gibi bölgelerdir.

7 Ocak 1915'te İngiltere ve sömürge bölgelerinde yaşayan Osmanlı vatandaşlarına yönelik politikalar hakkında Londra'da Buckingham Sarayı'nda yapılan kabine toplantısında, Osmanlı vatandaşlarının durumu da görüşüldü. Toplantı da; aksi talimat olmadığı sürece, Ermeni, Rum ve Hristiyan Suriyelilerin veya Türk hükümetine karşı olduğu iyi bilinen cemaat mensuplarının, kendilerine verilecek bir sertifikayla İngiltere'deki kısıtlamaların dışında kalabilecekleri görüşü benimsendi. Ayrıca bu kimselerin statüsü, dost yabancılar –*alien friends*- olarak tanımlandı[63]. Toplantıdan bir gün önce kabineye bu kimselere yönelik olarak uygulanacak politika ile ilgili sunulan raporda, bir kişinin Ermeni ya da Rum ve Hristiyan olduğunun ispatı noktasında Yunan konsolosluğu ve Ermeni cemaatlerinden yardım alınabileceği, Suriyelilerin ise Hristiyan olduklarını kendilerinin ispatlaması gerektiği ifade edilmişti. Fakat daha sonra Rumlar söz konusu olduğunda onların dini aidiyetlerinin dikkate alınmamasına karar verildi. Gerekçe olarak da Trakya, Aydın ve Bursa vilayetlerinden sürüldükleri ve dolayısıyla Rum olan herkesin Osmanlı hükümetine düşman olduğu sonucuna varıldı. Bu sayede Yunan konsolosluğunun bu kimseler için vereceği sertifikalarla herhangi bir kısıtlamadan muaf olarak hareket

[61] Özuyar, *Meçhul Türkler*, s. 65; Evren Küçük, "Knockaloe Kampında Bir Osmanlı Diplomatı: Reşid Sadi Bey'in Esareti (1915-1918)" *Akademik İncelemeler Dergisi* C.12, S.1, 2017, s. 93.

[62] Ocak 1919'da İngiltere topraklarında hâlâ biri asker olmak üzere toplam 97 Osmanlı vatandaşı esir olarak tutulmaktaydı. *Statistics of the Military Effort,* s. 631.

[63] TNA. FO. 383/88-1150; Matthew Stibbe, *Civilian Internment during the First World War, A Euoropean and Global Histtory, 1914-1920*, Palgrave macmillian, London, 2019, s. 57.

edebilirlerdi. Ermenilerin durumunun ise biraz daha farklı olduğu değerlendirildi. Birçok Ermeni'nin hâlâ Osmanlı hükümeti nezdinde güvenilir ve sorumlu bir pozisyonda olduğu bu yüzden onların kimliklerini kesin olarak ispatlayan sertifika sunmaları istendi. Suriyeliler ise Hristiyan olduklarını kendileri ispatlamaları gerekiyordu[64].

Türk ve Müslüman olmayan Osmanlı vatandaşları konusunda en dezavantajlı grup ise Yahudilerdi. Anlaşıldığı kadarıyla İngiltere'deki Yahudiler; *Selanik ve Türkiye Yahudileri* olarak sınıflandırılmıştı[65]. Bu ülkede bulunan Birleşik Yahudi Cemaati, bunların tamamının tıpkı Hristiyan Rum, Ermeni ve Suriyeli Osmanlı vatandaşları gibi kısıtlamalardan muaf tutulmaları için yoğun çaba sarf ediyordu. Tam da bu çabalar sebebiyle ortaya çıkan tartışmalar İngilizlerin Osmanlı vatandaşlarına hangi saiklerle yaklaştığını daha iyi ortaya çıkarabilir.

İngiltere'de bulunan Yahudi cemaati öncelikle Türk vatandaşı Yahudilerin kısıtlamalardan muaf olmasını talep etmiş fakat bu istek İçişleri Bakanlığı tarafından kesin olarak reddedilmişti. Bunun üzerine hiç olmazsa Selanik Yahudilerinin lehine bir düzenleme yapılması için müracaatta bulunmuşlar ve Atina Antlaşması'na [1913] atıf yaparak, Osmanlıdan alınan topraklarda yaşayan Yahudilerin sadece teknik olarak Türk vatandaşı olduğu ve Yunan vatandaşlığına geçirilecekleri, bu yüzden kendilerine dost yabancılar gibi davranılması gerektiğini ifade ettiler. Fakat bu istek de İngilizler tarafından reddedildi. Reddin gerekçesi ise "tarihteki bazı özel sebepler" idi. Türk İmparatorluğundaki Rum, Ermeni ve Suriyeli Hristiyanların Türklerin düşmanları olarak kabulünün ve kendilerine bu esasa göre davranılmasının bazı özel tarihsel sebepleri vardı. Bu tarihsel sebepler Yahudiler özelinde hiç ortaya çıkmamıştı. Bu yüzden Yahudiler dost yabancılar statüsüne geçirilemezdi[66]. Yetkililer bu tarihi özel sebeplerin neler olduğunu açıklamadı ama zamanında Osmanlıya karşı açılmayan isyan bayraklarının kastedildiği açıktır.

Yukarıda ifade edilenler çerçevesinde söylenebilir ki; İngilizlerin Osmanlı vatandaşlarına yaklaşımında dini ve etnik kıstaslar göz önünde bulundurulmakla beraber esas hareket noktası Osmanlı Devleti'ne ne derece karşıt oldukları idi.

[64] TNA. FO. 383/88-2840.
[65] TNA. FO. 383/88-146915; 98768.
[66] TNA. FO. 383/88-146915.

Bununla birlikte savaşın ilerleyen dönemlerinde ve farklı coğrafyalarında Osmanlılara yönelik politika farklı amaçlar üzerine temellendirilecektir.

İngiltere'de bulunan Türklere yönelik muamelelerin az önce ismi geçen Reşid Sadi Bey tarafından sabah gazetesine bir rapor halinde gönderilmesi üzerine Osmanlı Dâhiliye Nezareti bu konu da tedbir alınması için Hariciye Nezaretine bir yazı göndererek, savaşın başından beri İngiltere'nin elinde bulunan Türk sivil esirlere kötü ve yetersiz gıda verildiğinin, tahammül edilemeyecek derecede sefalete maruz bırakıldıklarının anlaşıldığını ifade etmiş ve bu konuda acil tedbir alınmasını talep etmişti[67].

İngiltere için çok daha kritik ve hassas olan mesele sömürge topraklarındaki durumdu. Savaş süresince Hindistan gibi yoğun Müslüman nüfusa sahip büyük bir sömürge bölgesinde olası bir Müslüman isyanı, İngiliz savaş stratejilerinin tamamen değişmesine ve bambaşka bir durumla karşı karşıya kalınmasına neden olabilirdi. Bu durumu kullanmak Türk-Alman ittifakının da en önemli hedeflerinden biriydi. Aslında Osmanlılar, 1914'te ilan ettikleri cihat ile sınır ötesinden ziyade imparatorluk topraklarında yaşayan Müslüman unsurların desteği ve birliğini hedefliyordu[68]. Bununla birlikte; Alman makamları bir taraftan Osmanlı ordularının Mısır'a taarruz etmek suretiyle savaşa dâhil olmalarını sağlamaya çalışırken[69] diğer taraftan da padişahın halife unvanından faydalanarak yoğun Müslüman nüfusun yaşadığı Kuzey Afrika, Orta Asya ve Hindistan'da cihat propagandası faaliyetlerine girişme amacındaydı[70]. Hedeflenen; Hindistan ve Mısır gibi bölgelerde İslami dayanaklı ayaklanmalar çıkarmak ve İngiltere'yi müdahale etmek amacıyla donanma ve ordusunun bir kısmını bahsi geçen bölgelere nakletmek zorunda bırakmaktı.

---

[67] BOA. HR. SYS.2189/5, 26 Temmuz 1917.

[68] Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908-1918*, Çev. Türkan Yöney, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2018. s. 218; Ülke sınırları içinde yoğun cihat propagandası için bk Mehmet Beşikçi, "Osmanlı Cihadının Yurtiçi Boyutu: Dinî Motiflerin ve Din Adamlarının Osmanlı Ordusunun Seferberliğindeki Rolü" *Birinci Dünya Savaşı'nda Cihat ve İslam*, Der. Erik Jan Zürcher, Çev. Ayşen Gür, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul, 2019, s. 85-104.

[69] Almanların temel isteği Osmanlı Devleti'nin Rusya ya da Mısır'a taarruz etmek suretiyle savaşa dâhil olması idi; *bk*. Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde*, s. 119**;** ve "Why did the Ottomans Enter a European War in 1914?, s. 190,191; Eugene Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü Ortadoğu'da Büyük Savaş 1914-1920*, çev. Özkan Akpınar, İletişim Yay. İstanbul, 2017, s. 72-74.

[70] Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü*, s. 73-74.

Bunun gerçekleşmesi Osmanlı Devleti'nin inisiyatif almasını gerekli kılıyordu[71]. Planın mimarı ünlü Alman arkeolog ve doğu bilimcisi olan Max von Oppenheim'e göre istendiği gibi ayaklanmalar ortaya çıkmasa bile yaratacağı tehdit İngilizleri, Almanların istediği yönde bir barışa zorlayacaktı[72].

Cihat propaganda yöntemlerinden biri de hedef bölgelere ajanlar göndererek yerel halkları örgütlemekti. Hatta Enver Paşa, Mustafa Kemal'e de bölgede faaliyet göstermesi teklifinde bulunmuştu ama Mustafa Kemal bu düşünceyi gerçekçi bulmadığından kabul etmemişti[73]. Bu strateji, teorik planlamanın ötesinde fiili olarak da uygulanmaya çalışıldı fakat başarı sağlanamadı. Zira uygulama aşamasında Türk ve Almanlar arasında derin görüş ayrılıkları doğabilmekte,[74] ayrıca İngilizler de karşı tedbirlerini almaktaydı.

Hindistan'da ortaya çıkabilecek bir isyanın muhtemel sonuçlarını iyi bilen İngiltere bir taraftan Osmanlı Devleti'nin Cihad-ı Ekber ilanını Hint Müslümanları nezdinde etkisiz kılmak için karşı propaganda faaliyetlerine girişirken[75] diğer taraftan, geniş istihbarat ağı sayesinde, her iki devletin bu yönde atması muhtemel adımları büyük dikkatle takip etmekte ve tedbirler almaktaydı. Halihazırda Hindistan'a yönelik sızmaları engellemek adına olağanüstü bir kanun da çıkarılmıştı. Henüz savaş başlamadan Teşkilat-ı Mahsûsa bünyesinde oluşturulan Rauf Bey Müfrezesinin faaliyetleri için gerekli altyapıyı hazırlamak üzere İstanbul'dan Hidiviye Vapuru ile Hindistan'a gönderilen iki ajan, Yüzbaşı Murat ve Mülazım Nureddin, çok kısa süre içinde deşifre olmuş, yolculuk boyunca takip edilmişler ve bulundukları gemi Hindistan'a yanaştığında İngilizler tarafından tutuklanmışlardı[76].

Ağustos 1914'te İngiltere'nin Kahire'de bulunan yüksek komiseri Cheetham, Dışişleri Bakanı Edward Grey'e çektiği telgrafta bir grup Osmanlı ajanının Mısır, Yemen ve Hindistan gibi bölgelerde İngiliz karşıtı propaganda yapmak üzere hareket

---

[71] Kadir Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İslam Stratejisi*, Küre Yay. İstanbul, 2013, s. 48.
[72] Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü*, s. 74.
[73] Jacob M. Landau, *Pan-İslâm Politikaları İdeoloji ve Örgütlenme*, Çev. Nigar Bulut, Anka Yay. İstanbul, 2001, s. 132.
[74] Ayrıntılı bilgi için *bk*. Kurtcephe, Balcıoğlu, "Rauf Bey Müfrezesi", s. 247-269.
[75] Bu tedbirler hakkında *bk*. Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara,1999, s. 41,42.
[76] Kurtcephe; Balcıoğlu, "Rauf Bey Müfrezesi", s. 252, 253.

ettiği istihbaratını iletmişti[77]. Aynı tarihlerde İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Mallet, Osmanlı Devleti'nin bu politikasına yönelik tepkisini dâhiliye nazırına ifade etmiş ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Hindistan ve Mısır'da isyan çıkarma ve bu yolla İngiliz İmparatorluğu'nu sona erdirme düşüncesini gülünç bulduğunu belirterek, dâhiliye nazırının böylesine tehlikeli hayallerden uzak duracağını umduğunu eklemişti[78].

Bahsi geçen görüşmenin üzerinden çok geçmeden, içerisinde Almanların da bulunduğu 32 kişiden oluşan bir gizli görev gurubunun Hindistan'da cihadı yaymak amacıyla Afganistan'a doğru hareket ettiği[79]; İzmir'den dört kişinin Türkler lehinde propaganda yapmak üzere Hindistan'a hareket ettiği[80]; dört Alman subayın eşliğinde 30 kadar Türk askerin İstanbul'dan İskenderiye'ye geldiği ve hedeflerinin bilinmediği; yakın zamanlarda Maskat'a 9 Türk'ün geldiği İngiliz istihbaratı tarafından tespit edilmişti[81]. Dolayısıyla Hindistan'a yönelik bu türden sızma girişimleri ya da algısı İngilizlerin tehdit değerlendirmesinde önemli bir yer tutmaktaydı. Üstelik bu yeni bir durum da değildi. Hindistan Hükümeti bir süreden beri bu ülkeye girmek isteyen herhangi bir Osmanlı vatandaşını şüpheli olarak kabul ediyordu[82].

2. Hindistan'da İlk Türk Esirleri: Karadeniz Gemisi Mürettebatı

Osmanlı ve Alman ajanların faaliyetleri bağlamında Hindistan'a ulaşmak üzere kullanılan iki güzergâh vardı. Bunlardan birisi İran üzerinden Afganistan'dı ve yukarıda görüldüğü üzere bu güzergâhı kullananlar ciddi şekilde takip ediliyordu. Bir diğer alternatif ise Hint Okyanusu idi. Bu güzergâh üzerinde cereyan eden yoğun hac trafiği İngilizler için iki açıdan tehlikeliydi. Birincisi Hindistan Müslümanlarının dini sebeplerle Mekke, Medine ve ayrıca Şii hacıların Irak'ı ziyaret etmeleri vesilesiyle buralardaki pan-İslamist düşüncelerden etkilenmeleri sonucunu doğurabilir ve bu düşünceleri Hindistan'a taşıyabilirlerdi. Aslında bu yeni bir şey de değildi. Hac

---

[77] Cheetham'dan Grey'e, 28 Ağustos 1914, *Correspondence Respecting Events Leading to The Rupture of Relations with Turkey*, Londra 1914, s. 14.
[78] Mallet'ten Grey'e, 6 Eylül 1914, *Rupture of Relations,* s. 20.
[79] Grey'den Mallet'e, 29 Eylül 1914, *Rupture of Relations*, s. 98; BL. IOR/L/PS/10/463 Dosya 3136/1914 Pt.2, s. 497.
[80] Cheetham'dan Grey'e, 19 Ekim 1914, *Rupture of Relations*, s. 65.
[81] BL. IOR/L/PS/10/463 Dosya 3136/1914 Pt.2, s. 498, 499-500.
[82] P.C. Bamford, *Histories of the Non-Co-operation and Khilafat Movements,* Delhi, 1925, s.115-116.

faaliyetleri Osmanlıların diğer Müslümanlarla doğrudan irtibat kurabilecekleri ve onları yönlendirebilecekleri uygun bir ortam sağlayabiliyordu. Önceki dönemlerde de Bâbıâli'nin diğer devletlerle arası bozulduğunda bu imkân kullanılırdı[83]. İngilizler için bu güzergâhın ortaya çıkardığı bir diğer tehlike de dönüş yolunda Osmanlı ajanların hacıları taşıyan gemileri kullanarak Hindistan'a sızabilme ihtimaliydi.

Bahsedilen tehlikelerle karşılaşmamak adına, Hindistan hükümeti tarafından Ağustos 1914'te Müslüman hacı adaylarını taşımak için Bombay-Cidde arasında sefer yapan gemiler de dâhil olmak üzere hiçbir geminin Türk limanlarına yanaşmaması ve tamamının İngilizlerin kontrolünde bulunan Perim, Aden ve Port Sudan'daki limanlara çekilmeleri talimatı verildi. Bu talimat İngiliz vatandaşlarının Osmanlı tarafından tutuklanma ihtimalini ortadan kaldırma ve bunun yanı sıra Hindistan ve Osmanlı arasındaki iletişimi kesme amacı da taşımaktaydı. Fakat, daha sonra, büyük miktardaki hacı kafilelerinin bahsi geçen bölgelerde gemi içerisinde bekletilmelerinin, beslenmeleri ve sağlıkları konusunda İngilizlere büyük yük getireceği ve hac trafiğinin bu şekilde kesilmesinin İngilizler için önemli bir prestij kaybı olacağı değerlendirildiğinden mecburen bu hac trafiğinin devam etmesi kararı alındı[84]. Bununla birlikte söz konusu trafik Hindistan sömürge idaresini sürekli tedirgin ediyordu.

Hac trafiği ile ilgili böylesine yüksek endişelerin ortaya çıktığı bir dönemde hacıları taşımak için Hint limanlarına yanaşan Türk gemilerinin şüpheleri üzerine çekmesi kaçınılmazdı. 19 Ağustos'ta Bombay Limanı yetkilileri *Karadeniz* adlı bir Türk gemisinin hacıları taşımak üzere limana demirlediğini ve gemi için güvenlik soruşturması gerektiğini üst makamlara bildirdiler. Ayrıca geminin Türk karasularına dönmesi için izin verilip verilmemesi konusunda ne yapılacağı da soruldu. Hindistan hükümeti de henüz savaş başlamadığından geminin geri dönüşünün engellenmemesi talimatını verdi[85].

Daha sonra ortaya çıkan hayli ilginç gelişmeler Karadeniz Gemisi'nin mürettebatının da esaretine sebep olacaktı. Güvenlik soruşturması sırasında İngiliz yetkililer gemidekilerden şüphelenmişlerdi. Zira gemi Bombay Limanı'na

[83] Azmi Özcan, "İttihâd-ı İslâm", *TDVİA*, 2001, C. 23, s. 473.
[84] BL. IOR/L/PS/10/462 Dosya 3136/1914 Pt 1. s. 280.
[85] BL. IOR/L/PS/10/462 Dosya 3136/1914 Pt 1. s. 344.

yanaştığında mürettebat, Türk olmalarına rağmen, geminin İran'a ait olduğunu iddia etmişti. Fakat bunu herhangi bir belge ile ispat edememeleri üzerine tutuklanarak gemi içerisinde hapsedildiler. Kasım 1914'te İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi ile birlikte Karadeniz gemisinin 74 kişilik mürettebatı sivil savaş esiri statüsü ile alıkonuldu[86]. Bu kişiler bir ay kadar Bombay'da gemi içerisinde hapsedildiler. Ancak bir süre sonra, limanda düşman yabancıların bulunmasının uygun olmayacağı düşünülerek, tutuklular 20 Kasım 1914'te savaş esiri olarak Bombay yakınlarında Byculla ve Thana Hapishanelerine gönderildiler[87]. Bu 74 kişi aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı'nda Hindistan'da esir edilen ilk Türk-Osmanlı vatandaşlarıdır.

Aslında İngilizlerin şüpheleri yersiz değildi zira aynı gemi içerisinde, Türkistan'a gitmek üzere tüccar kılığında, Teşkilat-ı Mahsusa mensubu beş Türk ajanı da bulunmaktaydı. İngiliz yetkililer tarafından yapılan sorgulamayı başarı ile atlatmaları sayesinde serbest bırakılmışlar daha sonra arkalarına hafiye teşkilatı takılmıştı [88].

Osmanlı Devleti'nin bu esirlerin vaziyetinden haberdar olması ancak içlerinden İsmail adlı bir doktorun üç ay sonra serbest bırakılması ile hazırlamış olduğu rapor sayesinde mümkün olmuştur[89]. Bahsi geçen doktorun raporunda Karadeniz Gemisi'nin mürettebatının tutuklanması şöyle anlatılmaktadır:

> "Hareketimizden yirmi beş gün sonra yani 30 Temmuz [1]330 tarihinde Hudeyde'ye muvâsalat eylemiş ve acente vekili Osman Atlas Efendi tarafından süvârimize verilen protesto üzerine 31 Temmuz 331[1330]'de Hudeyde'den bi'l-hareke 5 Ağustos 330 Salı günü Bombay Limanına muvâsalat olundu. Gemimiz Bombay Limanı'na hîn-i vürudunda İngiliz gümrük memurları tarafından muayene kılındıktan sonra limana duhule müsaade kılındı; 13 Ağustos 330 tarihinde idaremizden aldığımız bir telgrafnâmede Sokrat Efendi'ye füruht olunduğu bildirildiğinden Acem Konsolosluğundan evrak-ı muvakkate ahz edilerek gemiye Acem bandırası rekz olundu. Makinenin tamiri; çarhcıbaşılık tarafından verilen raporda tahte'z-zeminde olduğundan Dikson Kumpanyası'na li-ecli't-ta'mir gönderildi. Tamirâtı hitâm bularak gemiye mezkûr kumpanyanın motoruyla getirilmekde iken "Buçer İsland" [Butcher Island] Adası'na asker nakl eyleyen ve hükûmet-i askeriyeye mensub olan bir İngiliz istimbotu tarafından kaza nâmı verilüb kasdî olduğu muhakkak olan bir müsâdeme neticesinde mezkûr motor devrilerek bi'l-cümle makine âlâtı denize

[86] TNA. FO. 383/231-25401
[87] TNA. FO. 383/231-25401
[88] Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk,* Haz. Yusuf Gedikli, Ötüken Yay, İstanbul, 2017, s. 62.
[89] BOA. HR. SYS. 2247/6, 6 Mayıs 1915.

döküldüğünden bir ikinci masârifle bir ikinci makine imaline lüzum hâsıl olduğundan bir ay te'hir-i harekete mecbur olduk. Bu müddet hitâmında Basra'ya hareketimiz için direktörümüz Sokrat Efendi'den emr-i telgrafî aldığımızdan liman kumandanlığına müracaat edilerek evrak-ı lazıme taleb edildi; liman kumandanlığı katiyyen hüviyet-i asliyemizi rejstır [register: resmi kayıt] ile isbat eylemedikçe hareketimize müsaade olunmayacağı bildirildi. Henüz muhaberât hitâm bulmadan Devlet-i Aliyye'nin ilân-ı harbi üzerine esîr-i harb addolunarak gemi zabt ve bandırası –İran bandırası- aşağı alınarak on beş süngülü asker muhafazası altına alınıldı"[90]

İsmail Bey'in anlatımından geminin Türk karasularına dönüşüne resmi olarak izin verilse de bunun fiili bir şekilde engellendiği ve savaş ilanını müteakip tutuklandıkları anlaşılmaktadır. Tutuklanmaları ile birlikte gemide bulunan tüm evraka el konulmuş ve esirler mahkemeye sevk edilmişlerdir. Daha sonra esirler Thana Hapishanesi'nde diğer mahkûmlardan ayrı olmak üzere üçer kişilik gruplar halinde hücrelere kondular. Bu hapishanede yaklaşık altı ay kalacak olan esirler, Burma'da Thayetmyo Üsera Karargâhı'nın açılmasını müteakip oraya sevk edilecek ve askerî esirlerle birlikte tutulacaklardı[91].

Adı geçen doktor serbest bırakılıncaya kadar yapmış olduğu gözlemlerini raporunda şu şekilde anlatmaktadır:

"Tana'dan [Thana] hareketim olan 30 Kanun-ı Sânî 330 tarihinde mürettebatımın ahvâl-i sıhhiyeleri ve ahvâl-i umumiyeleri ber veçh-i zîr arz olunur.

70 mürettebatın bulunduğu mahal ber vech-i bâlâ arz eylediğim vechile kırk metru terbi'inde on üçer karşılıklı olmak üzere yirmi altı odacıkdan müşekkel ve odacıkların üçer ce[b]hesini duvar ile muhât olub bir ciheti açık demir parmaklıklı ve demir kapulu dairelerden ibaret fevkalade ratıb bir mahaldir. Akşamları saat beş buçuk ila altı da kilid altına konulup sabahleyin yedide açılmakdadır. Def'-i hâcet içün koydukları tenekeler tarafımızdan dökülmeğe icbar edilmektedir. Meydanda dört aded hela olup birisinin dört bir ciheti hasır ile örtdürüldüğünden hasır guslhaneyi teşkil eylemekde olup yalnız gusl edilebilip katiyen istihmâm kabil olmadığı gibi li-ecli'l-istihmâm taşraya gönderilmemektedir. Agdiyemiz yevmiye keçi veya koyun olduğu malum olmayan bir keçi ve yarım kıyye kadar patates veya şalgam veya havuç ve biraz da pirinçden ibaret olup katiyen yağ verilmemektedir.

[90] BOA: HR. SYS. 2247/6, 28 Nisan 1915; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi* I, İstanbul 2013, s. 308.

[91] Thayetmyo Üsera Karargâh listesinde Karadeniz mürettebatının bu kampta bulunduğu belirtilmekte ancak isimleri bulunmamaktadır. *bk*. Kızılay Arşivi K. 835 B.2.

Etmek [ekmek]- evvelleri gayet müteaffin ise de elyevm yalnız yevmiye sabahleyin elli ve öğleyin elli ki cem'an yüz dirhemden yani bir pavunddan [pound] ibaret olduğundan azlığından başka bir [?] şikâyet edilemez. Sigaralar kendi pâremizle alınmakdadır. Maaşât ve sair nam ile hiçbir pâre verilmemektedir. Geceleri ışık verilmemekdedir. Bâlâda saydığımız şeylerden mâada istediklerimizi ve yevmiye yarım pavun [pound] yahud elli dirhemi tecavüz eylememek şartıyla etmek ve saireyi kendi nakdimizle almaklığımıza müsaade olunmuşdur. Üserâ bu kırk metru terbi'inden harice çıkarılmamakdadır. Malum-ı 'âlîleri buyrulduğu vechile mürettebât yalnız Temmuz ve Ağustos ve zabitan ise yalnız temmuz maaşatını almışlardır. Binâenaleyh bu güne mürettebattan hiç kimse de nakid mevcud kalmadığı gibi kâtipde de mevcud olan yirmi lira ile dokuz kişiyi iâşe eylemektedir. Bunların pâreleri bittiği dakikada ki o dakikanın elveym mevcud olduğunu zannediyorum açlıktan zafiyet-i umumiye ve fakru'd-deme mübtelâ olacakları katidir. Ahvâl-i sıhhiyelerine gelince hapishaneye vürudumuzda mürettebât ve zâbitâna yatak ve yorgan verilmediği cihetle kuru toprak üzerinde bir hasırda yatmalarından mürettebâtın kısm-ı küllîsi ve zâbitândan Üçüncü Çarhcı Hüseyin Efendi ile Elektrik Memuru Ahmed Efendi dizanteri-i müzmine mübtelâ olmuşlardır. Kömürcü İbrahim bin Mehmed apandisite mübtelâ olduğundan hastahaneye gönderilmiş idi. Aşçı Aziz favkalade müsinn ve aynı zamanda maraz-ı uzvî-i kalb *miyocarrite-artero aclern*'e mübtelâ olduğu cihetle katiyen oranın âb u havasıyla imtizac edemeyeceği Kömürcü İzmirli Mustafa, Kömürcü Kayserili Ahmed, Kömürcü Osman bin Mustafa yatakları bulunmadığından taş ve toprak üzerinde yatmakta bulundukları cihetle eğer avdet edebilirlerse malul olacakları katiyen kendilerinden hiçbir istifade edilemeyeceği merkûmûna yatak itâsı zımnında fevkalâde gayret edilmiş ise de maatteessüf cevab-ı redden mâadâ hiçbir şey alınmadığı.

Ahvâl-i mahalliye iktizâsından olarak gerek Bombay ve gerekse Tana'da senenin Nisan ve Mayıs aylarıyla Teşrîn-i evvel ve Sâni aylarında her gün müteaddid saatlerde ve müteaddid defalarda yağmur yağdığından fevkalâde rutubet peydâ eylediği gibi Tana bataklık ile mâl-a-mâldır. Bu yağmurların tesiriyle o kargir ve kapusuz toprakdan ma'mul odaların rutubeti fevkalâde tezâyüd eyleyeceğinden mürettebât ve zabitânın altlarında bulunan yataklar gayr-ı kâfi geleceği cihetle cümlesinin nezle-i ri'e-i müzmine ve dizanteri ve malarya ile ma'lul olacakları katidir. Binâenaleyh hiç olmazsa altlarına karyola ve yemeklerinin muntazaman ve bir Avrupalıya yakışacak suretde itâsı ve bâlâda ta'dad eylediğim tazyîkat nazar dakikane-i müdiriyet-penahileri buyurulmak üzere işbu rapor takdim kılındı.

Karadeniz Vapuru Tabibi
Doktor İsmail
Dersaadet 15 Nisan [1]331"[92].

Yukarıdaki metinden anlaşılacağı üzere Tabip İsmail Bey, genel olarak gıda ve barınma yetersizliğinden şikâyet etmekte ayrıca kendilerine reva görülen insanlık dışı muameleleri raporuna eklemektedir. İleride de görüleceği üzere; esirlerin

[92] BOA: HR. SYS.2247/6; *Osmanlı Belgelerinde* I, s.309-311.

barındırıldıkları yerlerin pis olması, gıda yetersizliği, çok kısıtlı alanlar dâhilinde hareket etme zorunluluğu gibi hususlar hemen her esirin şikâyet ettiği konular haline gelecekti. Bununla birlikte yukarıdaki alıntıda yer alan ve dikkati çeken iki hususun altını çizmekte fayda var. Birincisi İsmail Bey'in raporu Osmanlı Devleti'ne ulaştığında iddialarının tamamı gerçek olarak kabul edildi ve rapor, neredeyse aynen, İngiliz yetkililere iletilerek izahat istendi. İkinci önemli husus ise şu son cümle içerisinde ifade edilenlerdir: "*Hiç olmazsa altlarına karyola ve yemeklerinin muntazaman ve bir Avrupalıya yakışacak suretde itâsı*"[93]. Tabip İsmail Bey, bu ifade ile farkında olmadan kamplardaki Türklerin esaret hayatlarının nasıl şekilleneceğine dair temel bir kıstasa atıf yapıyordu. İngilizler esirleri Avrupalı ve Asyalı olarak kategorize etmekteydi ve bu durum esirlere yaklaşımlarında en belirleyici kıstaslardan biriydi. Esirlerin beslenmesi söz konusu olduğunda bu ayrım iyice gün yüzüne çıkıyordu. Mısır'da bu nedenle Türk esirleri kendilerini âdeta bir hayatta kalma savaşı içerisinde bulacaklardı[94]. Aynı ayrımcılık ilk esir düştükleri andan itibaren, Hindistan ve Burma'daki esirlere yönelik de uygulanıyordu.

Konu bütünlüğünden çok fazla uzaklaşmamak ve ileride ayrıntılı olarak değinmek üzere şimdilik bu ayrımcılık meselesini bir kenara bırakıp, Karadeniz mürettebatının tutuklanması karşısında Osmanlı Devleti'nin nasıl bir diplomatik ve askerî yöntem izlediğini incelemek yerinde olacaktır.

Bâbıâli'nin, *Karadeniz* mürettebatının tutuklanmasına ciddi manada tepki verdiği anlaşılmaktadır. Bu durumdan yukarıda adı geçen doktorun serbest kaldıktan sonra hazırlamış olduğu rapor vesilesi ile haberdar olan devlet, Amerika sefareti aracılığıyla ülke dışındaki sivil Osmanlıların sayısını ve ne kadarının İngiltere tarafından tutuklandığını tespit etmeye çalışmıştır. Sarf edilen mesai neticesinde, İngiliz anakarası dâhil olmak üzere Kanada, Yeni Zelanda ve Güney Amerika sömürgelerinde toplam 3.303 Osmanlı vatandaşının bulunduğu tespit edilmiştir. Bunlardan 242'sinin yani "*yani yüzde yediden bir mikdar fazlası*"nın tevkif edildiği anlaşılmıştır. İlaveten, Malta'da bulunan 111 kişi, Hindistan'da Karadeniz

[93] BOA: HR. SYS.2247/6, 28 Nisan 1915; *Osmanlı Belgelerinde* I, s.311.

[94] Mısır'daki Osmanlı esirleri arasında görülen pellegra hastalığına dair ayrıntılı bilgi için *bk*, Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*, s. 140-166; ayrıca, oryantalist ve ırkçı yaklaşımların esirlerin diyetini nasıl belirlediği hakkında bir analiz için *bk.* Yanıkdağ, "Mısır'daki Osmanlı Esirlerinde Görülen Pellegra Hastalığı, I. Dünya Savaşı'nda Tıbbi Oryantalizm ve İngiliz Doktorlar", *Toplumsal Tarih*, S. 153, (2016), s. 26-33.

Gemisi'nin mürettebatının yanı sıra Irak'tan 28 kişinin tutuklandığı tespit edildi. Hindistan'da bulunan 1.092 Osmanlı vatandaşının ise hâlihazırda serbest bulunduğu öğrenilmiştir. Dolayısıyla toplam esir edilen sivil Osmanlıların sayısının 440 olduğu tespit edilmiştir[95]. Yani, Kasım 1915'e kadar yurt dışında yaşayan Osmanlı vatandaşlarının hemen hemen yüzde 10'u İngilizler tarafından tutuklanmıştı. Buna mukabil olarak Osmanlı topraklarında 2.354 İngiliz vatandaşının bulunduğu tespit edildi. Tutuklanan Türklere karşılık bunlardan ilk etapta 20 kişinin tutuklanmasına ve eğer İngiltere elindeki Osmanlı vatandaşlarını serbest bırakmazsa ülkede bulunan İngiliz vatandaşlarından 235'inin yani yüzde 10'unun tutuklanmasına karar verilmişti[96]. Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, vatandaşlarının esir edilmesine aynıyla mukabele etmişti. Tüm bu faaliyetleri tetikleyen husus Karadeniz mürettebatının esir edilmesiydi. Bu süreç Başkumandan Vekili Enver Paşa imzalı, 6 Mayıs 1915'te Hariciye Nezaretine gönderilen telgrafta yukarıda bahsedilen rapora atıfla İngilizlerin esirlere yönelik kötü davranışlarının Amerika vasıtasıyla protesto edilmesi isteği ile başlamıştı[97].

Yaklaşık bir yıl sonra Osmanlı Devleti'nin protestosuna verilen cevapta; olay anında yapılan aramada, aksini söylemelerine rağmen, mürettebatın üzerinde hançer, büyük sustalı çakı, vb. aletlerin bulunduğu açıklanmıştır[98]. Cevap metninin devamında bu sivil Türk esirlerin durumu özetlenmiştir. Biraz önce de ifade edildiği üzere İngilizlerin hazırladığı cevap İsmail Bey'in raporunda öne sürdüğü iddiaların birebir cevaplanmasından ibarettir. İddia edildiği gibi esirlerin konulduğu hücrelerin rutubetli ve pis olmadığı, sayılarının fazla olması sebebiyle üçer üçer kaldıkları fakat hücrelerinin geniş ve aydınlık olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, günlük gazete verildiği ve kitaplarına dokunulmadığı hatta Kuran-ı Kerim verildiği ifade edilmiştir. Gıda konusunda ise verilen pirinç ve koyun etinin kalitesi hariç hiçbir şeyden şikâyetçi olmadıkları, hastalık iddiası ile sadece bir esirin apandisit probleminden dolayı hastaneye gönderildiği eklenmiştir. Raporda esirlerin diyetinin aşağıdaki şekilde düzenlendiği ifade edilmiştir:

[95] Doğru sayı 450 olmalı, BOA. HR. HMŞ. İŞO. 43/19, 17 Kasım 1915
[96] BOA. HR. HMŞ. İŞO. 43/19.
[97] BOA. HR. SYS. 2247/6, 6 Mayıs 1915
[98] TNA. FO. 383/231-25401.

Gıda	Miktarı	Periyot
Ekmek	*454 gr.*	
Et (kemiksiz)	*226,8 gr.*	*Haftada 4 gün*
Et (kemiksiz)	*113,4 gr.*	*Haftada 3 gün*
Mercimek	*113,4 gr.*	
Pirinç	*170,1 gr.*	
Patates	*226,8 gr.*	*Haftada 4 gün*
Sebze	*226,8 gr.*	*Günlük*
Süt	*226,8 gr.*	*Günlük*
Şeker	*42,525 gr.*	*Günlük*
Tuz	*14, 25 gr.*	*Günlük*
Yağ	*28.35 gr.*	*Günlük*
Biber (toz)	*0,88 gr.*	*Günlük*
Baharat	*0,88 gr.*	

Raporun sonunda Türk esirlerin aşağıdaki istekleri haricinde kalan tüm taleplerinin yerine getirildiği ifade edilmektedir:

a) *Geceleri hücre kapılarının kilitlenmemesi*
b) *Camiye gitmeleri*
c) *Hapishane içerisinde dolaşmaları*
d) *Hablü'l-Metîn gazetesini okumaları*[99].

İlk üç maddede yer alan isteklerin güvenlik gerekçesi ile yerine getirilmediği belirtilen raporda son maddede yer alan *Hablü'l Metin Gazetesi*'nin okutulmaması ile ilgili herhangi bir gerekçe gösterilmemektedir. Muhtemelen İngilizler, bu gazeteyi kendileri için tehlikeli görmekteydi. Nitekim Trablusgarp Savaşı sırasında İtalyanlara karşı Osmanlı'yı destekleyen ve Avrupa'nın tutumuna karşı yayın yapan gazetelerden biri idi[100].

Osmanlı Devleti'nin tepkisi sadece protesto ve izahat beklentisinden ibaret değildi. Vatandaşlarını serbest bıraktırmak da en önemli hedeflerden biriydi. Bu kapsamda mürettebatı İzmir'de esir edilen "City of Kios" ve "Assiout" adlı iki

[99] TNA. FO. 383/231-25401.
[100] Azmi Özcan, *Pan-islamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İsam Yay. Ankara, 1997, s. 179.

İngiliz gemisinin misilleme amacıyla enterne edildiği düşünülebilir. Nitekim İngilizler başlangıçta esirleri iade etme taraftarı değillerdi. Hatta Osmanlı Devleti'ne son derece orantısız bir öneri bile sunmuşlardı. Buna göre; ellerinde bulunan üst düzey Osmanlı memurlarından sadece altısının serbest bırakılması karşılığında Osmanlı topraklarında bulunan tüm İngilizlerin ülkelerine dönüşüne izin verilecekti[101]. Fakat bu teklif, doğal olarak, Bâbıâli tarafından reddedildi. İngiliz yönetimi 1915 yılı sonunda bu kez Karadeniz ile zikredilen iki geminin mürettebatının karşılıklı değiştirilmesi teklifinde bulunmuştu[102] fakat bu teklif de Başkumandanlık Vekâleti tarafından reddedilmiştir[103]. Osmanlı Devleti ret gerekçesi olarak her iki ülke arasında yaralı esirlerin değişimi ile ilgili itilafnamenin sadece malul askerî esirleri kapsadığını, hâlbuki Karadeniz mürettebatının sivillerden müteşekkil olduğunu ve bunlar malul olmadığından teklifin reddedildiğini ifade etmiştir.[104] Bu gerekçe ile esir değişiminin reddedilmesi Karadeniz mürettebatından herhangi bir esirin de "malul" kapsamına girecek şekilde sıhhi durumunun bozulmadığını gösterir. 1917'de İngiltere yapmış olduğu teklifi revize ederek yeni bir öneri sunmuş ve 45 yaş üzerindeki tüm Türk Osmanlı denizcilerle İngiliz denizcilerin karşılıklı iadelerini teklif etmiştir[105]. Bu teklife ne cevap verildiği tespit edilemese de Karadeniz mürettebatının en azından Mayıs 1917'ye kadar esir bulunduğu anlaşılmaktadır[106]. Ayrıca İngilizlerin tekliflerinin reddedilmesi daha fazla Osmanlı vatandaşını serbest bıraktırmak adına geniş kapsamlı bir anlaşma yapmaya yönelik çabaların da bir sonucu olarak düşünülebilir. Nitekim ileri de görüleceği üzere İngiltere 270 kişilik bir iade listesi hazırlayacaktı[107].

3. Irak ve Hindistan'da Meskûn Osmanlı Sivillerin Durumu

İngilizlerin savaş sona erene kadar her iki bölgeden ne kadar sivil Osmanlı vatandaşını, hangi gerekçelerle esir aldıkları, bunlara yönelik uygulamaları ve bu esirlerin akıbetleri hakkında kesin tespitler yapmak güçtür. Fakat yine de eldeki

[101] BOA. HR. HMŞ. İŞO. 43/19, 17 Kasım 1915.
[102] BOA. HR. SYS. 2244/11, 31 Aralık 1915.
[103] BOA. HR. SYS. 2244/15, 22 Ocak 1916.
[104] BOA. HR. SYS. 2244/34, 27 Eylül 1916.
[105] BOA. HR. SYS. 2245/2, 31 Ocak 1917.
[106] Kızılay Arşivi, K.835 B.2.1-95.
[107] TNA. FO. 383/338-171721.

veriler, Irak ve Hindistan'daki Osmanlı vatandaşlarına yönelik İngiliz politikasına dair bazı çıkarımlar yapmaya yardımcı olabilir.

Kasım 1914'te İngilizlerin Fav Yarımadası'na asker çıkarmalarıyla birlikte iki taraf arasında muharebeler başlamıştır. Bir taraftan planlarının çok ötesinde bir hızla Irak içlerine ilerleyen İngiliz ordusu, bölgede kendileri için tehlikeli gördüğü sivilleri esir alarak Hindistan ve Burma'ya gönderirken diğer taraftan sömürge hükümeti de Hindistan'da ikamet etmekte olan Osmanlı vatandaşlarına yönelik çeşitli şekillerde kısıtlama politikası uygulamıştır. Bu kısıtlayıcı uygulamalar esir almak, gözetim altında tutmak ya da Hindistan'dan tekrar Osmanlı topraklarına göndermek şeklinde gerçekleşmiştir. Bu kapsamda, ilk olarak, muharebelerin henüz başlangıcında Bombay'da bulunan 50 kadar Osmanlı vatandaşı ki bunlar Arap ve Bağdatlı olarak tanımlanmaktadır, tehlikeli ve sakıncalılar kapsamına alınmış ve Bombay'da esir edilmelerinin dindaşları nezdinde kötü etki oluşturabileceği ihtimali ile Osmanlı topraklarına geri gönderilmelerine karar verilmişti[108].

Haziran 1915'te, Hindistan sömürge idaresinin hazırladığı bir rapordan bu bölgedeki sivil Osmanlılarla ilgili özet bilgi edinmek mümkündür. Buna göre; Thayetmyo Üsera Kampında esir bulunan Türk vapuru Karadeniz'in 69 mürettebatına ek olarak Basra'dan buraya gönderilen 23 sivil Türk esir olarak bulunmaktaydı. Savaştan önce muhtelif sebeplerle Hindistan'a gelmiş olan ve şimdi Bombay, Bengal, United Provinces, Punjab ve Bihar eyaletlerinde yaşayan 1092 *Asyalı Türk*'ün [*Asiatic Turks*] yani Osmanlı-Arap vatandaşının ise hâlihazırda serbest olduğu anlaşılmaktadır. Az önce bahsedilen 23 Türk'ün esir olarak tutulmalarının gerekçesi ise; serbest bulunmaları durumunda mevcut durumu suiistimal edecek şüpheliler olarak görülmeleriydi[109]. Bu esir gurubun 18'i Basra'nın işgali ile birlikte ele geçirilen Osmanlı memurları olduğu ve Burma'da bulunan Thayetmyo esir kampına gönderildikleri anlaşılmaktadır[110]. Özet olarak Haziran 1915'e kadar Hindistan'da esir tutulan sivil Osmanlı sayısı 92 kişi olup bu bölgede yaşayan 1092 Osmanlı vatandaşı ise serbest bulunmaktaydı.

---

[108] TNA. FO. 383/88-112391.
[109] TNA. FO. 383/88-112391. İngilizler genellikle Anadolu nüfusuna mensup Türkleri "European Turk"; Anadolu coğrafyası dışında kalan bölgelerdeki Osmanlı vatandaşlarını da "Asiatic Turk" olarak kategorize etmektedir.
[110] Özuyar, "Sivil Türk Esirleri", s. 282-283.

Irak'ta meskûn Osmanlı vatandaşlarına yönelik İngiliz politikası iki ayrı temel üzerine inşa edildi. Bunlardan ilki casusluk endişesiydi. Eğer bir kişinin en ufak bir şekilde Osmanlı için çalışma ihtimali varsa bunu ispat için somut delillere çok da fazla ihtiyaç duyulmuyordu, hangi etnik unsura ya da hangi din ve mezhebe mensup olduğunun bir önemi yoktu. Hindistan Genel Karargâhı henüz 1916 başlarında burada bulunan ve önde gelen Osmanlı vatandaşlarının hangi siyasi temayülde olduğunu ve o tarihe kadar olan muharebeler sırasında nasıl hareket ettiklerini tespit eden *Irak'ta Kim kimdir* [*Who's who in Mesopotamia*] başlıklı, ayrıntılı bir rapor[111] bile hazırlamıştı. Nihayet, tüccarından din adamına, kabile liderinden memurlara kadar birçok Iraklı Arap tutuklanarak Hindistan'a sevk edilmişti[112]. 1917'de Hindistan'daki bu Arapların bir ara memleketlerine iadeleri gündeme geldiğinde Irak'taki ordu komutanlığı kesin olarak buna karşı çıkmıştı. Temel gerekçe casusluk, casus olma ihtimali, İngilizlere muhalefet ve istenmeyen karakterler olmalarıydı. Sayı tam olarak tespit edilemese de en az 62 Iraklının bu gerekçelerle Hindistan'a gönderildiği anlaşılmaktadır[113].

Aslında kimlerin tutuklanıp Hindistan'a gönderileceğine dair İngiliz standartları hayli esnekti. Bir raporda da açık şekilde belirtildiği üzere; "*İngilizlere verilen sözlerin tutulmaması, en kötü Hindistan'da iyi koşullar altındaki kamplarda belli bir süre için gözaltında tutulmak anlamına gelmekteydi*"[114]. Kasım 1918'de, yani Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra Bağdat Politika Bürosu tarafından Delhi Dışişleri Şubesine gönderilen bir telgraftan sayıları binleri bulan Iraklının savaş sırasında tutuklanıp Hindistan'a gönderildiği anlaşılıyor. Bağdat'taki yetkililer bu kimselerin "fanatik Türk taraftarları", "kötü karakterli", "İngiliz karşıtı" kimseler oldukları için tutuklandıklarını hatırlatıyordu[115]. Bu kimselerin tamamı Müslüman da değildi. Savaştan sonra, 1919'da, Hindistan'da bulunan 1000 kadar Hristiyan'ın

[111] BL. IOR. R/15/2/1996.
[112] Dina Rizk Khoury, "Ambiguities of the Modern: The Great War in The Memoirs and Poetry of the Iraqis" *The World in World Wars- Experiences, Perceptions and Perspectives from Africa and Asia*, ed. Heike Liebau, Katrin Bromber, Katharina Lange, Dyala Hamzah and Ravi Ahujas, s. 319, dipnot 18.
[113] TNA. FO. 383/88-
[114] *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi 1914-1918*, Haz. Ali Satan, Çev. Nilgün Engin, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 59.
[115] BL. IOR/L/MIL/7/18713.

ülkelerine iade edilmelerinden bahsedildiğine[116] bakılırsa, İngilizler onları da kendileri için bir tehdit olarak görüyordu.

İngilizlerin Iraklı Osmanlı vatandaşlarına yaklaşımında ikinci husus ise çok daha farklı amaçlarla ortaya çıkmıştı. Irak'a atfedilen önem yalnızca Hindistan'a giden güzergâh üzerinde olmasından ve sahip olduğu petrol yataklarından kaynaklanmıyordu. Irak tamamen Osmanlıdan kopartılarak savaş sonrasında önemli bir sömürge bölgesi haline getirilecekti. Ama bölgenin nereden ve nasıl yönetileceği konusuna henüz karar verilmemişti; ya doğrudan İngiltere ya da Hindistan tarafından idare edilecekti. Bölgenin Hindistan tarafından idare edilmesini düşünenlere göre birçok avantaj ortaya çıkacaktı. Örneğin her sene Necef ve Kerbela gibi Şii Müslümanlarca kutsal kabul edilen bölgeleri ziyaret eden Şii Hintli hacılar artık Osmanlı topraklarını değil kendi topraklarını ziyaret edecekti. Ayrıca Irak sulama imkânı bol topraklara sahipti ve savaştan sonra bu bölgeye milyonlarca Hintli yerleştirilebilirdi[117]. Dolayısıyla Irak'ı ele geçirmek ve burada bir İngiliz idaresi tesis etmek Hindistan'ın geleceğini yakından ilgilendiriyordu. Bu yüzden savaştan sonra Irak'ta kurulması planlanan idarenin karşılaşacağı muhtemel problemlerin asgari düzeye indirilmesi gerekmekteydi. Bu nedenledir ki Irak'ta yaşayan Araplar içerisinden işgal sırasında şüpheli olarak görülen ancak daha sonra İngilizlerin Irak'a yerleşmesini kolaylaştırabilecek olan kimseler de esir alınarak Hindistan'a gönderilmişti. Böylece bu kimseler kamplarda propaganda sürecinden geçirilecek ve ileride, İngiliz politik çıkarları için kullanılabileceklerdi.

Bu kapsamda, Ocak 1916 tarihli bir İngiliz belgesinde Irak'tan alınarak Hindistan'da bulunan Sumerpur şehrindeki kampa getirilen 119 Osmanlı-Arap esirden bahsedilmektedir. Bunların 99'unun birinci, 20'sinin ise ikinci sınıf sivil memur oldukları belirtilmektedir[118]. Adı geçen kampı 1917 yılında denetleyen Kızılhaç heyetinin raporunda sayının biraz daha arttığı ve esirlerin etnik yapısının

[116] BL. IOR /L/MIL/718713.
[117] BL. IOR/L/PS/10/463-4717 s. 14-17; Stanford Shaw, *Ottoman Empire in the World War I*, II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, , 2008, s. 1333.
[118] TNA. FO. 383/231-30114.

çeşitlendiği anlaşılmaktadır. Söz konusu rapora göre Sümerpur'daki esir kampında bulunan sivil esirler ve etnik kökenleri şu şekildedir:[119]

Etnik Menşei (Müslüman)	**Sınıfı ve Sayısı**		
	1.	**2.**	**3.**
Afgan	3	-	2
Mısırlı Arap	-	1	1
Arabistanlı Arap	-	-	1
Anadolu Türk'ü	-	-	1
Suriye Türk'ü	-	-	3
İranlı	-	1	8
Hint	-	-	1
Moğol?	-	-	1
Iraklı Arap	5	7	117
Kürt	-	2	15
Toplam	**8**	**11**	**150**
Gayrimüslim	**-**	**-**	**-**
Iraklı	**-**	**-**	2
Ermeni	**-**	**-**	2
Genel Toplam	**8**	**11**	**154**

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Sümerpur'da oluşturulan esir kampı çoğunlukla sivil Müslüman Arap esirlerle doldurulmuştu. Ancak daha dikkate değer olan husus Türklerle Arapların birbirinden ayrılmaları ve dahası her iki etnik unsurun kendi içlerinde de bir tasnife tabi tutulmalarıdır. Tablo, elbette, Kızılhaç heyetinin kendi inisiyatifi ile yapmış olduğu bir tasnifi değil İngiliz kamp yönteminin sınıflandırmasını yansıtmaktadır. Nitekim bu tür tasnifler Mısır'daki askerî kamplarda da olduğu gibi kamp idaresini kolaylaştırmanın[120] yanı sıra bazı siyasi ve askeri amaçlara da hizmet etmekteydi. Örneğin Hindistan ya da Burma'da hiçbir zaman Alman ve Osmanlı esirler bir arada tutulmamıştı[121]. Osmanlı esirler ise aynı kampa konsa bile her etnik grup birbirinden dikenli tel örgülerle ayrılmaktaydı.

[119] *Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans,* s. 7.
[120] Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*, s. 36.
[121] Alman ve Avusturyalı esirler Hindistan'da bulunan Ahmednagar Esir Kampı'na gönderilmekteydi. *Reports on British Prison-Camps*, s.12, 25-34; Mahon Murphy, *Prisoners of War and Civilian Internees Captured by British and Dominion forces From the German Colonies during the First World War*, Londra, Department of International History of London School of Economics PhD Thesis, 2014, s. 59.

Irak'tan getirilen Arapların durumu İngilizler için ayrıca önemli idi. Zira casus oldukları yönündeki şüpheler doğru ise esir edilerek Osmanlı ile aralarındaki gizli bağ koparılacak; eğer daha mutedil kimseler ise ilerde Irak'ta tesis edilmesi düşünülen İngiliz sivil yönetiminde kullanılabileceklerdi.

Söz konusu 1916 seneli belge, Sümerpur kampının önemli bir ziyaretçisinden bahseder. Bu kişi aynı yıl Francois George Picot ile birlikte Osmanlı Devleti'nin savaş sonrası parçalanmasını öngören gizli anlaşmanın mimarı Mark Sykes idi. Sykes yapmış olduğu görüşmelerde bu esirlere özel ilgi gösterilmesini zira ileri bir tarihte, Irak'ta, İngiliz protektorası altında yaşayacaklarını ifade etmiş, Hindistan yönetimi de Sykes ile aynı fikirde olduğunu bu esirlerden hiç değilse birinci sınıf olanların Osmanlıların zannettiğinden daha önemli kimseler olabileceğini belirtmiştir. Bu esirlere diğerlerine nispeten daha iyi davranılması ve daha yüksek oranda maaş bağlanmasına karar verilmişti. Sadece memurlara değil Irak'tan getirilen diğer esirlere de onların hoşuna gidecek şekilde davranılması kararı alınmıştı[122]. Sumerpur Kampı, çalışmanın ilerleyen safhalarında da görüleceği gibi bir tür propaganda kampı işlevi görecekti ve genellikle Iraklı Araplarla doldurulacaktı.

Yukarıda bahsedilen politikanın amacını daha iyi değerlendirmek için Benedict Anderson'un devrimcilerin hareket tarzını tanımlamak için kullandığı ifadeler ödünç alınabilir; "*Devrimciler eski devletin iç tesisatını devralırlar; kimi zaman memurlar ve muhbirler ama her zaman dosyalar, arşivler, yasalar, mali kayıtlar, sayımlar, haritalar, raporlar, yazışmalar, notalar ve benzeri*"[123]. İngilizler de daha sonra Osmanlı Devleti'nin bölgedeki iç tesisatını devralacaklarını biliyorlardı. Nitekim savaş bittikten sonra devlet dairelerine eski memurlar arasından 'en dürüst olanlar'ı atadılar. Bunların tamamına yakını Müslümanlardan seçildi. Tüm Türkçe yazışmaların Arapçaya tercümesine başlandı. İngilizlere göre bu uygulama halkın duygularını olumlu yönde etkilemişti[124].

Son olarak savaş başladığında Hindistan'da bulunan 1092 Osmanlı vatandaşı ile ilgili duruma değinmek gerekir. Her iki devlet arasında savaşın başlaması ile

[122] TNA. FO.383/231-30114.
[123] Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması,* İngilizcen çev. İskender Savaş, Metis Yay. İstanbul, 1995, s. 179.
[124] *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi*, s. 24.

birlikte Hindistan'da tutuklanan Türklerden biri de Bombay Başşehbenderliği'nde görevli Basri Bey'di[125]. Savaş ihtimalinin belirmesi üzerine kendisinden Hindistan'ı terk etmesi istenen ancak resmi prosedürleri yerine getirmek için uğraşırken Osmanlı Devleti'nin İngiliz vatandaşlarını tutukladığı gerekçesiyle misilleme olarak tevkif edilen Basri Bey'in daha sonra Bombay dâhilinde bazı kısıtlamalarla serbest hareket etmesine izin verilmişti[126]. Basri Bey, bir süre sonra yurda döndüğünde takdim ettiği altı sayfalık raporunda İngilizlerin Hindistan'da yaşayan Osmanlılara yönelik tavrını da özetlemiştir. Raporda; İngilizlerin Osmanlı vatandaşlarına yönelik bir ayrım siyaseti izlediği, Türklerin tutuklanarak hemen esir kamplarına gönderildiği, ancak Osmanlı vatandaşı olan Arap, Musevi ve Hristiyanların önceki serbest hayatlarına devam edebildikleri ifade edilmitir. Ayrıca Askerî ve mülkî Türk esirlerin büyük kısmının Burma Eyaleti'nde bulunan Rangon şehrindeki Thayetmyo kampına gönderildiklerini ve Hindistan'ın muhtelif mevkilerinde de küçük kamplarda bir miktar Osmanlı vatandaşının tutuklu olduğunu ifade edilmiştir"[127].

Basri Bey'in raporunda dile getirmiş olduğu ayrımcılık siyasetini doğrulayan birçok veri bulunmaktadır[128]. İngilizler için Osmanlı vatandaşı olmanın ötesinde etnik açıdan Türklük ya da Müslümanlığın, özellikle savaşın başlangıcında şüphe çekici olduğu daha önce ifade edilmişti. Hatta savaş sırasında çeşitli sömürge bölgelerine gönderilen talimatlarda İngiliz Hükümeti, Hristiyan Osmanlı vatandaşlarının herhangi bir problem çıkarmadığı sürece görmezden gelinmelerini ve yazışmalarda bu gibi kimselerin isimlerinin başına "Hristiyan" ibaresinin eklenmesini istemişti[129]. Bununla beraber savaşın ilerleyen yıllarında durum çok daha farklı bir hal alacaktı.

Basri Bey'in bahsettiği bu kişiler 1915'te Bombay, Bengal, United Provinces, Punjab ve Bihar eyaletlerinde serbest olarak yaşamaktaydılar. *Asiatic Turks* olarak kategorize edilmeleri göz önüne alındığında; Osmanlı Devleti'nin Arap vatandaşları

---

[125] Basri Bey Bombay Başşehbenderliği Kançılar Vekili olarak görev yapmaktadır. BOA: HR. SYS. 2444/27, 4 Ocak 1917.
[126] BOA. HR. SYS. 2244/27, 4 Ocak 1917
[127] BOA: HR. SYS. 2444/27, raporun bu kısmı daha önce önemsiz sayılabilecek bazı hatalar ile transkript edilmiştir. *Bk.* Kaçıra, "Türk Esirleri", s. 29.
[128] BOA: HR. SYS. 2412/79, 25 Eylül, 1915; HR. HMŞ. İŞO 43/20; Kaçıra, "Türk Esirleri", s. 14; Yarbay Hasan Yetimi raporundaki ifadeler için *bk.*Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim* s. 103; Taşköprülü, *Irak Cephesi'nden Burma'ya,* s. 87.
[129] Bu talimat Güney Afrika, Kanada ve Avustralya için geçerli idi. TNA. FO.383/88-659714

oldukları anlaşılır. Tıpkı İngiltere'de olduğu gibi Türk olmadıkları için tutuklanmaları gerekli görülmemiş olabilir. Fakat asıl önemli sebep, bu kimseleri tutuklamanın ve sivil esir haline getirmenin İngilizler için Hindistan'da ciddi tehdit oluşturma ihtimaliydi. Tutuklandıkları takdirde Hindistan'daki yoğun Müslüman nüfusun sergileyeceği şiddetli tepki hiç de ihtimal dışı değildi. Böyle bir reaksiyon Irak ve diğer birçok cephenin lojistik ve insangücü kaynağı konumunda bulunan Hindistan'ın bu özelliğinden yararlanma imkânını da olumsuz anlamda etkileyecekti. Nitekim Kalküta'daki bazı camilerde Osmanlı sultanının zaferi için dua eden *Ali Kardeşler*[130] Mayıs 1915'te gözaltına alınmışlar ama bu eylem Müslümanlar nezdinde heyecan ve tepkiye neden olduğundan gözaltı kararı iptal edilmişti[131]. Yetkililer Müslümanların en ufak bir tavır değişikliğinden o derece kaçınmaktaydı ki bu ülkede İngiliz çıkarları için ciddi tehdit olarak görülen 50 kadar Iraklı Arap bile tutuklanmamış alelacele tekrar Irak'a gönderilmişlerdi[132]. Hindistan'daki Osmanlı-Arapların esir edilmemesinde, Irak cephesindeki muharebelerin gidişatının tam da İngiliz ordusunun istediği şekilde gerçekleşmesinin rolü olduğunu unutmamak gerekir. Kutülamare'deki mağlubiyete kadar Osmanlı ordusu karşısında İngilizler kesin üstün konumdaydı.

Savaşın ilerleyen dönemlerinde bu sivillerden de birçoğunun tutuklandığı anlaşılmaktadır. Irak cephesindeki gelişmelerin ve buna bağlı olarak Hindistan'da ortaya çıkan bazı problemlerin bunda etkili olduğu düşünülebilir. Bu süreçte Bağdat İngilizler tarafından ele geçirilmişti. Bağdat'ın düşüşü Hindistan Müslümanlarının cihada yaklaşımında önemli bir merhale teşkil eder. Hindistan'daki yetkililer tarafından hazırlanan istihbarat raporuna göre; Bağdat'ın kaybedildiği haberi, kısa süre içerisinde Hintli Müslümanlar tarafından öğrenilmişti ve bu haber 'düşük zekâlı' kesimlerin derin bir ruhsal çöküntü içerisine girmesine neden olmuştu. Müslümanlar, kutsal olan beldelerden birinin artık 'kâfirlerin' ellerine geçtiğini düşünüyordu. Çok geçmeden Hintli Müslüman 'fanatikler' cihat broşürlerini dağıtmaya başlıyordu[133]. Bu yüzden olsa gerek 1092 Osmanlı vatandaşından bir kısmının tutuklandığı anlaşılıyor. Kasım 1916'dan itibaren başlayan sivil esirlerin karşılıklı iade sürecinde

[130] Muhammet Ali Cevher ve Şevket Ali Cevher, Hindistan Hilafet Hareketinin liderleridir.
[131] Bamford, *Khilafat Movements*, s. 121.
[132] TNA. FO.383/88-112391.
[133] Bamford, *Khalifat Movements,* s. 128-129.

ortaya çıkan yazışmalara bakılırsa, Hindistan'dan memleketlerine iade edilmek için başvuran Osmanlı vatandaşı sivil esir sayısı 270 idi. Bunların yaklaşık 70'i Türk; geri kalanı da Arab ya da *Asiatic* olarak kaydedilmişti. Yetkililere göre memleketlerine gönderilmeleri ciddi sorunlara yol açacak olanlar vardı. Çünkü bu kimselerden önemli bir kısmı fiili casusluk iddiasıyla tutuklanmıştı[134].

Netice itibariyle söylenebilir ki; Osmanlı vatandaşlarına yönelik etnik ve dini ayrımlar İngilizlerin politik ve askerî amaçları için her zaman kesin kategoriler değildi. Yani Arap olmak bir kimsenin kesin olarak herhangi bir kısıtlamadan muaf olacağı anlamı taşımıyordu. Esas olan Osmanlı vatandaşlarının kendi devletleri ile olan ilişkileriydi. Eğer herhangi bir etnik unsur Osmanlı Hükümetine karşıt ise kendilerine İngilizler tarafından hoşgörü ile yaklaşılmaktaydı. Bununla birlikte savaş bölgelerinde ya da stratejik açılardan önemli noktalarda temel kriter, bu kimselerin İngilizlere yönelik tavırlarıydı.

B. ASKER ESİRLER

1. Irak Cephesi'nde Türk İngiliz Muharebeleri ve Osmanlı Savaş Esirleri

Kasım 1914'te Irak'ta başlayan Türk-İngiliz harpleri dört yıl sürmüş ve 1918'de Mondros mütarekesi ile sona ermişti. Osmanlı orduları, bu süreçte Selman-ı Pak ve Kutü'l-Amare bölgelerinde prestij etkisi yüksek galibiyetler elde etse de nihayetinde tüm Irak coğrafyasını kaybetti.

Irak'ın kaybı Türk resmi tarihi ve ayrıca bazı siyasi ve askeri liderlerin geride bıraktıkları anılarda kıyasıya eleştirilir. Özetle; dönemin idarecilerinin Irak Cephesi'ne yeterince önem vermediği ve stratejik yönden hatalı kararlar vererek bölgeyi askeri açıdan boşaltıp başka cephelere yığınak yaptıkları ve bu nedenle Irak'ın kaybedildiği ifade edilir[135].

Aslında henüz muharebeler başlamadan, Ağustos 1914'te, Osmanlı ordusunun Irak'taki varlığı sayısal açıdan nispeten iyi durumdaydı. Burada bulunan ve her biri

---

[134] TNA. FO. 383/338-171721.

[135] *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi* III/I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979, s.39-66; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım* I, Yay. Haz. Süheyl İzzet Furgaç, Yüksel Kanar, Timaş Yay. İstanbul, 2017, s. 229-238. Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım* II, Nehir Yay. İstanbul, 1990, s. 211-217; Halil Paşa, Kutü'l-amare muharebelerinden sonra Irak'ın boşaltılmasını eleştirir ve sorumluluğu başkumandanlığa atar, *bk* Halil Paşa, *İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, Haz. Taylan Sorgun, Kamer Yay. İstanbul, 1997, s. 194-209.

ikişer piyade tümeninden oluşan 12. ve 13. Kolordular Osmanlı Dördüncü Ordusunu oluşturmaktaydı. Fakat seferberliğin ilanı ile birlikte bu düzende önemli değişiklikler yapılarak sadece 38. piyade tümeni ve bir miktar jandarma ve sınır taburu bırakılmak suretiyle Irak askerî açıdan neredeyse boşaltılmıştı[136]. Asıl hedef İran ve Afganistan üzerinden Hindistan sınırına ulaşarak Hint Müslümanlarını İngiltere aleyhine ayaklandırmaktı. Eğer Irak'a bir taarruz olursa burada bulunan kuvvetler, yerel aşiretlerle birlikte bu saldırıyı bertaraf edecekti. Türk resmi tarihi, bu yüzden Osmanlı idarecilerinin Irak'ı, temel bir cepheden ziyade "tali" bir cephe olarak tasarladığını ifade eder[137].

Yerel aşiretlere güvenme fikrini değerli kılan en önemli husus onların muharebe motivasyonu ve yeteneklerinin kısa süre önce test edilmiş olmasıydı. Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı yürütülen gayri nizami harp kapsamında tutkulu bir şekilde savaşan aşiretler, Osmanlı idarecilerini, Müslümanların halife için her türlü fedakârlığı yapacaklarına inandırmıştı[138]. Diğer taraftan yerel unsurların devlet eliyle örgütlendiği ve gayrinizami harp doktrini çerçevesinde kullanıldığı bir başka savaş da Balkan Harbi idi[139]. Yani bu strateji daha önce test edilmiş yer yer başarılı sonuçlar vermiş bir uygulamaydı. Nihayet, Şükrü Hanioğlu'nun işaret ettiği üzere; "cihadı stratejik bir silah olarak gören Osmanlı savaş planlayıcıları için, kutsal savaşın etkisi ilk olarak Irak Cephesi'nde test edilecekti"[140].

İnsan gücü eksikliğini yerel aşiretlerden faydalanarak kapatma düşüncesinde olan Osmanlıların karşısında lojistik açısından ciddi sorunlar bulunmaktaydı. Henüz muharebelerin başlangıcında birliklerin elinde bulunan mavzer, martin ve şinayder tüfekleri bozuk ya da çapları sebebiyle kullanıma elverişli değildi. Tüm Irak'ta sadece üç makinalı tüfek bulunmakla beraber bunlar da eski modeldi ve sürekli

---

[136] Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu, Çanakkale, Kutü'l-Amare ve Filistin Cephesi*, Çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2009, s. 105-107; ve *Size Ölmeyi Emrediyorum!* s. 95-96; *Irak-İran Cephesi* III/I, s. 39-41. Yusuf Hikmet Bayur, bölgede "silâhlı silâhsız ancak 8000 kişilik bir tümen" olduğunu söyler. *Türk İnkılâbı Tarihi* C. III Kısım III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 88.

[137] *Irak-İran Cephesi III/I***,** s. 57, 111.

[138] Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü,* s. 42-43 ve "Rival Jihads: Islam and the Great War in the Middle East, 1914-1918, "*Journal of British Academy*, 4, (2016), s. 3-4.

[139] Ali Güneş, *Balkan Harbi'nde Osmanlı Gayrinizami Harp Tecrübesi*, Harp Akademileri Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 99-101.

[140] Şükrü Hanioğlu, "Ottoman Jihad or Jihads: The Ottoman Shi'i Jihad, the Successful One", *Jihad and Islam in World War I*, Ed. Erik Jan Zürcher, Leiden University Press, 2016, s. 119.

tutukluk yapmaktaydı. Zaten az sayıda olan topların da tamamı eski modeldi. Bu silahlarda kullanılacak mühimmatın durumu ise daha kötüydü. O kadar ki her bir tüfeğe düşen mermi sayısı 211'di. Dicle ve Fırat nehirlerinden de askeri açıdan verimli faydalanacak kadar etkili bir deniz filosu da yoktu [141].

Osmanlılar için bir başka önemli problem Irak coğrafyasında muharebelerin başlayacağı yer olan Basra'nın Osmanlı başkentine en uzak bölge olmasının yanı sıra, Arap yarımadası ve Basra Körfezi'nde Osmanlı'dan bağımsız hareket etme eğiliminde bulunan Arap liderlere en yakın ve Türk karşıtı hareketlerin en yoğun olduğu bölge olmasıydı[142]. Dolayısıyla seferberlik ilan edildiğinde aşiretlerin orduya katılma konusundaki gönülsüzlükleri açık şekilde görülecekti[143]. Ayrıca sistematik bir emir komuta hiyerarşisi içerisinde bulunmayan aşiretler muharebelerin şiddeti ve gidişatına göre hareket etme eğiliminde idi. Şiddetli düşman ateşi hemen dağılmalarına neden oluyor ya da bulundukları mevziiye düşmanın yaklaşması saf değiştirmelerini sağlıyordu. Sonradan bir İngiliz yetkilisi bu durumu "*…başka bir hayattaki ödül beklentisi yerine hudutsuz ganimet umuduyla heyecana kapıldıklarından kuşku duyulan aşiretler, …ilk hamlemizde dağılan vahşi ve sorumsuz bir güruhtu*"[144] diyerek tasvir edecekti. Bununla birlikte Irak cephesindeki muharebelerin sonuna kadar Türk ordusu ile birlikte hareket etmiş, çok sayıda şehit vermiş aşiretler de yok değildi. Bunlardan en dikkat çekici olanı Müntefik aşireti idi[145].

Irak'taki Osmanlı ordusunun teşkilatlanmasındaki bu sorunlar kısa süre içerisinde başlayan muharebelerde doğal sonuçlarını ortaya çıkaracak ve başlangıçta sadece Basra bölgesinin işgalini öngören İngilizlerin Irak'ın içlerine doğru daha da kuzeye ilerlemek için hedeflerini revize etmelerini sağlayacaktı. Nitekim 6 Kasım 1914'te İngilizler Fav [Fao] yarımadasına asker çıkarmış ve şiddetli bir direnişle karşılaşmadan bölgeyi ele geçirmişti. Kasım ayının ortalarında Hindistan'dan

---

[141] *Irak-İran Cephesi* III/I s. 46-52.
[142] Eliezer Tauber, "Sayyid Talib and the Young Turks in Basra",*Middle Eastern Studies*, 25/1, Ocak 1989, s. 3; *Irak-İran Cephesi* III/I, s. 15-17; Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü*, s. 156.
[143] Shaw, *Ottoman Empire* II, s. 1352.
[144] *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi*, s. 56.
[145] F.J. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918,* I, Londra 1923*, s*. 138; Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, Uluslararası Sempozyum, İstanbul 2014,* s. 395-396.

getirilen Poona Tümeni'nin neredeyse yarısı karaya çıkmıştı. İngilizler bu başarıdan sonra Basra'ya hareket etmiş ve 20 Kasım'da Osmanlı kuvvetleri, 1.200 esir vererek buradan kuzeye, Kurna'ya çekilmişlerdi[146]. Bundan sonra durumu değerlendiren Irak Seferi Kuvvetler Komutanlığı**,** Kurna'ya kadar ilerleme emri verdi. Kurnayı ele geçirmek aynı zamanda İngilizlerin düşmanları karşısında ne kadar dirayetli olduğunu Araplara ve Hindistan'daki Müslümanlara kanıtlayacaktı[147]. 9 Aralık 1914 günü Kurna ele geçirildi ve 45 subay ile yaklaşık 1.000 Osmanlı askeri esir düştü[148]. Kurna bölgesinin ele geçirilmesi İngilizler için Arapların tutumunu test etmek açısından da önemli idi. Bağdat'a doğru hareket etmeden önce İbn Saud ve tüm Arapların kendilerine karşı hareket etmeyeceklerinden emin olmak isteyen İngilizler bir süre bekleme kararı aldılar[149]. Çok geçmeden kazandıkları zaferin siyasi ve askeri sonuçlarını da toplamaya başladılar. İngilizlere göre Kurna'nın ele geçirilmesinin iki önemli sonucu olmuştu. Bunlardan ilki; bu ana kadar tarafsızlıklarını koruyan Araplar artık İngilizler için daha dost canlısı bir pozisyona dönmüştü. Birçok aşiret şeyhi İngiliz tarafına bağlılık niyetlerini açığa çıkarmaya başlıyordu. İkinci önemli sonuç ise; ele geçirilen esirlerin, Türk ordu mevcudu hakkında İngilizlerin zihinlerindeki bulanıklığı gideriyor olmasıydı[150]. Dolayısıyla İngilizler, Fav yarımadasına ilk ateş açtıkları 5 Kasım'dan Kurna'yı ele geçirdikleri 9 Aralık'a kadar yani bir ay zarfında, kendi tahminlerinin de ötesinde büyük bir ilerleme kaydettiler. Bu süreçte kayıpları Osmanlı ordusuna nazaran hiç mesabesindeydi. Zira Fav ve Kurna arasında İngiliz ve Hint askerlerinden toplam ölü sayısı 100'e ulaşmamış, yaralı sayısı ise 675 idi. Buna karşılık Osmanlı birliklerinden, esirler hariç, yaklaşık 3.000 kişi şehit olmuş ya da yaralanmıştı[151].

Bu gelişmelerden sonra komuta kademesinde yeni bir düzenleme yapılarak Süleyman Askeri Bey Irak'a gönderildi. Süleyman Askeri, beraberinde Teşkilat-ı Mahsusa gönüllülerinden oluşan *Gönüllü Osmancık Taburu'nu* da getirmişti. Kısa

---

[146] Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*, s. 97.
[147] BL. IOR/L/MIL/5/749, s. 23.
[148] BL.IOR/L/MIL/5/749, s.27-30; Moberly, *Campaign in Mesopotamia* I, s. 151; *Irak-İran Cephesi* III/I s. 107; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*, s. 97, 98; Türkmen, "Türk-İngiliz Muharebeleri" s. 394; İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922, Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 221.
[149] BL. IOR/L/MIL/5/749, s. 23.
[150] Moberly, *Campaign in Mesopotamia* I, s. 154.
[151] Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü*, s. 114-115.

süre sonra İtfaiye Alayı da kendisinin emrine verilerek Irak'a sevk edildi[152]. Teşkilat-ı Mahsusa içerisinde önemli pozisyon işgal eden Askeri, Trablusgarp'taki tecrübelerinin de etkisiyle yerel aşiret birlikleri ve Osmanlı düzenli ordusundan oluşan karma birliklerle tekrar güneye, Basra'ya taarruz ederek burayı İngilizlerden kurtarmayı hedefliyordu[153]. Anlaşıldığı kadarıyla aşiretleri örgütleme konusunda da hayli başarılı çalışmalar yapılmıştı. Yaklaşık on bin mücahit savaşa katılmaya ikna edilmişti[154]. Emrindekilerle birlikte Nisan 1915'te taarruza geçen Süleyman Askeri, sonuç alamadan ve 400'ü esir olmak üzere 1000 kayıp vererek tekrar kuzeye çekildi. Bu geri çekilmeyi müteakip İngiliz birlikleri Türk hatlarına saldırarak ağır zayiat verdirmeyi başarmışlardı. Sonuçta verilen esir sayısı 700'e ulaşmıştı[155]. Böylelikle Süleyman Askeri Bey'in Basra'yı tekrar ele geçirme planları tamamen başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.

Şuaybe Muharebesi olarak adlandırılan bu çatışmalarda Süleyman Askeri Bey önceki muharebelerde olduğu gibi gayrinizami harp yöntemini uygulamıştı. Her ne kadar İngiliz ordusuna ağır kayıplar verdirmeyi başarsa da beklenenin çok ötesinde ağır bir mağlubiyet alındı. Burada dikkate değer husus, muharebenin Osmanlı ordusunun aleyhine sonuçlanmasına yönelik Türk ve İngiliz görüşlerinin örtüşmesidir. Türk resmi tarihi aşiretlerinin rolünü "*önce bir kahraman, sonra sönmüş bir balon ve daha sonra da muharebe alanını bir avuç Türk Kuvvetine bırakarak kaçmaları*"[156] şeklinde tanımlamıştır. Süleyman Askeri bu mağlubiyeti gururuna yedirememeyerek intihar etti. İngilizlerin tespitleri de Arapların Osmanlı ordusuna ihanet ettiği yönündeydi. Onlara göre aşiretler, Osmanlı bayrağı altında muharebe meydanında toplansa da kısa süre sonra firar etmişlerdi[157] Bir başka İngiliz kaynağına göre *"Gerçekte…muharebe dolaylarında oyalanmışlar ve kazananla kaybeden taraflar belli olunca kaybedene saldırıp soymak üzere hazır beklemişlerdi*"[158]. Fakat zayiat istatistikleri ilginçtir. Türk resmi tarihi yukarıdaki tespitlerle çelişmeyecek sayılar vermektedir. Buna göre aşiretlerin vermiş olduğu

[152] Uyar, Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi* s. 504-505.
[153] Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü,* s. 155-156.
[154] BOA. DH. ŞFR. 48/50.
[155] Erickson, S*ize Ölmeyi Emrediyorum!*, s. 150,151.
[156] *Irak-İran Cephesi III/I*, s. 205.
[157] Arnold T. Wilson, *Loyalties Mesopotamia 1914-1917,*Oxford University Press*,* Londra 1930, s. 22-23.
[158] *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi,* s. 18-19.

şehit sayısı 500 olarak kabul etmiştir[159]. İngiliz resmi tarihinde ise bu sayı 2.000'e[160] ulaşır ki İngiliz tespitleri doğru ise Arap aşiretlerinin tahminlerin üzerinde bir gayretle muharebeye iştirak ettiği izlenimi verir[161].

Şuaybe Muharebesindeki Osmanlı mağlubiyeti Irak cephesi stratejik planlamalarında önemli bir kırılma noktası idi. Artık Osmanlı ordusu Basra'yı tekrar ele geçirmek maksadıyla herhangi bir teşebbüste bulunmayacaktı. Bunun ötesinde İngilizler kendileri için önemli petrol yataklarını tamamıyla kontrol altına alıyor bölgede bulunan Arapların kendilerine karşı herhangi bir isyan tehlikesi de ortadan kaldırılıyordu[162].

Şuaybe'deki ağır mağlubiyetin sarstığı Osmanlı ordusu için iyi haber bir süre sonra Çanakkale'den geldi. Bu cephede İtilaf güçlerine karşı kazanılan zafer büyük bir moralden çok daha fazlasını ifade ediyordu. Artık diğer cephelere de askerî ve lojistik takviye yapılabilecekti[163]. 4 Ekim 1915'te Enver Paşa 18. Kolordu'ya Bağdat'a ilerleme emri verdi[164]. Askeri eksikliğin tamamlanması ile birlikte artık gayrinizami harp stratejisi terk edilerek nizami harp konsepti uygulanacaktı. Ne var ki Irak'a hareket etmesi gereken birliklerin hedeflerine ulaşması uzun sürecekti[165]. Bir başka problem ise özellikle Necef ve Kerbela gibi Şii nüfusun yoğunlukta olduğu bölgelerde Osmanlılara karşı ortaya çıkan isyan hadiseleri idi. Yerel Osmanlı idarecilerinin ahaliye karşı sert tavırlarının bu isyanlara neden olduğu ifade edilir[166]. Asker kaçaklarını tekrar ordu bünyesine katmak için idarecilerin başvurduğu sert tedbirler Necef ve Kerbala'da ciddi ayaklanmalara neden olmuştu ve birçok devlet binası ateşe verilmişti[167]. Bu problemler devam ederken Irak ve havalisi komutanlığına Nurettin Bey atanmış, İngiliz tarafında ise Hindistan Seferi Kuvvetlerinin başına General John Nixon getirilmişti.

---

[159] *Irak-İran Cephesi* III/I, s. 201.
[160] Moberly, *Campaign in Mesopotamia* I, s. 217, Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü,* 157, 56 numaralı dipnot.
[161] Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü*, s. 157, 56 numaralı dipnot.
[162] Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü*, s. 157.
[163] Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü*, s. 251.
[164] Erickson, *Osmanlı Ordusu*,115.
[165] *Aynı yer.*
[166] *Irak-İran Cephesi III/I*, s. 284-287.
[167] Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü*, s. 252-253.

İngilizler, Nisan 1915'te Şuaybe'de kazandıkları zaferin ardından iki hat üzerinden kuzeye ilerlemeye karar verdiler. Bunlardan birisi Fırat üzerinden Amare diğeri ise Dicle üzerindeki Nasıriye idi[168]. Amare'ye ilerleyecek kuvvetlerin başında Tümgeneral Charles Townshend bulunmakta idi. General Townshend güçlü bir direnişle karşılaşmadan Amare'yi işgal etmeyi başardı[169]. Bu sefer sırasında İngilizler neredeyse hiç zayiat vermedi. Ancak Osmanlıların zayiatı 120 şehit ve yaralı ve 1700-1800 kadar esirdi[170]. Ayrıca Osmanlı ordusuna ait Marmaris Gambotu da bu muharebeler sırasında batırılmıştı[171]. Amare'deki Osmanlı ordusunun başarısızlığı Türk ve İngiliz resmi tarihlerinde farklı gerekçelere dayandırılır. Türk tarih yazımında komutanların basiretsiz ve cesaretsiz kişiliklerinin etkisi ile yanlış planlamalar yaptıkları gerekçe gösterilirken[172]; İngiliz tarihleri Türklerin büyük moral çöküntüsü sebebiyle herhangi bir direniş göstermedikleri görüşünü benimsemektedir.

İngilizler için sıradaki hedef Nasıriye idi. Bu bölgenin alınması ile birlikte Townshend'da Amare'den Kutü'l-Amare'ye ilerleyecekti. 24 Temmuz'da başlayan Nasıriye saldırısı sonunda Osmanlı kuvvetleri 2000 kayıp ve 950 esir vererek geri çekildi. Böylece bütün Osmanlı Basra Vilayeti İngilizler tarafından ele geçirildi[173].

Kutü'l-Amare stratejik bir bölge durumundaydı[174]. General Townshend bu harekâta hazırlanmadan önce; hedef bölgedeki Türk kuvvetlerinin sayısının hayli yetersiz olduğu, ayrıca Türklerin Anadolu ve Kafkaslardan gönderecekleri birliklerin Bağdat'a ulaşmalarının haftalar alacağı ve bu noktadan sonra ulaşsalar bile düzenli şekilde mevzilenemeyecekleri istihbaratını almıştı[175]. Ne var ki yavaş da olsa Türklerin durumu iyileşmeye başlıyordu. 6. Ordu'nun başına yeni atanan Nurettin Paşa birlikleri toparlamak için hayli gayret sarf etmiş, ordu mevcudu yeni birliklerle takviye edilmişti[176].

---

[168] Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!,* s. 151.
[169] Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü*, s. 254.; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum*!, s. 152.
[170] Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü*, s. 254, Moberly, *Campaign in Mesopotamia* I, 260- 265**,** *Irak-İran Cephesi* III/I s. 262.
[171] Charles V.F. Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kûtülamare ve Selmanıpâk Muharebeleri*, Çev. Gürol Koca, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2012, s. 98-100.
[172] *Irak-İran Cephesi* III/I, s. 264-265.
[173] Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü*, *s*. 256-257.
[174] Townshend, *Mezopotamya Seferim*, s 105.
[175] Townshend, *Mezopotamya Seferim*, s. 105-107.
[176] Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum*!, s. 152.

İngilizler, 1 Eylül 1915'te Kutü'l-Amare bölgesine hareket etmiş burada cereyan eden şiddetli muharebe sonucunda Osmanlı ordusu Selman-ı Pak mevkiine çekilmek zorunda kamış ve 29 Eylül 1915'te Kutü'l Amare İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Bu işgal sırasında Osmanlı ordusundan 1700 asker esir düşmüştür[177]. Aslında Nurettin Paşa ve Enver Paşa bu bölgede bir miktar savunma yaptıktan sonra Selman-ı Pak'a çekilmeyi daha önceden tasarlamışlardı. Zira Osmanlı kuvvetlerinin asıl toplandıkları yer bu bölgeydi.[178] Selman-ı Pak'a çekilmiş olan Nurettin Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri burada sağlam savunma hatları oluşturmuştu. Ayrıca muharebe yeteneği yüksek ve savaş tecrübesi fazla 51. ve 52. Piyade Tümenleri de Nurettin Paşa'nın emrine girmişti. Townshend'in 22 Kasım 1915'te başlayan taarruzu 51. Piyade Tümeni tarafından karşılandı. Gün sona erdiğinde "her iki tarafın zayiatı korkunç dereceye ulaşmıştı". Nurettin Paşa elindeki birliklerin hemen hemen yarısını kaybetti. 4500 şehit "bir o kadar yaralı ve 1200 esir" Townshend taarruzun üçüncü gününde sonuç alamayacağını anladığından 25 Kasım'da geri çekilmeye başladı.[179]. Bu çekilme Kutü'l Amare'de son bulacaktı. Nihayetinde Nurettin Paşa 5 Aralık 1915'te Kutü'l-Amare'yi kuşatmaya başladı. Ancak takip eden günlerde ardı ardına yapmış olduğu taarruzları başarısızlıkla sonuçlandı[180]. Kuşatma devam ettiği sırada 14 Ekim 1915'te 6. Ordu komutanlığına Goltz Paşa atanmış ve Nurettin Paşa ile aralarında görüş ayrılığı çıkmıştı. Bu görüş ayrılığı daha sonra cephe komutanının değişmesine sebep olacak ve Nurettin Paşa'nın yerine 13 Ocak 1916'da Halil [Kut] Paşa, Irak ve Havalisi komutanlığına getirilecekti[181]. İngiliz tarafında ise Kutü'l-Amare'de kıstırılan Townshend ve ordusunu kurtarma çalışmaları da iyiden iyiye artırıldı. General Alymer komutasındaki İngiliz birlikleri kuşatma harekâtı gerçekleştiren Türk birliklerine arkadan saldırarak kuşatmayı sonlandırmak üzere harekete geçti ama Sabis Tepesi'nde gerçekleşen muharebelerde İngilizler mağlup oldu[182]. Bu başarısızlığın ardından Felahiye mevkiinde de birkaç kez taarruz eden İngiliz birlikleri yine

[177] Figen Atabey, "Öncesi ve Sonrası ile Osmanlı'nın Kutü'l Amâre Zaferi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* C. 10 S. 53 s. 206.
[178] Shaw, *Ottoman Empire* II, s. 1415.
[179] Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!,* s. 153-155.
[180] Erickson, *Osmanlı Ordusu*, s. 121-140.
[181] Türkmen, "Türk-İngiliz Mücadelesi" s. 413.
[182] Türkmen, "Türk-İngiliz Mücadelesi", s. 415.

kaybettiler. Bu sırada Goltz, 19 Nisan 1916'da tifüs nedeniyle ölünce Halil Paşa Tuğgeneral rütbesi ile 6. Ordu komutanlığına atandı[183]. Kuşatmadan dolayı Kutü'l Amare'deki İngiliz ordusunda da açlık baş göstermişti. Gıda yardımı da ulaştırılamayınca İngiliz birlikleri 29 Nisan 1916'da teslim oldular[184].

Kut'taki Osmanlı zaferinin ardından her iki ordu da Aralık 1916'ya kadar nispeten çatışmasızlık dönemine girdiler. Bu süreçte taraflar Irak Cephesi'nin geleceğine doğrudan etki edecek bazı stratejik değişiklikler yaptılar. General Stanley Maude'nin İngiliz Seferi Kuvvetler komutanlığına getirilmesi İngilizler için ilk önemli değişiklikti. Hemen ardından cepheye, ordunun mevcudunu ciddi oranda artıracak asker takviyesi yapıldı. Ayrıca nehirlerden daha verimli istifade etmek amacıyla bir de büyük filo oluşturuldu[185]. Buna mukabil Osmanlı VI. Ordusunda geniş kapsamlı stratejik değişikliklere gidilerek Irak'taki askeri güç asgari seviyeye indirildi. İngiliz tehdidinin bir süreliğine ortadan kalktığı düşüncesiyle burada bulunan 13. Kolordu, Irak'taki 6. Orduyu Rus saldırılarına karşı koruma ve İran'ı yabancılardan temizleme vazifesiyle İran'a sevk edildi[186]. Bu suretle bir taraftan İngiliz ordu mevcudu büyük bir hızla artarken Osmanlı ordu mevcudu da aynı hızla erimekteydi.

Aralık ayının ortalarından itibaren Dicle hattı üzerinden taarruza başlayan Stanley Maude'nin Hindistan genel karargâhına 13 Aralık 1916'dan itibaren gönderdiği harp raporlarında ele geçirdikleri esirlerin sayısına dair verdiği bilgiler, cephede Osmanlı orduları adına tam bir çöküşün var olduğunu gösterir. 13 Aralık 1916'dan 31 Mart 1917'ye kadar aşağı yukarı dört buçuk ay içerisinde ele geçirilen esir sayısı toplam 7.921'dir[187]. Maude'nin aynı karargâha göndermiş olduğu bir diğer rapor özetinde ise 1 Nisan -1 Eylül 1917 arasında sadece Nisan ayında ele geçirilen esir sayısı 3.454 idi[188]. Böylelikle Aralık 1916'dan Eylül 1917'ye kadar toplam 11.375 Osmanlı askerinin esir düştüğü anlaşılmaktadır. Bu tarihten itibaren ele

[183] Türkmen, "Türk-İngiliz Mücadelesi", s. 417.
[184] Türkmen, "Türk-İngiliz Mücadelesi" s. 420.
[185] Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum,* s. 226.
[186] Uyar, Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, s. 524.
[187] *The London Gazette,* 10 Temmuz 1917, Second Supplement to the London Gazette, s. 6947.
[188] *The London Gazette,* 10 Ocak 1918, Fourth Suplement to London Gazette, s. 699-706.

geçirilen Osmanlı askerlerini ay ay kaydeden bir İngiliz raporunda bulunan istatistik cephedeki çöküşü çok iyi yansıtır[189].

Tarih	Esir Sayısı
Ekim, 1917	*146*
Kasım, 1917	*437*
Aralık, 1917	*365*
Ocak, 1918	*227*
Şubat, 1918	*309*
Mart, 1918	*237*
Nisan, 1918	*5.494*
Mayıs, 1918	*2.992*
Haziran, 1918	*137*
Temmuz, 1918	*76*
Ağustos, 1918	*52*
Eylül, 1918	*21*
Toplam	*10.493*

Netice itibariyle, Maude'nin taarruzunu başlattığı 13 Aralık 1916'dan Eylül 1918'e kadar Irak cephesinde esir düşen toplam Osmanlı asker sayısı 21.868'e ulaşmıştı. Daha önceki kayıplar göz önüne alındığında bu sayı toplam olarak 27.213'ü bulur. Irak cephesini sadece esir zayiatı açısından incelemek bile savaşın son iki yılında Osmanlı ordusunun ne denli ağır kayıplara maruz kaldığını göstermesi bakımından önemlidir. Bununla birlikte bu sayıyı kesin ve net bir veri olarak kabul etmenin hatalı bir yaklaşım olacağını da belirtmek gerekir. Nitekim istatistiksel veriler resmi tarihlerde genellikle küsuratsız sayılar şeklinde ifade edilirken harp raporlarında bazen net bazen de küsuratlı olarak verilir. Bu, en azından asgari bir sayı olarak kabul edilebilir. Öte yandan yukarıda bahsedilen İngiliz kaynağı esir sayısı bağlamında Ocak 1919 tarihine ait önemli bir veri daha sağlar. Buna göre 1919 yılında Irak'ta İngilizlerin elinde bulunan Türk esir sayısı 18.387 Hindistan'daki Türk esir sayısı ise 11.126'dır. Hindistan ve Burma'daki esirlerin Irak'tan gönderildiği düşünüldüğünde Irak'ta ele geçirilen sadece Türk esir sayısının 29.513 olduğu anlaşılıyor. Aynı kaynak bir de *others*[190] başlığı altında diğer etnik unsurlardan alınan esirleri de açıklar. Buna göre aynı tarihte Irak'ta 794,

[189] *Statistics of the Military Effort* s. 633.
[190] Kaynak *other*s başlığı altındakileri şöyle tasnif eder: "Araplar, Suriyeliler, Osmanlı olmayan Türkler ve ayrıca Polonyalı Çek-Slovak gibi dost milletlere mensup olanlar". *Statistics of the Military Effort*, s. 631.

Hindistan'da 7.193 esirin varlığından bahsedilir. Bunların büyük çoğunluğunun Iraklı Arap olduğu kabul edildiğinde aşağı yukarı Irak'ta Osmanlı ordusundan esir düşen askerlerin sayısının 35.000 olduğu ifade edilebilir.

2. Esir Düşme: Direnme ve Gönüllü Teslimiyet

Yukarıda da değinildiği üzere Irak'ta Osmanlı ordularından yaklaşık 35.000 asker esir düşmüştü. Bu, Birinci Dünya Savaşı'nda esir düşen Türk askerlerinin yaklaşık yüzde 14'ünün Irak Cephesinde esir olduğu anlamına gelir ki; insangücü ihtiyacının hat safhada olduğu bir cephe için hiç de azımsanmayacak bir istatistiktir. Bu esir düşme olgusunun sebeplerini kesin sınıflandırmalar içerisinde değerlendirmek hayli zordur. Ancak problem, bir yönüyle Osmanlı ordusunda muazzam boyutlara ulaşan firar vakasının[191] bir parçası olarak düşünülebileceği gibi bir yönüyle de askerî çatışmaların doğal, fakat kısmen önlenebilir sonucu olarak da değerlendirilebilir. Her ne kadar Osmanlı ordularında esir düşmeye bağlı askerî kayıplar muhasım devletlere nazaran az olsa da Irak gibi nitelikli askerî insangücü ihtiyacının hat safhada olduğu bir cephede ordunun muharebe etkinliğini aşındırmada öncül rol oynadığı çıkarımını yapmak abartı olmayacaktır. Zira bir kere esir düşmüş olan asker istatistik cetvellerinde zayiat hanesine yazılmaktaydı. Bu, bir daha ordunun savaş gücüne herhangi bir katkı yapamayacağı anlamına geliyordu. Fakat daha tehlikelisi, kendi birliğine ait bilgileri rahat bir esaret hayatı karşılığında düşmana nakletme ihtimali idi.

Gönüllü teslimiyeti kolaylaştırmak İngiliz ordusunun en önemli stratejik hedeflerinden biriydi. Genellikle Osmanlı askerlerinin en çok mustarip olduğu konuların yer aldığı propaganda metinlerinde vurgulanan ana temalar; kendilerine teslim olanlara iyi davranılacağı, teslim olmaları ile birlikte savaş süresinin kısalacağı ve ailelerine kavuşacakları, savaş uzadığı takdirde cephe gerisinde bulunan ailelerinin sefil ve perişan olacağı yönündeydi[192]. Anlaşıldığı kadarıyla

[191] Birinci Dünya Savaşı bağlamında Osmanlı ordusunda görülen firar vakaları, sebepleri, boyutu ve devletin karşı tedbirleri hakkında *bk*. Beşikçi, *Osmanlı Seferberliği*, s. 267-334 ve "Birinci Dünya Savaşı'nda Devlet İktidarı ve İç Güvenlik: Asker Kaçakları Sorunu ve Jandarmanın Yeniden Yapılandırılması", *Türkiye'de Ordu Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, Ed. İsmet Akça, Evren Balta Paker, İstanbul, Bilgi Üniv. Yay. İstanbul, 2010, s. 147-171; Ayrıca *bk*. Zürcher, "Death and Desertion". s. 235-258.

[192] Servet Avşar, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası,* Kim Yay. Ankara, 2004, s. 117-118.

savaşın ikinci yarısında bu amaçlarında başarılı da oldular. Örneğin 1917 yılının Eylül ayında Osmanlı ordularından İngilizlere firar eden asker sayısı 73 olmuş, bir sonraki yılın aynı ayında ise sadece ilk hafta sayı 69'a ulaşmıştı[193].

Karşı tarafa gönüllü olarak teslim olmanın yaratacağı tehlike kaçınılmaz olarak devleti de sert tedbirler almaya zorluyordu. Her ne kadar düşmana "teslim-i nefs eyleyen"lerin sonradan ele geçirildiklerinde tekrar yargılanmaları esas kabul edilse de; ilk etapta, gıyabında idama mahkûm edilirlerdi[194]. Dolayısıyla esaretten dönenler çok sıkı sorgulanırdı. "*Nerede, hangi mevkide ne suretle esir oldunuz*, *yanınızda kimler var idi*? *Kaç kişi idi*? *Yaralı mı yarasız mı esir oldunuz yoksa mecalsiz hasta olarak mı esir düştünüz, hastalığınızı bilen ve görenler kimlerdir*?". "*Düşman sağ ve sol cenah ve gerilerinizden hangilerini ihata etti*. *Düşman arka ve yanlarınızdan ne kadar metre mesafeye yaklaşmıştı ve esir olduğunuz vakit ihata edilerek mi esir oldunuz yoksa düşman süngü hücumuyla siperlere atlayarak mı esaret vaki oldu*?"[195].

Esaretten dönen askerlere yöneltilen bu sorular bile aslında devletin onlara yönelik şüpheci yaklaşımını ortaya koyar. Eğer bir asker esir düşecekse; mutlaka silahındaki son kurşuna kadar savaşmış ve başka herhangi bir seçeneği kalmamış olmalıdır. Aslında bu sadece Osmanlı özelinde var olan bir durum değildi. Düşmana gönüllü teslimiyet Birinci Dünya Savaşı'nı karakterize eden olgulardan biridir[196].

Çatışma alanı Irak olduğunda hemen her düzeydeki sivil ya da askeri idarecinin Arap asker ve aşiret gönüllülerine bu bağlamda kesinlikle güvenmediği anlaşılmaktadır. Bu güvensizlik sebebiyledir ki her iki tarafın resmi tarihlerinde verilen zayiat miktarları bile bazen uyuşmaz. Mesela, İngilizlere göre Kurna muharebelerinin sonucunda, Osmanlı ordusundan 45'i subay 989'u er olmak üzere toplam 1.034 asker esir olmuştu[197]. Türk resmi tarihinde ise Türklerin kayıpları başlığı altında 52'si subay 400'ü er olmak üzere toplam 452 esirden bahsedilir. Yani arada yaklaşık olarak 600 kişilik bir fark görülmektedir. Bu fark ise "*600 den fazla*

[193] Beşikçi, *Osmanlı Seferberliği*, s. 306.
[194] BOA. BEO. 4474/335541, 20 Haziran 1917; BOA. BEO. 4458/334300, 4 Mart 1917; İ.DUİT. 176/87, 3 Nisan 1920; İ.DUİT. 176/97, 1 Mayıs 1920.
[195] ATASE, BDH, K. 4609 D. 002.
[196] Ferguson, *Hazin Savaş*, s. 436-437.
[197] Moberly, *Campaign in Mesopotamia*, s. 151; sayılar cephede tutulan kayıtlarda küçük de olsa farklılıklar barındırır. BL. IOR/L/MIL/5/749.

esirin de kaçtığı tahmin edilmektedir" [198] şeklinde açıklanır. Resmi tarih bu tahmini herhangi bir kaynağa dayanmadan ve yukarıdaki 452 Türk esirden ayrı olarak vermektedir. Açıkça olmasa da düşmana kaçan askerlerin Arap oldukları vurgulanmak istenmiştir. Her iki tarafın zayiat konusunda uyuşmadığı bir başka muharebe de Şuaybe'dir. Türk resmi tarihi bu muharebe sonucunda Arap gönüllülerin vermiş olduğu şehit sayısını 500 olarak kabul ederken[199], İngiliz resmi tarihinde ise sayı 2.000'e ulaşır[200]. Her iki tarafın verdiği istatistiklerin böylesine farklı olmasının sebebi şüphesiz Araplara yönelik yaklaşımın sonucudur. Türk resmi tarihi Irak Cephesi'ndeki Arap gönüllülerin muharebelerdeki rolünü, ihanet kavramı çerçevesinde, mutlak bir kötülük söylemine indirgemektedir. Buna göre ordudaki bu gönüllüler hemen her muharebede Türkleri bırakıp kaçmakta ve dahası, düşman karşısında geri çekilmekte olan birliklere saldırarak ağır zayiat vermelerine neden olmaktadır[201].

Savaş meydanındaki komutanlar da, Türk ya da İngiliz olsun, Osmanlı ordusundaki Türk askerler ile Arap gönüllüler arasında muharebe yeteneği ve motivasyonu bağlamında kesin ayırımlar yapar[202]. Muharebeler başladıktan sonra Osmanlı komutanları sürekli olarak İstanbul'dan Türk ya da Kürt savaşçılar istiyor, İngilizler ise bu savaşçılarla karşılaşmaktan çok Araplarla savaşmayı tercih ediyordu[203]. Irak'ta mücahit olarak adlandırılan gönüllülere karşı bu güvensizliğin en açık göstergesi ise Kutü'l-Amare muharebesinden sonra gerçekleşen bir esir değişimiydi[204]. İngilizlerin muharebe boyunca Türklerin eline geçen iki bin kadar hasta esirin kendilerine iade isteğini Halil Paşa bir şartla kabul etmişti. Bu hasta esirlere karşılık vaktiyle İngilizlerin eline esir düşen "hakiki Türk birliği Osmancık Taburundan" ve daha sonra 37., 40., 43.,7.,9.,44., alaylardan Arap olmamak şartıyla aynı miktarda asker iade edilecekti[205]. Esir değişimi için Halil Paşa ile görüşen İngiliz heyetinden bir istihbaratçı, eğer isterse Arapları da geri kazanabileceğini

[198] *Irak-İran Cephesi III/I*, s. 107.
[199] *Irak-İran Cephesi III/I*, s. 201.
[200] Moberly, *Campaign in Mesopotamia* I, s. 217.
[201] *Irak-İran Cephesi III/I*, s. 201, 202.
[202] E.W.C. Sandes, *Kuşatma ve Esaretin Adı Kûtulamâre Bir İngiliz Subayının Anıları,* Çev. Tuncay Yılmazer, Yeditepe Yay. İstanbul 2017*,* s.321.
[203] Shaw, *Ottoman Empire* II, s. 1353.
[204] Zürcher, "Death and Desertion", s.241.
[205] Zürcher, *Aynı yer*; *Halil Paşa, Bitmeyen Savaş,* s. 191.

söylemiş ve bunun üzerine Halil Paşa kendilerinden kaçıp İngilizlere teslim olan Arapların listesini göstererek sert bir cevap vermişti[206]. Bir başka İngiliz'in gözlemleri de Halil Paşa'yı haklı çıkarır niteliktedir: *"Kût'a giren Türkler, Anadolu'dan geliyorlardı. Yukarı Mezopotamya'daki Türklerden ya da zorla askere alınmış aşağı Mezopotamya Araplarından farklıydılar. Anadolu Türk'ü cihanda dayanıklılığı ve cesareti ile ün salmıştı ve kesinlikle Osmanlı ordusunun temel direğiydi*"[207]. Dolayısıyla Irak cephesindeki gönüllü Araplara yönelik ordunun özellikle üst kademesinde son derece olumsuz bir algı hâkimdi.

Hem Osmanlı komutanlarının hem de Irak cephesi hakkında ayrıntılı bilgiler veren Türk resmi tarihinin bu yaklaşımı elbette temelsiz değildir. Bununla birlikte sorun, sadece milliyet farkından doğan bir ihanet olgusuna indirgenecek kadar basit ve yüzeysel de olamaz. Osmanlı ordusundaki Arap gönüllülerde gözlemlenen motivasyon eksikliğinin sebebi çoğu zaman Türk askerleri ile aynı olabilmekteydi.

Her şeyden önce belirtilmesi gerekir ki; savaşı ya da daha küçük ölçekte bir muharebeyi kazanmak öncelikle birliklerin mükemmel organizasyonunu, aralarındaki iletişimin sorunsuz olmasını ve lojistik problemlerin asgari seviyede tutulmasını gerektirir. Ayrıca emir komuta zafiyeti, ya da yanlış stratejik planlamalar ve eksik eğitim, beklenenin çok üzerinde askerî zayiata ve nihayetinde muharebelerin kaybedilmesine sebep olan hususlardır. Irak Cephesi'nde başlangıçta gerekli hazırlıkları yapamayan Osmanlı orduları sürekli olarak bir önceki askeri mağlubiyetin sonucuna göre eksikliklerini tamamlıyordu. Mesela Kurna muharebelerinden sonra Süleyman Askeri Bey ile birlikte bir tür özel birlik durumunda olan Osmancık Gönüllü Taburu ve sonrasında İtfaiye Alayı bölgeye gönderilmiş, cepheye çok miktarda asker sevk etmek ise ancak Çanakkale muharebelerinden sonra mümkün olmuştu. İdari anlamda ise istikrar hiçbir zaman sağlanamamıştı. Muazzam ulaşım ve lojistik sorunlar bir tarafa; mevcut askerin eğitimi, sevk ve idaresinde yaşanan sorunlar ve disiplinsizlik muharebelerin sonucuna doğrudan etki etmiştir.

---

[206] Aubrey Herbert, *Mons, Anzac and Kut,* Londra, Londra, Edward Arnold, 1919, s. 234. Bunu başka bir İngiliz hatırası da doğrular *bk*. Edmund Candler, *The Long Road to* Baghdad I, Cassel and Company, Londra, , 1919, s. 107,108.
[207] Sandes, *Kuşatma ve Esaretin Adı,* s.321.

Elbette problemler bir süredir bölgedeki Osmanlı komutanlarının da dikkatini çekmekteydi. Fakat uzunca bir süre yığınak planları başka cepheleri esas aldığından kökten bir çözüm de üretilememişti. Muharebeler henüz başlamadan Irak ve Havalisi Genel Komutanı Cavit Paşa'nın bir örnek üzerinden yaptığı değerlendirmeler sorunun gayet iyi tespit edildiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Cavit Paşa, 38. Tümen komutanı Miralay Suphi Bey'in "*Muhammereyi, Abadan'ı işgal ve Karun Vadisiyle İran'ın kalbine atılmak çok hoş olacaktır. Özetle, gayemiz geniş, düşüncemiz büyük!*" şeklindeki stratejik hedeflerini şu cümlelerle eleştirmekteydi:

> "İki üç gün içinde yapılan eğitim sonucunda bu gibi hülyalara dalan zavallı Suphi Bey'in henüz elindeki araçların noksanını bilmediğini zannederim. Hele sağını solunu bilmeyen Irak subaylarıyla yaptıkları atlı subay seyahati (tatbikatı) ki, Zübeyr'le Basra arasında yapılmıştır. 1326 yılında (1910) Edirne havalisinde yapılan büyük manevraya benzer. Üçte ikisi muinsiz erlerden teşkil edilip tüfek kullanmasını bilmeyen erler ile okuldan çıktıktan sonra kitaplarını kapayarak talimname veya seferiye okumamış, büyük manevralar için hazırlanmamış subaylarla yapılacak manevranın verimi yok yere yorgunluk ve masrafdan ibaret kalır. Ve gören düşmanların cüretini artırır"[208].

Cavit Paşa'nın, mevcut askerin, özellikle Iraklı zabitlerin eğitim eksikliğine odaklanan öngörüleri kısa süre içerisinde gerçekleşecekti. Nitekim 9 Aralık 1914'te Kurna Muharebesi'nde 38. Tümen Komutanı Miralay Mehmet Suphi, emrindeki askerlerle cesurca dirense de düşman tarafından kuşatılmaları sonucunda teslim olmak zorunda kalmışlardı[209]. Miralay Suphi Burma'da Thayetmyo Üsera Karargâhında[210] esaretteyken Mayıs 1916'da vefat edecekti[211]. Ancak aynı muharebe sonunda Cavit Paşa da görevden alınacaktı. Zira bölgeyi savunmak üzere elde bulunan kuvvetleri birbirinden farklı üç bölgeye göndererek kuvvetlerin ayrı ayrı bölgelerde zayıf kalmalarına sebep olmuştu. Yukarıda 600 askerin düşmana firar ettiğini ima eden Türk resmi tarihi, bu kez, bahsedilen hataların ölçüsüz zayiata ve birliklerin esir düşmelerine sebep olduğunu belirtir[212]. Gerçekten de bu hatalar dizisi bir anlamda İngilizlerin Irak'a yerleşmelerini sağlamıştı[213]. İngilizler Miralay Suphi

[208] *Irak-İran Cephesi III/I*, s. 46.
[209] BL. IOR/L/MIL/5/749; *Irak-İran Cephesi III/I*, s. 102-106.
[210] BOA. HR. SYS.2193/50, 14 Haziran 1915.
[211] Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu,* s. 221.
[212] *Irak-İran Cephesi III/I*, s. 106.
[213] Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*, s. 284.

ve askerlerinin hakkını teslim etmiş ve azimli bir direnişten sonra teslim olduklarını ifade etmişlerdi[214]. Dahası teslim olan askerlerin tamamı Thayetmyo kampına gönderilmişlerdi. Eğer gönüllü olarak teslim olsalardı gidecekleri yer başka bir kamp olacaktı. Nitekim İngilizler tehlikeli olarak kabul ettikleri esirleri bu kampta tutmuşlardır.

Esir düşen askerlerin anlatımı tam da yukarıda bahsedilen olumsuzluklarla örtüşmektedir. Elbette kendi esir olma sürecini hikâye eden hemen her asker silahındaki son kurşuna kadar savaştığını ve sonunda çaresi kalmadığı için esir düştüğünü anlatacaktır. Bunun yanı sıra "öteki" askerin düşmana gönüllü teslimiyetini tasvir etmekte de bir sakınca görmeyecektir**.** Ancak, ister firar edip düşmana sığınsın, isterse son kurşuna kadar savaşarak esir olsun hemen her esir için bu durum başkalarının suçuydu. Bellary esir kampına gönderilen Hüseyin Fehmi, İngiliz tarafına firar eden bir esire yönelik "*Buraya nasıl geldiniz*?" şeklindeki sorusuna şu yanıtı almıştı: "*Kardeşim, bizim ordumuz öyle rezil ve alçak zabitlerin idaresinde bulunmasa, her birimiz birer aslanız. Ne yazık ki, o zabitlerin alçaklığı bizi her zaman mahv ve perişan eder. Ben de onlara hizmetten kaçarak geldim*"[215].

Kendisi gibi Türk olan bir esirle yaşadığı bu diyaloğu aktaran Hüseyin Fehmi, muhatabını, mensup olduğu birliğe ait bilgileri düşmana verdiği gerekçesi ile *"her tarafı zehirlenmiş biri"* olarak tanımlar[216]. Ancak kendi esir düşme sürecini anlatırken, muhatabı gibi hakaretamiz olmasa da, komutanlarına yönelik bazı ithamlarda bulunarak fırka komutanının kuşatmayı yarma emrinin hiç kimse tarafından ciddiye alınmadığını ve birliklerinde bulunan çeşitli rütbelerdeki komutanların kuşatma hattını geçerek kaçtıklarını ifade eder[217]. Komutanlara yönelik bu türlü suçlamalara ilişkin başka örnekleri bulmak hiç de zor değildir[218]. Beyt-i İsa muharebelerinde esir düşen Taşköprülü Mehmet'in anlatımı başkalarını suçlamak

[214] BL. IOR/L/MIL/5/749.
[215] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 70-71.
[216] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 71.
[217] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a,* s. 64-65.
[218] Irak'ta bir askerin içinde bulunduğu birliklerinin esareti karşısında komutanlarını korkaklık, kararsızlık ve sabit fikirli olmakla suçlayan bir anlatım için *bk.* Mehmet Sinan Özgen, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları,* Haz. Servet Avşar, Hasan Babacan, Muharrem Bayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2011 s. 115-13; bir başka örnek için *bk.* Serezli Mehmed Ragıb, *Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Zabiti (1917-1918)*, Haz. Raif İvecan, Ahmet Efiloğlu, Timaş Yay. İstanbul, 2011. s. 91.

konusunda yukarıdaki iki örneğe hayli benzer. Taşköprülü Mehmet'e göre esir düşmelerinin sebebi çok açıktı:

> "Bizim esir düşmemizin sebebine gelince: Birinci defa olarak bataryaya mevzi seçilen yer mevzi olamazdı, çünkü beş yüz metre ilerisini görmüyordu. Bu mevzi seçilen yeri, herhalde bizim ikinci tabur kumandanı ile alay kumandanı tayin etmişlerdi. Eğer bulduğumuz bu mevzi piyade hattımızın bir kilometre gerisinde olmuş olsaydı biz daha iyi ateş edebilir ve düşmana tesir ederdik, akıbetimiz böyle esaretle neticelenemezdi"[219].

Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi esir düşmelerinden komutanlarını sorumlu tutan Taşköprülü, meseleyi biraz daha uzatarak bu kez düşman birliklerinin komutanına gıpta etmekteydi. Zira bir "erkân-ı harp" yüzbaşısı olmasına rağmen İngiliz komutan kendi kıtasının başında düşmanın avcı hatlarına kadar gelmiş ve yaralanarak geri dönmüştü. Tabii ki bu düşman yaptıklarında başarılı olacaktı[220].

Taşköprülü Mehmet ile aynı muharebelerde bulunmuş ve esaretten kıl payı kurtulmuş bir ihtiyat subayı, kolordu komutanlığı tarafından tüm birliklere verilen geri çekil emrinin ulaşmadığı taburunun muharebe meydanında tek başına kaldığını ancak sabah olduğunda düşman siperlerine 30 metre kadar yaklaştıkları anda fark etmişti. İhtiyat zabiti Abidin [Ege] durumun vahametini "*tümüyle esir olmak ihtimali bizim için bir emrivaki halini alıyordu*" diye ifade ediyordu. Sağ ve solundaki birliklerin çekildiğinden haberi olmayan, cephanesi de tükenen tabur neyse ki son bir hamle ile ağır zayiat vererek de olsa geri çekilmeyi başarabilmişti[221].

Komutanların suçlanması yukarıda bahsedildiği şekliyle Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda karşı karşıya kaldığı açmazların muharebe alanlarına yansımaları idi. Hemen her asker esaret hikâyesinde önemli bir noktanın daha altını çizmekteydi. Tamamı düşman birlikleri tarafından kuşatılmaları sonucu esir düşmüştü. Yani esaret muharebe organizasyonundaki birden fazla problemin bir araya gelmesinin sonucuydu ve bu türden sorunların çözümü birkaç komutanın kendi başına üstesinden gelebileceği kadar basit değildi.

---

[219] Taşköprülü, *Irak Cephesi'nden Burma'ya*, s. 58.
[220] Taşköprülü, *Irak Cephesi'nden Burma'ya*, s. 59-60.
[221] Abidin Ege, *Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden Harp Günlükleri*, Yay. Haz. Celali Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2011, s. 295-296.

Askerlerin komutanları suçlamaları bir anlamda da esir düşmek gibi "utanç verici" bir "suç"a karşı meşruiyet zemini arama çabası olarak değerlendirilebilir[222]. Eğer bir asker düşmana iltica etmeyi düşünüyorsa, bu gerekçelerle eylemini kendi zihninde meşru hal e getiriyordu. Taşköprülü Mehmet'in şahit olduğu durum bu meşrulaştırma çabasının açık bir örneğini teşkil eder:

> "Burada beni pek üzen bir şeyi yazmaktan geri durmayacağım. 44. Alay'dan Kayserili Said isminde bir onbaşı birkaç arkadaşla beraber esirler kumandanına müracaat ederek, Türklerden yakasını silktiğini ve kendisinin gönüllü olarak esir olduğunu söylemiş. Üzerinde bulunan birkaç lirasını da esirler kumandanına teslim etmiş. Buna birkaç askerimiz daha meyletmişse de edilen nasihatlerle vazgeçirilmişlerdir. Rumeli'den askere aldığımız on beş kadar esir ise İngilizlere iltica ederek tel örgüsü dışında hamallık yapıyorlardı. İngilizler ise bu on beş erin kendiliğinden teslim olmalarına çok seviniyorlardı. Şu hal beni yine üzdü. Hele Said ismindeki er, siperde cansiperane müdafaada bulunduktan sonra şerefiyle esir olmuştu. O halde mülteci sıfatı takınmaya yeltenmesi sırf cehalet eseri olsa gerektir. Zavallı millet efradı! Mülteci olan bu on beş er diğer esir erlere propaganda yapıyorlar ve kendileri gibi diğerinin de iltica ettiklerini söylemelerini beyan ediyorlardı. Bir sürü cahilden ibaret olan erlerimizse hemen İngilizler tarafına meyletmeye yaklaşıyorlardı. Bereket versin ki onlara edilen nasihatler dolayısıyla vazgeçtiler"[223].

İngiliz tarafına firar eden Arap askerlerin gerekçeleri de neredeyse Türk askerleri ile aynıydı. Kutü'z-Zeyn bölgesinde cereyan eden muharebede esir düşen Mahmut adlı zabit kendilerine verilen siper kazma görevini yerine getirmek için gerekli aletleri nereden temin edeceklerini sorduğu komutanlarından ellerini kullanmaları gerektiği cevabını almıştı. Adı geçen subaya göre muharebe bölgelerinin haritalarına bile sahip olmayan komutanlar, birlikleri idare etmekten aciz ve askerleri kendi kaderlerine terk eden kimselerdi[224]. Zabit Mahmut suçlamaların diğer Arap zabitan tarafından da dile getirildiğini, bu yüzden bazı arkadaşlarının firar ederek Arap isyanına katıldıklarını ifade etmektedir. Aynı askere

---

[222] Türk Savaş esirlerininin esareti utanç verici bir olgu olarak gördükleri ve bu yüzden anılarını yayımlamaktan kaçındıklarına dair bir değerlendirme için *bk.* Yücel Yanıkdağ, '*Ill-Fated Sons' of the 'Nation': Ottoman Prisoners of War in Russia and Egypt*, 1914-1922, Doktora Tezi, Ohio State University, 2002, s.22-45.

[223] Taşköprülü, *Irak Cephesi'nden Burmaya*, s. 79, 80.

[224] Khoury, "Ambiguities of the Modern": s. 332.

göre Arap subaylar kendilerini Osmanlı olarak tanımlamakla birlikte, yöneticileri, teknolojiyi ihmal ettikleri yönünde şikâyet ediyorlardı[225].

Bir başka Arap savaş esirine esaretten memnun olup olmadığını soran İngiliz yetkilisi; esaretinden üzüntü duyduğunu, kendi halkının yeterince iyi savaşmadığını düşüneceğini ve tek üzüntüsünün Almanlar için savaşmak olduğunu aktarmaktadır[226]. Halifenin Hristiyanlarla ittifak yaptığı fikri Arapları hayal kırıklığına uğratmaktaydı[227]. Bağdat'ın düşüşünden sonra Sümerpur Kampı'ndaki Osmanlı- Arap esirlerin reaksiyonunu gözlemleyen İngilizler, esirlerin çoğunun artık umutsuzluk içinde olduğunu ve bu durumdan Almanları sorumlu tuttuklarını tespit ediyordu. İngilizlere göre sadece Hristiyan, Yahudi ve bazı Şii esirler Osmanlı mağlubiyetinden mutlu olmuştu[228].

Cephe hattındaki hemen herkesin çok sert şekilde eleştirilerine muhatap olan kuvvetlerden biri de 38. Fırkaydı. Büyük oranda yerli askerlerden oluşan ve bir süre sonra muharebelerdeki başarısızlığı ve hatta zararlarından dolayı lağvedilmesine karar verilen 38. Fırka'yı yakından gözlemleyen Binbaşı Mehmed Emin Bey, durumu maneviyat eksikliği ile açıklayan Albay Kazım'ın [Karabekir][229] aksine, ilginç bir tabirle meseleyi özetliyordu. Birlikteki yerli askerleri "günahsız suçlular" olarak tanımlayan Mehmet Emin, bu talihsiz fırkanın başından geçenleri hatırladıkça herkesten farklı olarak acıma ve üzüntü hissediyor, başkalarının iddia ettiği gibi bu taburun doğuştan gelen cüret ve cesaretten mahrum olup olmadığını sorguluyordu. Binbaşı Mehmed Emin, sorumluluğu devlete yükleyerek; bu fırkanın savaş tarihleri şerefli örneklerle ve menkıbelerle dolan diğerleri gibi bir öz evlat özeni ve basiretiyle barış zamanında yetiştirilip modern silah ve teçhizatla takviye edilmediğini, eğer bu yapılsaydı Irak'taki diğer fırkalardan daha yüksek hizmet görebileceğini düşünmekteydi. Ona göre, 38. Fırka'nın eksikliği modern talim-terbiye ve savaş araçlarıydı. Bu eksikliklerin yanı sıra "kötüleme ve başa kakma yükü altında ezilen bu zavallı fırka askerleri arasında, savaşın ikinci yılında ve Kûtülamare önünde bile mavzer tüfeklerine namlu ağzından fişek sokmaya çalışıyor, nişan almak ve nişangâh

[225] Khoury, "Ambiguities of the Modern", s. 332.
[226] Herbert, *Mons Anzac and Kut*, s. 215-216.
[227] Shaw, *Ottoman Empire* II, s. 1367.
[228] Khoury, "Ambiguities of the Modern", s. 314.
[229] Kâzım Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Haz. Ziver Öktem, Yapıkıredi Yay. İstanbul, 2011, s. 489.

kullanmak lüzumuna hayret ediyordu. İşte bu yüzden o talihsiz fırkanın savaş suçları, kendi yaptığı ve kusuru dışında kalan bu ve buna benzer etkenlerin bir sonucuydu"[230].

Sorun sadece eğitim ve teçhizat eksikliğinden ibaret değildi. Hindistan'daki Genel Karargâh tarafından, Şuaybe Muharebelerinden sonra, aşiretlerin o güne kadar olan tutumları ile ilgili hazırlanan bir rapor Arap gönüllüler özelinde çok önemli bir problemi işaret eder. Rapora göre yaklaşık iki bin aileden oluşan *Abuda* isimli aşiretin üyeleri Şuaybe Muharebesine Osmanlı ordusu saflarında katılmıştı. Ancak bir süre sonra geride kalan ailelerine Kürt aşiretler tarafından saldırılması üzerine çoğu ordudan firar etmek zorunda kalmıştı. Yine de yaklaşık 800 kişi savaşa devam etmiş ve 700'ü hayatını kaybetmişti[231]. Yerel aşiretler arasında uzun süreden beri sıradan hale gelen bu tür çatışmalar Arap gönüllülerin muharebe motivasyonunu ciddi oranda düşürmekteydi. Aslında Osmanlı Devleti de bir süreden beri aşiretler arasındaki bu kavgaları ortadan kaldırmak için yoğun çaba harcıyordu[232] fakat istenilen ölçüde başarılı olunamadı.

Arap gönüllülerin muharebe motivasyonu ile ilgili olarak bir başka hadise önemli bir perspektif sağlayabilir. Daha sonra ayrıntıları ile anlatılacağı üzere; Hindistan'a gönderilen Arap esirler 1916'da Hicaz'da Osmanlı'ya karşı başlayacak olan isyan hadisesinin en önemli askeri kaynağı olarak görülüyordu. İngilizler vakti geldiğinde bu esirleri peyderpey Hicaz bölgesine göndermeye başlamıştı. Ancak henüz Hindistan'dan ayrılmadan esirler ciddi olarak bu faaliyete itiraz etmişler; güçlükle gemilere bindirilip Hicaza gönderilenler ise Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmayı reddetmişlerdi. Birçoğu gerekçe olarak kendi dindaşlarına karşı savaşmak istemediklerini öne sürmüştü. Nihayet İngilizler beklemedikleri bu tepki sebebiyle çok önem atfettikleri projeden vazgeçmek zorunda kalmışlardı. Benzer şekilde Mısır'daki esirleri gönderme işi de başarısız olmuştu.[233] Mesut Uyar, İngiliz kamplarında bulunan Osmanlılar arasındaki yüksek ölüm oranlarına dikkat çekerek; aslında Arapların Osmanlılara karşı savaşma teklifini kabul etmelerinin hayatta

[230] Binbaşı Mehmed Emin Bey, *Kûtulamâre Hücum ve Muhasarası, Bir Osmanlı Subayının Hatıratı,* Haz. Sezai Dumlupınar, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2016, s. 263-264.
[231] BL. IOR/R/15/2/1996, s. 30.
[232] BOA. BEO.4021/301507, 27 Mart 1912
[233] Eliezer Tauber, *Arab Movements in World War* I, Londra 1993, s.102-110.

kalma şanslarını artıracağını, buna rağmen ölümü göze alarak reddettiklerini ifade eder[234].

Netice itibarıyla denilebilir ki; bilhassa Irak Cephesindeki muharebelerde Arap gönüllülere karşı Osmanlı komutanları nezdinde ciddi bir güvensizlik vardı ve bu durum son derece olumsuz tecrübeler sonunda ortaya çıkmıştı. Ancak meseleyi toptancı bir yaklaşımla Arapların ihanetine indirgemek de doğru olmayacaktır. Nitekim çoğu durumda esir düşen ya da düşmana gönüllü olarak teslim olan Arap askerlerin gerekçeleri Türkler ile aynı olabilmekteydi.

3. Irak'taki Esir Kampları ve Esirlerin Kalıcı Kamplara Sevki

a. Esirlerin Hindistan ve Burma'ya Gönderilme Sebepleri

Irak'ta İngilizler tarafından ele geçirilen esirlerin büyük çoğunluğu Güneydoğu Asya'da bulunan sömürge ülkesi Hindistan'a ve buraya bağlı bir vilayet konumunda olan Burma'ya [bugünkü Myanmar] sevk edildi. Savaş esirlerinin ya da varlığı tehlikeli görülenlerin bu bölgelere gönderilmeleri yeni bir uygulama değildi. Daha önce de başta Hindistan olmak üzere, Güneydoğu Asya'da bulunan çeşitli sömürge topraklarına İngiliz yönetimi tarafından savaş esirleri gönderilmişti. İlk defa Boer Savaşı'nda (1899-1902) Afrika'dan alınan yaklaşık 9.000 esir Hindistan'a sevk edilmişti[235]. İngiltere'nin dünya denizlerindeki hâkimiyeti bu tür denizaşırı operasyonları rahatlıkla yapmasına imkan vermişti. Aslında bu uygulamanın yani istenmeyen kimselerin uzak coğrafyalarda dikenli teller arasında hapsedilmesinin temelinde yatan pratik de Boer Savaşı ile ortaya çıkmıştı. İngilizler bu savaşta geleneksel yöntemleri terk ederek, gayrinizami harp taktiklerini benimsemiş ve bir taraftan Boer savaşçılarını dikenli tellerle çevrili küçük alanlarda sıkıştırırken diğer taraftan destekçileri olan sivil halkı onlardan ayırarak uzak bölgelerde inşa ettikleri kamplara göndermişlerdi[236].

Daha önceki tecrübelerine rağmen, Birinci Dünya Savaşı'nda düşman devletlerden ele geçirilen esirlerle ilgili politika ve işlemler İngilizler için son derece

---

[234] Mesut Uyar, "Ottoman Arab Officers between Nationalism and Loyalty during the First World War" *War in History,* 20 (4), 2013, s. 541.
[235] Isabel Hofmeyr, "South Africa's Indian Ocean: Boer prisoners of war in India", *Social Dynamics,* 38/3, 2012, s. 363-380.
[236] Edward J. Erickson, "Bayonets on Musa Dagh: Ottoman Countersurgency Operations-1915", *Journal of Strategic Studies*, (2005), 28/3, s. 530-531.

kafa karıştırıcı ve kaotik bir mesele haline geldi. Nitekim artık önceki savaşlarla kıyaslanamayacak kadar yüksek sayıda esir ele geçirilmekteydi. Esirlerin hangi bölgelere nasıl gönderileceği ve işlemleri hangi birimlerin yapacağı ciddi bir sorundu. Esir sayısının çokluğu ve İngiliz bürokrasisinin karmaşıklığı da önemli bir problemdi. Savaş Bakanlığı, İçişleri ve Dışişleri Bakanlıkları, Hindistan Bürosu, Koloni Bürosu, Esirler Bürosu gibi kurumların tamamı konu ile ilgili idi. Bu durum ise esirlerle ilgili alınacak kararlarda çok başlılığı beraberinde getirmekteydi. Soruna çözüm bulmak adına her sömürge bölgesinin kendi hâkimiyet alanına giren bölgelerle ilgili sorumluluğu, Londra'daki üst yönetime de bağlı kalarak, kendilerinin almalarına karar verildi[237].

Bu aşamadan sonra temel sorun Irak'tan kimin sorumlu olacağı idi. Aslında problem sadece esirlerle ilgili değildi. Irak'tan sorumlu olan birim aynı zamanda bu coğrafyadaki savaşı da idare edecekti. Böylelikle ortaya kafa karıştırıcı bir problem çıkmış oldu.

1914'te savaş başladığında Britanya'nın askeri faaliyetleri iki ana merkezden idare ediliyordu. Bu idare merkezlerinden birisi Londra diğeri de merkezi Simla olmak üzere Hindistan'dı. Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney Afrika gibi otonom sömürge bölgelerinde bulunan yerel unsurlar ancak kendi güvenliklerini sağlayabilecek durumdaydı. Buna karşın Britanya dâhilinde, sadece Londra'daki savaş bakanlığı ve Simla/Hindistan'daki askeri kuruluşlar geniş çaplı ve denizaşırı harekât yapabilecek özellik ve imkânı haizdi. Savaş öncesi süreçte Londra ve Simla'daki askeri istihbarat birimleri belirli bölgelerde istihbarat toplamak üzere ayrı ayrı görevlendirildi. Her iki biriminin barış döneminde istihbarat toplamak için görevlendirildikleri coğrafya 1914'te savaş alanı haline gelince aynı zamanda bu alanlardaki savaş organizasyonundan da sorumlu oldular. Bu bağlamda Arap coğrafyası Londra ve Simla arasında ikiye ayrılmıştı. Akabe'den Basra'ya kadar yatay bir hat çizilerek bu hattın kuzeyi tamamen Londra'nın; güneyi ise Simla'nın sorumluluğuna bırakıldı. Bu durumda Basra Hindistan'ın, geri kalan Irak coğrafyası

[237] Stefan Manz, Panikos Panayi, "The Internment of Civilian 'enemy aliens' in the British Empire", *Internment During the First World War: A Mass Global Phenomenon*, ed. Stefan Manz, Panikos Panayi, Matthew Stibbe,, Abingdon/Newyork 2019, s. 21-22.

ise Londra'nın sorumluluk alanına girmiş oldu[238]. Dolayısıyla 1914'te Osmanlı ile bir savaş ihtimali ortaya çıktığında Basra Körfezi'ndeki harekâtın kontrolü, Londra'daki Britanya Savaş Bakanlığı'nın değil Hindistan'ın görevi idi[239].

Cephede ihtiyaç duyulan lojistik destek, tıbbi yardım, gıda malzemeleri buradan temin ediliyor; yaralanan İngiliz askerleri de tedavi için çoğunlukla gemilerle Hindistan'da bulunan hastanelere gönderiliyordu. Daha önemlisi, savaş stratejisi de Hindistan'da belirleniyordu[240]. Dolayısıyla Hindistan ile Irak arasında iletişim ve ulaşım sürekli idi ve ihtiyaç duyulan altyapıya sahip olmaları sebebiyle savaş esirlerini bu uzak bölgelere göndermek İngilizler için bir problem olmayacaktı. Anlaşılacağı üzere esirlerin söz konusu bölgelere gönderilmelerinin sebeplerinden birisi Britanya'nın karmaşık idari ve bürokratik teşkilatlanmasıydı ve bu Hindistan sömürge hükümetinin kararıydı.

Meselenin bir başka boyutu ise Hindistan ve Burma'da ortaya çıkan işgücü açığı idi. Birinci Dünya Savaşı boyunca bir milyona yakın Hint vatandaşı askeri amaçlarla denizaşırı bölgelerde görevlendirildi[241]. Dolayısıyla bölgede ciddi oranda bir işgücü açığı ortaya çıktı. Türk esirleri bu işgücü açığını kapama noktasında önemli roller üstlenecekti. İlerleyen süreçte demiryolları, kömür madenleri, baraj inşaatları, su kanalı yapımı gibi birçok işte Osmanlılar istihdam edilecekti.

Savaş esirlerinin bu bölgelere gönderilmesinin bir başka amacı daha vardı. Yukarıda kısmen değinildiği üzere Arap Osmanlı vatandaşları savaş sonrası Irak'ta kurulması düşünülen İngiliz sivil yönetiminin meşruluğunu sağlamak maksadıyla yapılacak propagandanın temel hedefiydi. Hem Irak'ta yaşayan siviller hem de ordu içerisindeki Arap askerler esir alındıktan sonra özellikle Sümerpur'da yoğun bir propaganda sürecinden geçirileceklerdi. Bir süre sonra Irak'ın doğrudan Hindistan'a bağlanması tasarlandığından[242], bir nokta da Hindistan sömürge valisi gelecekteki muhtemel vatandaşlarını kendi ülkesinde alıkoymaktaydı. Netice itibarıyla denilebilir ki İngilizler, bazı çalışmalarda ifade edildiği gibi, Mısır'daki kampların dolması

[238] BL. IOR/L/PS/20/257, s. 96.
[239] Erickson, *Osmanlı Ordusu,* s. 105.
[240] Selman-ı Pak ve Kut'ül-Amare yenilgilerinden sonra artık harekât Londra tarafından yönetilecekti. *bk.* Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/III, s. 106.
[241] Arvind Gupta, "Review Essay: Indian Contribution to the First World War", Journal of Defence Studies, 8/3, (2014), s. 123.
[242] Irak'ta Hindistan ordusu ile bağlantılı yetkililer böyle düşünüyordu. *Bk.* Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü,* s. 258.

sebebiyle mecburiyetten değil[243], çok daha önemli beklenti ve zorunluluklarla esirleri Hindistan'a sevk etmişti.

Bahsi geçen sömürge topraklarındaki en büyük esir kampları, tamamına yakını Irak Cephesi'nden alınan Osmanlı askerleri ile dolduruldu. Fakat az miktarda da olsa Mısır'daki kamplardan da daha sonra bu bölgelere esirlerin gönderildiği anlaşılmaktadır[244]. Savaş boyunca Hindistan ve Burma'ya 30.000 civarında Osmanlı, esir olarak gönderildi[245].

b. Sevk Süreci ve Problemler

Savaş esirinin karşılaşabileceği önemli problemlerden biri de kamplar arasındaki nakil süreçleriydi. Bu, birden fazla boyutu olan oldukça çetrefilli sorundur. Her şeyden önce, süreç herhangi bir uluslararası anlaşma ya da hukuki kaideye bağlı olmaksızın yürürdü. Kendilerini esir alan devletin meseleye yaklaşımı ve daha küçük ölçekte, düşman askerinin tutumu esirlerin hayatta kalabilmeleri açısından hayli önemliydi. Esir düşmenin yarattığı şok ve korkuyu henüz atlatamayan askerler çoğu zaman düşmanları tarafından, ismini dahi duymadıkları bölgelere sevk edilirlerdi.

Rusya ve İngiltere gibi hâkimiyet alanı çok geniş coğrafyaları kapsayan ülkelere esir düşmek söz konusu olmuşsa nakil mesafesi de binlerce kilometreye ulaşmakta, süreç günler hatta haftalar almaktaydı. Esir alan devlet ulaşım araçlarını öncelikli olarak kendi askerleri için kullandığından, düşman esirlerini nakletme işi arta kalan az sayıdaki araçlar ile gerçekleşirdi. Dar yaşam alanlarında aşırı kalabalık olarak esirlerin taşınmasına sebep olan bu durum; hâlihazırda savaş sebebiyle yıpranmış ve metanetten düşmüş bedenlerin çeşitli hastalıklara yakalanmasını kolaylaştırıyordu. Bu nedenle birçok esir henüz kamplara ulaşamadan hayatını

---

[243] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim,* s. 73.

[244] Çiğdem Oğuz, "İsmail Onbaşı'nın Defteri Kanal Harekâtı'ndan Thayetmyo Esir Kampı'na", *Toplumsal Tarih*, S.151, 2014, s.44-48; Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 73.

[245] Hilal-i Ahmer'in Osmanlı esirlerine gönderilecek yardımla ilgili Hariciye Nezareti'ne göndermiş olduğu 2 Temmuz 1918 tarihli bir yazıda Mısır ve Hindistan'da yirmi beşer bin esir olduğu ifade edilmektedir. *bk*. *Osmanlı Belgelerinde* II, s. 232. British Library'de bulunan Hindistan Bürosu'na ait yazışmalar içerisinde yer alan ve ülkelerine iade edilen Osmanlı esirleri sebebiyle ortaya çıkan masrafların hesaplandığı Mart 1922 tarihli bir belgede Hindistan ve Burma'dan ülkelerine iade edilen Osmanlı esir mevcudunun 2.828'i Arap, 25.980'i Türk olmak üzere toplam 28.808 olduğu ifade edilir. *bk*. BL, IOR/L/F/7/2853. Bu sayıya kamplarda hayatını kaybeden esirler eklendiğinde sayı yaklaşık 30.000'i bulmaktadır. Hayatını kaybeden esirlerin sayısı için *bk*. http://www.msb.gov.tr/Sehitlikler/YurtDisiSehitlikleri. (e.t.30.07.2018).

kaybetmekteydi. Bilhassa Rus ordusuna esir düşen Türk askerleri için süreç çoğu zaman felaketle sonuçlanıyor, hayatta kalabilen esirlerin durumu ise geçtikleri şehirlerdeki Rus halkını bile ağlatacak kadar acıklı bir hal alabiliyordu[246]. Hâlihazırda savaş yorgunluğuna ek olarak öldürücü soğuğa karşı son derece yetersiz ulaşım araçlarından dolayı Rusya topraklarında birçok Türk esir hayatını kaybetti[247]. Irak'ta ise bu kez aşırı sıcak ve buna bağlı ortaya çıkan hastalıklar esirler için öldürücü olabilmekteydi.

Hindistan'a gönderilecek olan esirler için Irak'tan çıkış noktası Basra idi. Muharebelerin başlangıcında Basra Körfezi ve Kurna civarındaki çatışmalar sonucunda ele geçirilen esirler, doğrudan gemilere yerleştirilerek[248] Hindistan'a gönderildiler. 1.370 kişiden oluşan ilk esir kafilesi, tamamına yakını Miralay Suphi ile birlikte esir düşen askerlerdi, 12 Ocak 1915'te Burma'nın Rangoon Vilayetine ulaştılar[249]. Esirleri Hindistan'a nakletme işi savaşın son yılı olan 1918'e değin peyderpey devam etti[250].

Muharebelerin Irak'ın iç bölgelerine doğru yayılması ve gittikçe denizden uzaklaşılması esirlerin nakledilmesi ile ilgili sorunları da beraberinde getirdi. İç bölgelerden ele geçirilen esirlerin öncelikle Basra'ya ulaştırılmaları gerekiyordu. Bunun için, Bağdat civarı ve kuzeyinde esir edilenlerin öncelikli toplanma noktası Bağdat'taki esir kampları idi. Burada Hindistan'a gönderilmeyecek olan esirler ayrılıyor ve amele taburları oluşturularak bölgedeki kamplara yerleştiriliyorlardı[251]. Hindistan ve Burma'ya gönderilecek olanlar ise vapur ile Dicle Nehri üzerinden, Kut, Şeyh Said, Amara, Kurna, Basra istikametinde güneye sevk ediliyorlardı. Bu hat üzerinde vapur Şeyh Said bölgesine ulaştığında esirler vapurdan indirilerek burada bulunan üsera kampına konurlardı[252]. Daha sonra Basra'ya bağlı bir vilayet olan Magil'e kadar ulaştırılan esirler, Makineli Tel olarak tabir edilen bir kampa

[246] Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*, s. 28.
[247] Sürecin ayrıntılı betimlemeleri için *bk.* Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*, s. 28-37; Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners, s. 71-72; Kutlu, *Rusya'daki Türk Savaş Esirleri*, s. 39-63.
[248] BL/IOR, L/MIL/5/749, s. 30.
[249] BOA, HR. SYS. 2193/25, 3 Nisan 1915.
[250] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 67.
[251] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, 43.
[252] Anlaşıldığı kadarıyla burası bir kamp olmaktan ziyade sevk edilecek esirlerin kısa süreli toplandığı bir bölge idi. Jeller, "Birmanya Hatıraları I", *Vakit*, 12 Haziran 1942, S. 8756, s.3; ATASE, K. 377 D. 1499-20.

alınmaktaydı[253]. Esirlere burada dezenfeksiyon işlemi uygulanır ve kendilerine yeni kıyafetler verilirdi[254]. Kızılhaç raporuna göre bölgede biri gözlem diğeri izolasyon amaçlı iki kamp oluşturulmuştu[255]. Hasta ve yaralı esirler bölgede bulunan Lansing Mission Hospital'e getirilir, iyileşme görülürse diğerleriyle beraber Hindistan'a sevk edilirlerdi. Şubat 1916'da bu hastanede sıtma salgını başlamış ve salgın, ciddi sayıda Türk esirin hayatını kaybetmesine sebep olmuştu[256]. Burada bırakılacak olan esirler de ayrıldıktan sonra geri kalanlar Hindistan ve Burma'ya gönderilirlerdi.

Sevk sürecinin ilk ve belki de en zor aşaması bu idi. Nitekim psikolojik ve fiziksel şartlar bu safhayı esirler adına iyiden iyiye içinden çıkılmaz bir hâle getirirdi. İkinci Dünya Savaşı'nda çeşitli kamplarda subay olarak görev yapan ve aynı zamanda sosyoloji alanında akademisyen olan Walter A. Lunden'in gözlemleri aslında bir askerin ilk esir düştüğünde nasıl bir ruh haline bürünebileceğini çok iyi özetler ve tespitleri birçok açıdan esir düşen Türklerin durumu ile benzerlik gösterir. Lunden'e göre, bu aşama esaret sürecinin ilk safhasıdır. Esirler kaçmak da dâhil olmak üzere herhangi bir şeye ilgi göstermezler; bir dereceye kadar öfke, utanç ve sersemlik hali içindedirler çünkü bilinmeyen bir geleceğe doğru giderler. Subaylar durumun farkındadırlar ve erleri yeni duruma adapte edebilirler. Bu yüzden esir alan devlet, subayları erlerden ayırdıysa durum çok daha vahim bir hal alır. Gıda azdır, dinlenmek için çok az zaman vardır.[257] Bu anlatılanların neredeyse tamamı Türk esirler tarafından tecrübe edildi. Ayrıca nakilleri sırasında muharebeler de devam ettiğinden süreç çoğu zaman kontrolsüz ve kaotik bir ortamda ilerlemekte, adeta işkenceye dönüşebilmekteydi. Taşköprülü Mehmet yaşadıklarını, "*Dünyanın her türlü rezaleti başımızda dönüyordu*" diyerek açıklar[258]. Bir başka esir Nurettin [Peker], geceleri esir olarak tutuldukları çadırlara ateş edildiğini, bu yüzden

[253] Özgen, *Harp Hatıraları,* s. 134.
[254] Heather Jones, "Prisoners of War", *International Encyclopedia of the First World War*, https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/prisoners_of_war, s. 5. (erişim tarihi: 13.12.2017)
[255] Taşkıran*, Ana Ben Ölmedim,* s. 256; *Reports on British Prison-Camps,* s. 60.
[256] BL. IOR/L/PS/20/257, s. 161,162.
[257] Walter A. Lunden, "Captivity Psychoses among Prisoners of War", *Journal of Criminal Law and Criminology (1931-1951)*, 39/6, (1949), s. 726.
[258] Taşköprülü, *Irak Cephesi'nden Burma'ya*, s. 66.

çadırların içinde "*insan boyu labirent gibi hendekler*" kazmak zorunda kaldıklarını anlatır[259].

Basra'da gemilere yerleştirilene kadar esirlerin en çok şikâyet ettiği konu açlıktı. Birçok İngiliz askeri, esir aldıkları Türklerin uzun süredir aç ve susuz olduğunu, hatta 36 saattir su içememiş olanlarla karşılaştıklarını yazmıştı mektuplarına[260]. Esir edildikten sonra ise Türklere düzenli olarak yemek verilmemekte, verilse de bazen gıdalar çiğ olduğundan kendi yemeklerini pişirmeleri istenmekteydi[261]. Bu düzensizlik, esir düşmenin yarattığı şok ve belirsizlik ile birleşince esirler üzerinde derin bir korku ve panik havası doğurmakta ve aralarında ciddi anlaşmazlıklar ortaya çıkarmaktaydı. Zira kendilerine verilen gıdaların paylaşımı da esirler tarafından organize edilmeliydi. Artık aralarında herhangi bir emir komuta hiyerarşisi kalmadığından paylaşım önemli bir sorun oluyordu. Bu durum esirler için ciddi bir problemdi. Esir Hüseyin Fehmi, rahatsızlığını şöyle aktarıyordu:

> "Bir er, birkaç arkadaşıyla yanına gelir ve sana 'Arkadaş bu çanta benim' derdi. İtiraz edersen diğerleri şahitlik ederlerdi. Aksi takdirde zorla elinden alır giderlerdi. Diğer taraftan bir araya gelmiş üç, beş arkadaş, başka birkaç kişide bulunma ihtimali olan […] kadar ekmeğe göz dikerlerdi. Hemen üç, beş yönden ekmek torbasının olduğu yeri, arkadaşları kuşatarak 'Arkadaş bu torbayı nereden aldın' diyerek ellerini uzatırlardı. Diğeri vermezdi ve bir kavga çıkarırlardı… Böylelikle asker çok terbiyesiz bir hale geldi"[262].

Durumdan rahatsız olan bazı rütbeli askerler *"Burası Türk karargâhı değil… Sen ne isen ben de oyum"* şeklinde 'münasebetsiz' sözler işitmekteydi[263]. Süreç bazen İngiliz askerleri tarafından iyiden iyiye içinden çıkılmaz hale getirilmekteydi. Dikenli teller arasında aç bırakılan esirlerin üzerlerine İngiliz askerleri eğlence maksatlı bisküvi ve benzeri gıda malzemeleri atar, bunların kapışıldığını gördükçe hayli keyiflenir ve esirlerin fotoğraflarını çekerlerdi[264]. Açlık bir tarafa su ihtiyacını

---

[259] Nurettin Peker, *Balkan Savaşı'ndan Kurtuluş Savaşı'na Ateş Hattında Bir Ömür: Tüfek Omza*, Yay. Haz. Orhan Peker, Hilal Akkartal, Doğan Kitap, İstanbul, 2009, s. 188.
[260] "Soldiers' Letters in Mesopotamia", *The Dubbo Liberal and Macquarie Advocate*, 30 Mart Cuma 1917, s. 8; " In Mesopotamia, Turks Routed", *Daily Post*, 15 Ağustos Pazartesi 1915, s. 8.
[261] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 73.
[262] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 67-68.
[263] Tütüncü, *Hatıra Defterimdir,* s. 59.
[264] TNA. FO. 383/339-4869(Röportaj Cemil Hakkı tarafından yapılmış ve Tanin Gazetesinde yayımlanmıştır.)

karşılamak da önemli bir problemdi. Esirler çoğu zaman suya ulaşmak adına kuyu kazmak zorunda kalıyor fakat ulaşsalar bile yer altından çıkan tuzlu suyu içemiyorlardı. Esirlere tuzlu su ikram eden İngiliz askerleri bu suyun da içilemediğini gördükçe hayli eğlenmekteydiler[265]. Kendilerini Hindistan ve Burma'ya götürecek gemilere bindirilene kadar hemen her Osmanlı benzer problemlerle karşılaştı.

Esirleri taşıyan gemilerin Basra Körfezi'nden ayrılması ile okyanus üzerinde 8-10 gün sürecek nakil sürecinin ikinci safhası başlardı. Bu aşamada bazı zorlayıcı faktörlerin de etkisiyle sevk sürecini yönetenler daha ciddi ve disiplinli hareket etmek durumundaydılar. Hasta olduğu anlaşılanlar Irak'ta bırakıldığından artık herhangi bir esirin hastalanması ve sonuçta hayatını kaybetmesi doğrudan doğruya esaret hayatı ile ilişkilendirilecekti. Bu da İngiliz prestiji açısından önemliydi. Basra Körfezi'ne ulaşıncaya kadar geçen süreçteki temel problem olan açlık, susuzluk ve kargaşa ortamı bu noktada nispeten son bulmaktaydı. Esirlerin gıdasız kaldığına dair şikâyetler olsa da[266] gemi yolculuğu boyunca Hindistan'a kadar kendilerine ihtiyaçları olan gıda muntazam olarak verildi. En azından rütbelilere Avrupalı tayını veriliyordu[267]. Esirlerin anlatılarında memnuniyetlerini gösteren ifadeler mevcuttur[268]. Tabi bu durumu İngilizler biraz da abartarak övünç kaynağı haline getirmişlerdi. Bu gemi yolculuğu "*esirler için o kadar zevkliydi ki yolculuğun bitmesi onları üzmüştü*"[269]. Bununla birlikte gemi yolculuğunu rahat geçiren kesim rütbeli esirlerdi. İngilizlere göre "*Türk subayları alışık olduklarının çok daha ötesinde, birinci sınıf lüks kabinlere*" yerleştirilmişlerdi[270].

Yolculuğun bu ikinci safhası esirler için başka bazı tehlikeler barındırmaktaydı. Almanların bir politika olarak savaşın son yıllarına doğru açık denizlerdeki gemileri milliyetine ya da askerî olup olmadığına bakmaksızın denizaltı saldırıları ile

---

[265] *Aynı belge.*
[266] BOA. HR. SYS. 2189/4, 29 Ağustos 1916.
[267] BOA. HR. SYS. 2189/5, 21 Eylül 1916.
[268] "B*üyük perhiz nihayet sona erdi. Makine kampından Basra'ya geldik. Bizi Hindistan'a götürmek üzere bekleyen vapura bindik. Bombay'a geleceğimiz güne kadar günde beş defa yemek verdiler… Boş mideler, nasibini aldı.*" *bk.* Erev, "Bir Yedek Subayın Hatıraları 4", S. 7, s. 63; *"Bize yiyecek olarak et konservesiyle ekmek veriyorlardı. İtiraf etmek lâzım ki, umduğumuzdan daha iyi bakıyorlardı*". *bk.* Tütüncü, *Hatıra Defterimdir*, s. 57.
[269] BOA. HR. SYS. 2189/5, 21 Eylül 1916.
[270] Sandes, *Kuşatma ve Esaretin Adı*, s. 30.

batırması[271] uzun okyanus yolculuğunda esirlerin sürekli endişe ve stres altında kalmalarına yol açmakta idi. Bu durum, esirler için olduğu kadar İngiliz askerleri için de önemli bir tehditti. Ancak İngilizlerin gemilerin batma ya da batırılma durumuna hazırlıklı oldukları ve durumu ciddiye aldıkları anlaşılmaktadır. Gemi yolculuğu boyunca esirlere bu nedenle can yelekleri ve filikalar ile sık sık tatbikat yaptırılmakta, denizaltı tehlikesi belirdiğinde en yakın limana demirlenmekteydi[272].

Okyanus üzerindeki yolculukta esir erlerin karşı karşıya kaldıkları en önemli problem gemilerin ambarlarına doldurulmaları ve olması gerekenden çok daha kalabalık bir şekilde yolculuk ettirilmeleri idi. Bu durum onları bazı bulaşıcı hastalıklara karşı korumasız bırakmaktaydı. Okyanus üzerinde alabilecekleri tedavi de sınırlı idi. Öyle anlaşılıyor ki bu yüzden hayatını kaybeden esirler oluyordu. Hindistan'a kadar olan güzergâhta gemilerde hayatını kaybedenler Bombay Limanı'na ulaşıldığında defnedilmekteydi. İngilizler hayatını kaybeden Müslüman esirleri Bombay'da Hristiyan mezarlığına defnetmek istemiş ancak Müslüman Hintlilerin itirazı üzerine bu uygulamadan vazgeçmişlerdi[273].

Esirlerin Hindistan'daki ilk durağı Bombay [bu gün Mumbai] Limanıydı. Buradan Hindistan'ın güneyinde bulunan Bellary Kampı'na, doğu Hindistan'da bulunan Kalküta İstasyonu'na trenle sevk edilirlerdi. Bellary'ye sevk edilenler buradaki kampa yerleştirilirken, Kalküta İstasyonu'na gidecekeler tekrar gemiye bindirilerek Ganj Nehri ve daha sonra tekrar Hint Okyanusu'na açılarak Burma'da bulunan Rangoon'a gönderiliyordu. Rangoon'a kadar yolculuk 3-4 gün daha sürmekteydi[274]. Rangoon Vilayeti'nde en büyük kamp konumunda bulunan Thayetmyo ve Meiktila kamplarında esirlerin yolculukları sona ermekteydi.

Esirler Hindistan topraklarına girdikten sonra yerleştirilecekleri kamplara ulaşana kadar içinde bulundukları araçlardan inmeleri kesinlikle yasaktı[275]. Türk

---

[271] TNA. FO. 383/339-4869, Savaşın sonlarında doğru Alman Genelkurmayı'nın almış olduğu kararla sınırsız denizaltı savaşı başlatılmıştı. *bk.* Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi* III/III, s. 578-582 Michael Howard, "I. Dünya Savaşı'nı Yeniden Değerlendirmek", *I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl*, Çev. Tansel Demirel, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2012, s. 29; Michael S. Neilberg, *Dünya Tarihinde Savaş*, Çev. Mehmet Tanju Akad, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul, 2011, s. 110.

[272] Tütüncü, *Hatıra Defterimdir*, s. 57; Jeller, "Birmanya Hatıraları I", *Vakit*, 12 Haziran 1942, S. 8756, s. 3; TNA. FO. 383/339-4869.

[273] TNA. FO.383/339-4869.

[274] Taşköprülü, *Irak Cephesi'nden Burma'ya*, 93,94.

[275] Tütüncü, *Hatıra Defterimdir"*, s. 58; Peker, *Tüfek Omza*, s. 213.

esirlerin bir kısmı Hindistan'da tutulacaktı ancak Hindistan ahalisi ile temasları istenmeyen bir durumdu. Buradan Burma'ya nakledilecek esirler için durum daha ciddi bir hal almaktaydı. 1917 yılında Kalküta'dan Rangoon'a sevkedilen iki ayrı esir kafilesinin arasında kolera salgını başlamış ve toplamda on iki asker hayatını kaybetmişti[276]. "Fazelka" adlı ilk gemide bulunan İshak Jeller, yolculuğun bu safhasını Basra'da yerleştirildikleri gemide gördükleri iyi muameleye karşı intikam olduğunu düşünmüştü. Jeller'in anlattıklarına göre, ambarlarda haşlanan rütbeli esirler ara sıra güveteye çıkabilirken bir süre sonra bu serbesti de yasaklanmıştı. Üç gün süren bu havasız yolculuğu geminin sintinesinde geçirmek zorunda kalan ve durumları subaylara göre daha kötü olan erlerden sekiz kişi vefat etmişti. Bu yüzden esirler, aralarında bulunan Vasil Bey adlı, az çok İngilizce bilen birisi vasıtasıyla gemideki İngiliz doktora müracaat ederek durumlarını anlatmışlar ve nihayet erlerin grup grup geminin güvertesine çıkmalarına izin verilmişti. Ayrıca erlerin bulundukları ambarlardan güvertelere havalandırma bacaları –manikalar- açtırmayı da başarmışlardı. Jeller bütün bu çabalara rağmen yolculuğun sonunda herkesin bedenen ve zihnen hastalandığını ifade eder[277].

Hindistan sömürge idaresi bu durumu son derece yüzeysel ifadelerle ve kısa bir raporla Londra üst yönetimine iletti. Konuyu soruşturduklarını söyleseler de hazırladıkları birkaç satırlık rapor aslında kendi suçsuzluklarını ispatlama amacı taşımaktaydı. Raporda yer alan ifadelere göre, esirler Bombay'dan Kalküta'ya kadar trenle getirilmişler ve bu süreçte yeterli beslenmişlerdi. Daha sonra doğrudan gemiye yerleştirilmişlerdi. Hastalığın sadece esirlerde görülmesi, mürettebat ve muhafızlarda ortaya çıkmaması, İngilizleri salgının kaynağının Türk esirleri olduğuna ikna etmişti[278]. Bu durum ilerde görüleceği üzere kamplarda görülen ölüm olaylarına karşı İngilizlerin sorumluluğu üzerlerinden atmak adına yapacakları savunmanın örneklerinden biridir. Zira esir kamplarında çeşitli hastalıklar neticesinde meydana gelen ölüm vakalarının sebebi olarak askerlerin savaş öncesi ya da savaş sırasında hastalandıklarını öne süreceklerdi.

[276] TNA. FO.383/339-89782.
[277] Jeller, "Birmanya Hatıraları 3" *Vakit*, 14 Haziran 1942, S. 8758, s.3.
[278] TNA. FO.383/339-89782.

Osmanlı yönetimi ise tüm bu süreci geriden takip etmekte, çoğu zaman esirlerin nereye gönderildiğini dahi tespit edememekteydi. Devletin süreçle ilgili bilgileri ise çeşitli sebeplerle iade edilen esirlerin sorgularına ve esir kamplarının bulunduğu bölgelerdeki Amerikalı konsolosların raporlarına dayanmaktaydı. İlk esir kafilesi Burma'ya nakledildikten yaklaşık üç ay sonra Amerika konsolosu vasıtasıyla durum öğrenilmişti[279]. Bu nakil sürecinde yaşanan kötü muamelelere tepki ise durumun protesto edilmesi ve misli ile mukabele tehdidinden ibaretti. Ağustos 1916'da dönen esirlerin ifadelerinden elde edilen bilgilere dayanarak Başkumandan Vekili Enver imzası ile Hariciye Nezaretine gönderilen bir raporda Hindiçini'ye gönderilen Türk esirlerin sevk sırasında vapurların ambarlarına dolduruldukları, gıdasız ve havasız bırakıldıkları ve ayrıca hastalananlara ilaç verilmediği bu sebeple birçok esirin hayatını kaybettiği ifade edilmiş, esirlerden bazılarının vapur direklerine bağlanarak dövüldükleri belirtilmiş ve durumun Amerika vasıtasıyla protesto edilmesi istenmişti[280]. Aslında Osmanlı Devleti'nin bunun haricinde yapabileceği pek de bir şey yoktu.

C. ESİR KAMPLARI

Hindistan ve Burma'da savaş boyunca İngilizler tarafından toplam on üç esir kampı oluşturuldu. Bu kamplardan sekizi Hindistan, beşi Burma'da tesis edilmiştir. Ayrıca Bengal'de üç esir kampı açıldı. Sadece Osmanlı değil; Alman ve Avusturyalılar da savaşın sonuna kadar bu bölgedeki kamplarda tutuldular. Osmanlı sivillerin bir kısmı askerî esirlerle beraber kamplarda tutulurken bir kısmı da Bengal'deki iki sivil esir kampına konulmuşlardı. Osmanlı ile diğer ülkelerin vatandaşları, Bengal'de bulunan Berhampur Sivil Gözetim Kampı haricinde hiçbir zaman aynı kamplarda bulundurulmadılar[281].

Hindistan'ın Bombay Eyaleti'nde oluşturulan Ahmednagar, Belgaum ve Sholapur kamplarında Alman ve Avusturyalı esirler tutulmaktaydı. Madras Eyaleti'nde; Ramandrog, Yercaud ve Bellary kampları bulunmakta, ilk iki kampta Alman ve Avusturyalılar, Bellary'de Türk esirler tutulmaktaydı. Rajputana

[279] BOA. HR. SYS. 2193/25, 3 Nisan 1915.
[280] BOA. HR. SYS. 2189/4, 29 Ağustos 1916.
[281] BL. IOR/L/MIL/7/18418.

Eyaleti'nde bulunan Sümerpur Kampı ile Orta Hindistan'da bulunan Nowgong Kampı Osmanlı esirlere ayrılmıştı[282].

Burma'da ise esirlerin ikametleri için Thayetmyo, Meiktila, Shewebo şehirlerinde kamplar oluşturulmuştu. Ayrıca Augnban ve Thamakhan şehirlerinde iki adet çalışma kampı vardı. 1917 yılına gelindiğinde bu beş kampın tamamında Türk esirleri bulunmaktaydı. Tüm bu kampların haricinde Bengal'de oluşturulan üç sivil gözetim kampının sakinleri şu şekilde idi:

Berhampur Sivil Gözetim Kampı: Bu kampta sivil Türk ve Alman esirler bir arada tutulmaktaydı. Muhtemelen sayıları az ve tedbir amaçlı olarak barındırılmaktaydılar. Nitekim sivil memurların denetiminde bulunan kampın askeri korumaları bulunmamaktaydı.

Pankura şehrinde oluşturulan Sivil Gözetim Kampında sadece Türk sivil esirler; Takdah şehrinde ise Alman ve Avusturyalı esirler bir arada tutulmakta idi. Bu kamplar da sadece sivil memurların denetimi altında olup askeri korumaları bulunmamaktaydı[283].

1. Hindistan'da Oluşturulan Kamplar

Hindistan'da Osmanlı esirleri için iki büyük kamp oluşturulmuştu. Bunlardan birisi Rajputana Eyaleti'ndeki Sümerpur Kampı idi. İngiliz belgelerinde kampta Arap esirlerin bulunduğu ifade edilir[284]. Kamp mevcudunun büyük çoğunluğu Irak'ta ele geçirilen Araplar olsa da diğer etnik unsurlardan da esirlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Kamp hem sivil hem de asker esirleri barındırmaktadır. 1917 yılındaki Kızılhaç raporuna göre kampın mevcudu sivil ve asker toplamda 3.366'dır. Bunlardan 3.024'ü Müslüman iken geri kalanının Hristiyan esirler olduğu anlaşılmaktadır[285]. Müslüman esirler içerisinde ise Irak Cephesi'nden alınan Arap ve Kürtlerin çoğunluğu oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bahsi geçen rapora göre 1917 yılında kamptaki askerî esir sayıları ve etnik kökenleri şu şekildedir [286]:

[282] BL. IOR/L/MIL/7/18418.
[283] BL. IOR/L/MIL/7/18418.
[284] BL. IOR/L/MIL/7/18418.
[285] *Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans,* s. 7.
[286] *Aynı yer.*

Müslüman Esirler

Etnik Köken	**Askerî Esir**
Afgan	558
Iraklı Arap	1.734
Anadolu Türk'ü	3
Suriye Türk'ü	15
Rumeli Türk'ü	3
Hindu	1
Kürt	528
İranlı	11
Belucistanlı	1
Toplam	**2854**

Gayrimüslim Esirler

Etnik Köken	**Askerî Esir**
Iraklı Hristiyan	138
Iraklı Yahudi	164
Yahudi Kürt	31
Hristiyan Arap	2
Hristiyan Anadolu Türkü	2
Rum	1
Toplam	**338**

Sümerpur'daki kampı aslında İngilizlerin propaganda kampı olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Yukarıdaki iki tablo Kızılhaç raporunun orijinal Fransızca nüshasından alınmıştır. Tabloların değerli istatistiksel veriler sağlıyor olması önemlidir ama daha önemlisi esirlerin etnik ve dini menşelerinin en ince ayrıntısına kadar kayıt altına alınmış olmasıdır. Sözü edilen raporda başka hiçbir kamptaki esirler etnik ve dini kökenlerine göre bu kadar ayrıntılı kategorize edilmemiştir. Tasnif elbette Kızılhaç heyetine ait değildir. Kamp idarecileri tarafından oluşturulan liste kullanılmıştır. Dikkat edilirse Araplar *Iraklı* kategorisinde değerlendirilmiş, az sayıdaki Türk ise üç farklı sınıfa ayrılmıştır. Bu tür tasnifler çalışmanın önceki kısımlarında da değinildiği üzere esirlere yönelik propagandanın içeriğinin daha kolay belirlenmesini sağlıyordu.

İkinci büyük kamp Madras Eyaleti'nde bulunan Bellary şehrinde oluşturulmuştu. Kampla ilgili bilgi veren iki önemli kaynaktan biri olan Kızılhaç

Raporu bir miktar ayrıntı verse de[287] en önemli kaynak, esir olarak burada bulunan Yarbay Hasan Yetimi'nin hazırlamış olduğu *Bellary Kampı Layihası*'dır[288]. Anlaşıldığı kadarıyla burası hayli büyük bir kamptı ve Hüseyin Fehmi Genişol'a göre her biri beş yüz kişilik otuz pavyondan oluşmaktaydı. Nüfusu 1918 yılında altı-yedi bin kişiye ulaşmıştı[289]. Kamp mevcudu büyük oranda Türk olup yönetimi ise askeri idi[290]. Kamp zabitan, sivil ve efrat kısımlarından oluşuyordu. Muharebelerin başlangıcında Kurna'da esir düşenler ve daha sonra Fırat hattındaki muharebelerde esir olan Türk askerleri bu kampa getirilmişlerdi[291].

İngilizler etnik açıdan Türk olanları bir politika olarak Hindistan'da değil Burma'da tutuyorlardı. Dolayısıyla Bellary kampının neredeyse tamamen Türk esirler ile doldurulması ilginçtir. Büyük ihtimalle yer sorunları sebebiyle Türkler buraya alındılar. Birazdan inceleneceği üzere Burma'daki kamplar haddinden fazla nüfus barındırıyordu. Bellary'deki esirlerin yerel ahali ile en ufak teması istenmediğinden kamp aşırı disiplin ile idare ediliyordu. Genişol, Bellary için "*Burası düşmanın zorbalığı altında bulunulan ve başın tel örgüden çıkarılamadığı bir esir kampıydı"*[292] nitelemesi yapar. Bu yüzden Bellary, Türkler için en sorunlu kamplardan biri haline geldi.

Osmanlı esirlerinin bulunduğu bir başka kamp Orta Hindistan'da Nowgong şehrinde oluşturulmuştu[293]. Anlaşıldığı kadarıyla bu kampta Osmanlı ordusundan ele geçirilen Rum ve Ermeni esirler de barındırılmaktaydı[294].

2. Burma'da Oluşturulan Kamplar

Burma'daki kamplar ise büyük oranda Türk esirlerine ayrılmıştı. Türklerin bu bölgedeki kamplara gönderilmelerinin sebebi ise Hindistan'da Müslüman nüfusun yoğun oluşu ve Türk esirlerin onlara yaklaştırılmama isteği idi. Bu nedenle

[287] *Reports on British Prison-Camps*, s. 40-43; Ayrıca *bk.* Taşkıran*, Ana Ben Ölmedim*, s. 94-99.
[288] Raporun Türkçe çevirisi için *bk.* Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 103-136.
[289] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 77.
[290] BL. IOR/L/MIL/7/18418.
[291] Erev, "Bir Yedek Subayın Hatıraları", C. 4, S. 7, s. 64; Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 100.
[292] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 87.
[293] BL. IOR/L/MIL/7/18418.
[294] BL. IOR/L/MIL/7/18778; TNA.FO. 383/535-3756.

Müslüman nüfusun daha az olduğu Burma seçilmişti[295]. Esirlerin kamplara dağıtılmasından sorumlu askerlerden biri olan Nigel Woodyat, Burma'ya 10.000'in üzerinde Türk esirin getirildiğini ifade eder.[296] Burma'daki kamplar Thayetmyo, Meiktila ve Shwebo şehirlerinde oluşturulmuştu. Ayrıca sonradan iki de çalışma kampı tesis edildi. Bunlardan birisi Aungbang diğeri de Thamakan çalışma kampları idi. Hindistan ve Burma'daki kampların yanı sıra Bengal'de bulunan Pankura ve Berhampur sivil kamplarında Türk esirler, Takdah'da Alman ve Avusturyalı esirler barındırılmaktaydı[297].

Burada ilk kamp Rangoon Eyaleti'ndeki Thayetmyo şehrinde oluşturulmuştur. Kamp, Rangoon Eyaleti'nin kuzeyinde bölge halkı için önemli İravadi Nehri'nin kenarında kurulmuştur. Daha önce burada bulunan İngiliz askerlerinin kullandığı kışla ve lojman binalarının yanı sıra esirler için bazı ek binaların açılması ile kullanılmaya başlanmıştır[298]. Bu kampla ilgili olarak bu gün elde bulunan en önemli belge gurubu Kızılay Arşivi'ndeki *Thayetmyo Üsera Karargâh Listesi*'dir. Liste'ye göre kamp sakinleri, Karadeniz ve Marmaris gemilerinin mürettebatı, Gönüllü Osmancık Taburu, İtfaiye Taburu, siviller ve çeşitli alay ve birliklere mensup askerlerdi[299]. Kampın güvenliği ise tamamen askeri yönetime bırakılmıştır[300].

Bu kamp, muharebelerin başlangıcında Basra civarındaki çatışmalar sonucunda ele geçirilen Türk esirlerden 1.370 kişinin getirilmesi[301] ile 16 Ocak 1915'te açılmıştır[302]. Açıldıktan takriben 18 ay sonra, 1916 ortalarında, kısa süreliğine mevcudu 3.948'i Türk 1.969'u Arap olmak üzere toplam 5.917'ye ulaşacaktı[303]. Dolayısıyla Thayetmyo Üsera Karargâhı bölgede bulunan en büyük kamplardan biri haline gelmişti. Kamp mevcudu en yüksek seviyesine bu dönemde ulaşmıştır. Yaklaşık bir yıl sonra Nisan 1917'de mevcut azalacak 3.591 kişiye inecekti[304].

---

[295] Nigel Woodyatt, *Under Ten Viceroys: Reminiscences of a Gurkha*s, Londra 1922, s. 211.
[296] *Aynı yer.*
[297] BL. IOR/L/MIL/7/18418.
[298] BOA HR. SYS. 2197/35, 27 Haziran 1916.
[299] Kızılay Arşivi, K. 835 B. 2.1-95.
[300] BL/IOR/L/MIL/7/18418.
[301] TNA. FO.383/339.
[302] Bu esirlerden 74'ü subay, 377'si Türk ve 919'u Arap olmak üzere 1296'sı neferdi. BOA. HR. SYS.2193/25.
[303] TNA. FO.383/339.
[304] *Reports on British Prison Camps,* s. 47.

Çeşitli kaynaklardan elde edilen veriler iki yıllık süreçte kamp nüfusundaki değişimi gösterir.

Tarih	Türk Esir Sayısı	Arap Esir Sayısı	Toplam
Ocak 1915	377 (+77)	919	1.370[305]
Ocak 1916	2.755	392	3.147
Şubat 1916	3.116	388	3.504
Mart 1916	3.118	383	3.501
Ocak 1917	2.000	131	2131
Şubat 1917	2.057	127	2.184
Mart 1917	3.125	114[306]	3.239

Yukarıdaki tabloda dikkati çeken husus Türk esirlerinin sayısının gittikçe artarken Arapların sayısının azalmasıdır. Bu değişimi anlamlandırabilmek için öncelikle kamplar arasındaki nakil süreçlerini dikkate almak gerekir. Ne kadar esirin farklı kamplara gönderildiğini kesin olarak tespit etmek mümkün değil ama büyük ihtimalle Araplar Sümerpur'a nakledliliyorlardı. Nitekim 1916'dan itibaren Arap esirler Osmanlı'ya karşı savaştırılmak üzere söz konusu kamptan Hicaz bölgesine gönderildiler. Fakat Arapların kendi devletlerine karşı savaşmayı reddetmeleri üzerine onları tekrar Burma'ya göndermek yerine Mısır'daki kamplara yerleştirmişlerdi[307]. Bir diğer açıklama ise Irak cephesindeki muharebelerde etnik Türk unsurun gittikçe artmasına karşın Arap unsurun azalıyor olmasıdır.

Türk esirlerin yerleştirildikleri bir diğer büyük kamp ise Meiktila'daydı. Kamp ilk açıldığı sıralarda burayı gören esirlerden biri olan İshak Jeller, kampın küçük ve mevcudunun da fazla olmadığını ifade eder. Jellere göre içinde küçük bir çarşı vardı. Havası Thayetmyo'ya göre iyiydi. Dört Türk doktorun görevlendirildiği bir hastane mevcuttu. Kamp ve bulunduğu yerin coğrafi özellikleri Jelleri adeta cezbetmişti. Etrafta bulunan yeşillikler, büyük ağaçların gölgeleri, daldan dala zıplayan sincaplar, "*bukalemun gibi her an renk değiştiren iri kertenkeleler*" hüzünle karışık bir huzur veriyordu. Dolayısıyla Jeller burasının "*sükun ve inziva için tam bir rezidans*

[305] Subayların hangi etnik unsura dâhil oldukları raporlarda belirtilmediğinden Türkler kategorisine alınmıştır. HR. SYS. 2193/25.
[306] 1916-17 yılları sayıları için *bk*. Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 144**;** *Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans*, s. 71. Toplamlar yazar tarafından eklenmiştir.
[307] Tauber, *Arab Movements,* s. 104.

mahalli" olduğunu düşünmüştü[308]. Buna mukabil kampın süreç ilerledikçe oldukça büyük ve kalabalık bir hal aldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu konuda ayrıntı sağlayan çok fazla veri bulunmamaktadır. Mustafa Tütüncü'nün "*Kamp mevcudumuzun iki bine yakın olduğunu biliyoruz*"[309] şeklindeki ifadesi, kampın büyüklüğü hakkında bir fikir sağlayabilir. Kamp 1917 yılı Nisan ayında kurulmuş ve 1921'e kadar Osmanlı savaş esirleri burada kalmıştı. Subay ve er bölümü olarak iki kısım şeklinde oluşturulan kamp;[310] 2x2 kilometre genişliğinde ve etrafı dikenli tel örgülerle çevrilmişti. İçerisinde her biri 200 esiri rahatlıkla alabilecek kadar geniş pavyonlar mevcuttu[311]. Cemalettin Taşkıran, 4-5 yıllık süreçte kampta 10.000 kadar esirin kaldığını tahmin etmektedir[312]. Ömer Çakır ise; kamp mezarlığının kitabesinde yazılı önemli bir ayrıntıyı aktarıyor; "*Kahraman Osmancık taburundan 700 esirimizi ağuşuna alan Türk mezarlığının kitabesidir*"[313]. 1920 yılında en az 2000 Osmanlı esiri hâlâ burada tutulmaktaydı[314].

Esirlerin günlük hayatının geçtiği bu iki bölge haricinde Shwebo şehrinde Nekahat Kampı bulunmaktaydı. Burma'daki savaş esirlerinden çeşitli sebeplerle hava değişimi için ayrılanlar buraya gönderilirdi. Kızılhaç heyeti, 1917 yılında kampta 90 Osmanlı esirinin bulunduğunu rapor etmiştir[315]. Aynı yılın Mayıs ayında ise sayının azaldığı, 15'i subay 50'si er olarak toplam 60 askerin bulunduğu anlaşılmaktadır[316].

Burma'da iki çalışma kampı oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bunlar Thamakhan ve Aungban çalışma kamplarıdır[317]. Thayetmyo ve Meiktila'da bulunan esirler zorunlu işgücü olarak çalıştırılmak üzere bu iki bölgeye sevk edilmişlerdir. Aungban'da 1917 yılında 3.000 civarında Osmanlı esiri, demiryolu hattının uzatılması işi için istihdam edilmiştir[318]. Bu kamplarla ilgili olarak elde çok fazla

[308] Jeller, "Birmanya Hatıraları 13", *Vakit*, 24 Haziran 1942 S. 8768, s.3.
[309] Tütüncü, *Hatıra Defterimdir*, s. 62.
[310] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 172, 173.
[311] Tütüncü, *Hatıra Defterimdir*, s. 61.
[312] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim,* s. 171.
[313] "Bir Kitâbe", *Genç Anadolu*, C.1, S.,2'den aktaran, Ömer Çakır, "Myanmar'daki Meiktila Türk Şehitliğinin Kitâbesine Dâir Bir Keşif" *Turkish Studies,* 9/6, (2014), s. 218.
[314] *The Pioneer Mail and Indian Weekly News*, 5 Kasım 1920, s. 1.
[315] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 171.
[316] TNA. FO. 383/339 – 88546.
[317] BL. IOR. MIL/7/18418.
[318] TNA. FO.383/345-166646; FO. 383/339-230145

belge bulunmamaktadır. Kamplar Kızılhaç heyetinin bölgeyi ziyaretinden sonra teşkil edildiğinden Kızılhaç raporunda da yer almamaktadır. Aungbang Kampı ile ilgili olarak İshak Jeller hatıralarında şu tespiti yapar:

> "Avngban yeni teşkil edilmiş bir nahiye merkezi idi. Dalgalı arazi ufuklara kadar uzayıp gidiyordu. Bir kenarla kurulmuş olan yeni kampın hariç bir yerinde bir çayırlık ortasında, bize mahsus yine bambodan örgülü, bölmeli pavyonlarımıza taksim edildik. Birmanyalı, eli çabuk usta dülgerler tarafından bir günde koca bir mahalle şekline konulan bu pavyonların ön taraftakiler bize mahsustu. Burayı biz iki arkadaş ve iki de Kıbrıslı Türk olan tercümanlar işgal ediyorduk. Burada işçi ekibinin vazifesi Siyam hududuna doğru yeniden uzatılan şimendifer hattının toprak işlerini yapmak ve Kayserili ustalarımız tarafından bazı köprü göz kemeri örmekti. Efradın iaşesi fena değildi. İş ve kamp elbisesi olmak üzere iki kat elbise, çamaşır ve temizlik için bol sulu duş yerleri vardı. Yalnız iaşeden hariç tütün parasını teşkil eden yevmiyeleri pek azdı. Kamp kumandanı yarbay rütbesinde Mister Layn denilen pek iyi yürekli, bize ve bilhassa erlerimize çok hüsnü muamele yapan babacan bir zattı ki bilâhıre bu iyi yürekliliği, yumuşak tabiatlı olma (idaresiz) kaydını almasına sebep olarak yerine Sandomen isminde oldukça haşin muameleli bir binbaşı ve kendisinden daha sert ve kaba Kırişin namında bir leftenin gönderilmesile neticelendi" [319].

[319] Jeller, "Birmanya Hatıraları 15", *Vakit*, 26 Haziran 1942, S. 8770, s.2.

İKİNCİ BÖLÜM

HİNDİSTAN VE BURMA'DA ESARET HAYATI

A. Esarette Osmanlı Askerleri ve Günlük Yaşam

Kamplar içerisinde esirler *pavyon* adı verilen binalara yerleştirilirlerdi. Bu pavyonların etrafı da dikenli tel örgülerle çevrelenirdi. Eğer Türk ve Arap esirler aynı kampa konmuşsa bulundukları pavyonlar da dikenli tellerle birbirinden ayrılırdı. Dolayısıyla kamplarda sadece aynı dili konuşan, aynı kültüre mensup esirler bir arada bulunurdu. Yüksek rütbeli askerlerin pavyonları diğer tüm esirlerden ayrı olarak konumlanırdı. Esirler arasında herhangi bir hiyerarşik düzen bulunmamakla birlikte, genel bir prensip gereği, rütbeli komutanlar rütbesiz askerlere göre daha iyi şartlarda esaret hayatı geçirmekteydiler. Zira kamp kalabalığından etkilenmeyecek şekilde ayrı pavyonlara yerleştirilirler, birkaç esir asker de emirlerine verilirdi.

Kamplara yerleştirilen esirlerin ilk izlenimi genellikle iklimin korkunç olduğuydu[320]. Dikenli teller, katı disiplin ve iklimin de etkisiyle kamp hayatı monoton bir hal alırdı. Esirler şimdi ellerinde bolca bulunan tek şey olan vakitlerini sivil hayatta elde ettikleri kazanımlarının kaybolmasına üzülerek geçirirlerdi. Kendilerini ziyaret eden Kızılhaç yetkililerine sivil hayattaki gelir kapılarını kaybettiklerine, işlerinin mahvolduğuna, tarlalarının artık ekilemeyeceğine kadar türlü yakınmalarını dile getirir; karşılığında da teselli edici birkaç kelimeden başka bir şey elde edemezlerdi[321].

Tekdüze yaşamın vermiş olduğu sıkıntıdan kurtulmak maksadıyla bir süre sonra kendi aralarında organize olarak çeşitli sosyo-kültürel ve sportif faaliyetlere girişmişlerdi. Müzik en önemli vakit geçirme araçlarından biriydi. Çeşitli enstrümanları çalmayı bilen esirler diğerlerine bunları öğretmekle vazifelendirilirdi. Bellary Kampında Kemani Ömer Bey keman dersleri, Avni Bey ud dersleri verir; ayrıca saz, mandolin çalma meraklıları da bulunurdu. İhtiyaç duyulan müzik aletleri ise zanaatkâr esirler tarafından imal edilir ve bunlar esir Kerim ve Memduh adlı iki esirin atölyelerinden temin edilirdi. Şair Faruk Şükrü Bey'in yazdığı eserler de istekli

[320] Murphy, *Prisoners of War,* s. 159; *Reports on British Prison-Camps*, s. 11,12.
[321] *Reports on British Prison-Camps*, s. 11.

olanlar tarafından konser gecelerinde söylenirdi[322]. Bu faaliyetler yukarıda adı geçen yedek subay Avni'nin ön ayak olmasıyla kurulan *Musiki Derneği* çatısı altında yürütülüyordu. Derneğe üye olanların aylık beşer rubye [rupi] aidat ödemesi, ara sıra müsamereler, konserler düzenlenerek elde edilen gelirin yardıma muhtaç olan esirlere dağıtılması kararlaştırılmıştı[323]. Müzikle vakit geçirmek hemen her kampta yaygın bir uğraştı. Sümerpur'da bulunan Ermeni esirler müzik konusunda o kadar ilerlemişlerdi ki evlerine döndüklerinde beraberlerinde benzersiz bir de orkestra götürüyorlardı[324]. Thayetmyo'da Ahmet Aziz Bey bir mandolin korosu oluşturmuştu. Diğer müzik ve amatör tiyatro gruplarıyla her on beş günde bir müsamere düzenlerlerdi. İngilizler de buna katılır ayrıca Türk subayları, İngilizlerin kendi aralarında düzenledikleri tiyatro gösterilerine davet edilirlerdi. Karşılıklı "hoş ve medeni" eğlencelerle vakit geçirirlerdi[325].

Kamplarda yegâne vakit geçirme aracı müzik değildi. Bir takım ilmi faaliyetler de yapılırdı. Her ne kadar Kızılhaç delegeleri entelektüel vakit geçirmenin Türkler arasında revaç bulmadığını söylese de[326] okuma-yazma ve yabancı dil kursları esirler arasında popüler hale gelen uğraşlardan biriydi. Zabitlerin çoğu Fransızca bilirdi[327]. Kurslar esirler için faydalı olmuştu. "*Bir saatini bile mektepte geçirmemiş*" erler esirlikte okuma yazma öğreniyor[328]; subaylar ise Fransızca, İngilizce gibi yabancı dil kurslarına devam ediyorlardı[329]. Ancak kamplarda önemli bir eksiklik mevcuttu; yeterli sayıda Türkçe kitap yoktu[330].

Yüksek tahsilli esirler diğerlerini eğitme hususunda kendilerini vazifeli addederlerdi. Bu, basit okuma-yazma kurslarından, geniş bir tefekkür sürecine kadar uzanırdı. Eğitim faaliyetinin en önemli aracı gazete idi. Esirler tarafından kamplarda *Ajans*, *Son Havadis*, *İravadi*, *Tulû, Sabun Köpüğü* ve *Ne Münasebet* adlı gazeteler çıkarılmıştır[331]. Elden ele dolaşarak sıra ile okunan bu gazeteler haber verme

[322] Erev, "Bir Yedek Subayın Hatıraları 5", S. 8, s. 53-54.
[323] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s.122
[324] *Reports on British Prison-Camps*, s. 23.
[325] Jeller, "Birmanya Hatıraları 13", *Vakit*, 24 Haziran 1942 S. 8768, s.3.
[326] *Reports on British Prison-Camps*, s. 53.
[327] BOA. HR. SYS.2197/35, 27 Haziran 1916.
[328] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 114.
[329] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 120; Erev, "Bir Yedek Subay'ın Hatıraları 5" S. 8, s. 55.
[330] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 119; *Reports on British Prison-Camps*. s. 53-54.
[331] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s.152; Ergun Hiçyılmaz, *Esir Kampları- Bana Biraz Hürriyet Yollar mısın?,* Bilge Karınca Yay. İstanbul 2010. s. 193-195.

amacıyla birlikte eğitimli esirlerin, fen, sosyoloji, felsefe, tarih gibi konularda kendi bilgi ve düşüncelerini makaleler halinde yayınladıkları gazetelerdi. Bellary Kampı'nda *Madras Time* adlı yerel gazete, İngilizce bilen Binbaşı Cemal Bey tarafından tercüme ediliyor ve kamp içerisinde dağıtılıyordu[332]. Ayrıca *Madras Mail* gazetesi de esirlerin günlük olaylardan haberdar olmaları amacıyla kamp içerisinde dağıtılırdı[333].

Kâğıt oyunları, domino, dama, tavla, satranç esirler arasında revaç bulan oyunlardı[334]. Subaylar ise nasıl vakit geçireceklerine kendileri karar veriyordu. İravadi Nehri kenarında kendileri için bir de kulüp oluşturulmuştu. Burada bilardo oynama imkânları vardı[335].

Kamplardaki önemli bir aktivite de fotoğrafçılıktı. Aslında yasak olan bu faaliyete Thayetmyo'daki esirlerin çok ısrarcı davranmaları üzerine izin verilmişti. Kamp komutanı inisiyatif alarak fotoğraf makinası kullanımına izin verdi. Bunun için Mısır'dan gazeteci Abdülmecid Efendi, Alman lakabıyla meşhur Topçu Yüzbaşısı Cemil, kampa birer fotoğraf makinesi getirmişlerdi[336].

Çeşitli sportif faaliyetler de esirlerin iyi vakit geçirmelerini sağlardı. Thayetmyo Kampı'nda bir keresinde mini bir olimpiyat bile düzenlemişlerdi. Atlama, koşu ve güreş müsabakaları hevesle yapılmıştı. Kızılhaç delegeleri bu müsabakalar sırasında esirlerin vücutlarının ne kadar 'esnek' ve 'güçlü' olduğuna şahit olmuşlardı[337].

Spor, ayrıca, esirler arasında birliği sağlamak ve pekiştirmek için de kullanılan bir araçtı. Bellary kampında rütbeli esirler, İngiliz ve Hintli askerlere özenerek futbol, kriket, hokey gibi kolektif sporları tercih etmeye başlıyor ve zaman zaman turnuvalar düzenliyorlardı. Hatta Yüzbaşı Kamil Efendi'nin gayretleriyle *İdman Yurdu* olarak anılan bir de spor kulübü kurulmuştu. Kulüp bir rupi karşılığında sürekli ve fahri üyeler kabul etmeye başlamış kısa süre içerisinde üye sayısı hayli artmıştı. Bu sayede kamp içerisinde sükûnet hâkim olmuştu[338].

---

[332] Erev, "Bir Yedek Subayın Hatıraları 5" S.8, s. 55.
[333] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 113.
[334] *Reports on British Prison-Camps,* s. 23,43
[335] *Reports on British Prison-Camps*, s. 53.
[336] "Kampda Fotoğrafçılık 1" *İravadi* S. 5, s. 4.
[337] *Reports on British Prison-Camps*, s. 53.
[338] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 120-121.

Rahatlıkla anlaşılacağı üzere buraya kadar anlatılagelen hususlar ilk bakışta sorunsuz ve mükemmel bir esaret hayatının tasvirinden ibarettir ve anlatılanların çoğunun kaynağı sadece üç ay bölgede kalan Kızılhaç delegasyonunun hazırladığı rapordur. Bununla birlikte, savaşın ikinci yarısından itibaren, cephelerde yaşanan çöküş ve buna mukabil esir sayısının artması bölgedeki kamplarda bulunan Osmanlı esirlerini de doğrudan etkiledi. Esaret süresinin uzaması ve gün geçtikçe kampların kalabalıklaşması büyük sorunları da beraberinde getirmeye başladı. Kamp mevcudunun artması esirleri artık toplu hareket etmekten çok, toplu yaşamaya alışmak zorunda bırakıyordu. Kamplar kalabalıklaştıkça düzen bozuluyor, düzen bozuldukça kamp idarecilerinin baskısı da o nispette artıyordu. Üstelik bir de çalışma kampları ortaya çıkmıştı. İdarecilerin düzeni sağlamak adına sıkı disiplin uygulamaları, ayrıca bir politika olarak esirlerin kesinlikle kamptan çıkarılmamaları çeşitli psikolojik problemleri de beraberinde getiriyordu. Bir de cephelerden gelen mağlubiyet haberleri eve dönüş umutlarını törpülüyor ve gelecek adına umutsuzluk kamp hayatının travmatik bir hale gelmesinin sebebi oluyordu. Bu travmanın gözlemlenen ilk belirtileri yozlaşma ve aşırı sinirlilik hali idi. Domino, satranç, tavla oynayan esirler arasında kumar yayılmaya başlıyor, tabir caizse üç kuruşluk kumar borcu yüzünden cinayete varan olaylar yaşanıyordu[339].

Bellary'de, *Musiki Derneği* yöneticilerinin tek amaçlarının subayların parasını almak olduğu yolunda dedikodular ortaya çıkıyor, konserlere ilgi gün geçtikçe azalıyordu. Bir süre öncesine kadar kampta sükûneti sağlayan İdman Yurdu da kontrolden çıkmıştı. Kulübün idaresini ele geçirmek, kampta söz sahibi olmak isteyen rütbeli esirler arasında, cinayetle neticelenen ciddi husumetler ortaya çıkıyordu. Bazı rütbeliler arasında gayri ahlaki ilişkilerin yaşandığı şeklinde dedikodular bile yayılıyordu[340].

Esir erler arasında da rütbelilere karşı husumet ve nefret hat safhaya çıkıyordu. Savaş mağlubiyetinin sorumluluğu dahi önemli bir tartışma konusu oluyor; esirler İttihatçı-İtilafçı, İstanbulcu-Anadolucu olarak karşıt gruplar halinde

[339] TNA. FO. 383/535.
[340] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim,* s. 122-127.

cepheleşiyordu[341]. Esirler arasında en küçük problemler büyütülerek kavgalar çıkıyordu. Meiktila'dan Mustafa Tütüncü bu durumu şöyle açıklıyordu:

> "Şu var ki kampta giderek ahlâksızlık artıyordu. Kavgalar, gürültüler içimizde eksik olmuyordu. Kampta bulunan bütün esirler taraf taraf oldular. Biri diğerine muhasım (hasım) bir vaziyet takındılar. Her esirde bir bıçak ve bir şiş vesaire gibi kesici aletler bulunmaktaydı. Bu bıçakları taşlara, kamışlara sürte sürte aynen bıçak haline getiriyorlar, kemikten veya demirhindi ağacından sap takıyorlar Sivas bıçakları gibi bıçak yapıyorlar"[342].

Diğer kamplarda da durum farksızdı. Thayetmyo Kampı'nda esir olan Tabib Behiç Bey de benzer durumdan yakınmakta ve esirler arasındaki sinirlilik haline dikkat çekmekteydi. Behiç Bey'e göre vakit geçirme amacıyla kampa gönderilen kitaplar esirlerin sıkıntılarını ortadan kaldıramıyordu. Belki müzik bir nebze olsun onları rahatlatacaktı. Bunun için Hilal-i Ahmer'e bir mektup yazarak basit bir çözüm önerisi sunmaktaydı:

> "Burada bulunan üsera-yı Osmaniye'nin can sıkıntılarını gönderilen romanlar izale edemiyor. Zira roman üzüntüsünü ve merakı daha ziyade calib olacağı malum-ı alileridir. Ümera ve zabitanın ahval-i ruhiyelerini okşamak ve esaret üzüntüsüyle, hasıl olan asabiyeti teskin içün en müessir çare musiki olabileceğini düşünerek hilal-i Ahmer Cemiyet- Harbiyesinden birkaç şarkı notaları gönderilmesini istirham ederim. Üseranın bir kısmı bu şarkıları çalmak ve kısm-ı diğeri dinlemekle mütelezziz olarak bir derece ma'raz-ı hâlât-ı asabiyenin izalesine kafi yardım edecektir".[343]

Tabib Behiç Bey ilerleyen süreçte müziğin hiçbir sorunu çözemeyeceğini anlayacaktı.

Sıkıntıların üstesinden gelme yolları arayan esirlerin yöneldikleri en önemli yol dindi. Esirlerin İslam dinine yaklaşımları da değişmişti. Hüseyin Fehmi, bu hususa dair kısa fakat hayli değerli bir tespitte bulunur. Ona göre, kamplarında "Müslümanlık" gittikçe artıyordu; *"Herkes İslam dinine hürmet etmeye*, *namaz ve niyazdan geri kalmamaya*" başlamıştı[344]. Sürekli artan bir şekilde dine yönelme eğilimleri önemli bir veridir. Bunun sebebini Birinci Dünya Savaşı boyunca, devletin

---

[341] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 83; Erev, "Bir Yedek Subayın Hatıraları 5 ", S. 8, s. 56.
[342] Tütüncü, *Hatıra Defterimdir*, s. 70.
[343] Hakan Anameriç, "Esareti Hafifleten İki Arkadaş: Kitap ve Müzik" *İsmet Binark Armağanı*, İstanbul 2015, s. 87,90.
[344] Genişol, Ç*anakkale'den Bağdat'a* s. 92

yoğun olarak başvurduğu cihat retoriği ile açıklayan yaklaşımlar[345] bulunsa da; gün geçtikçe esirlerde gözlemlenen dine karşı daha fazla hürmetkâr olmak, namaz kılmaya başlamak gibi dindarlaşma temayülleri, artık beklentilerin aksine gittikçe uzayan ve ağırlaşan esaret hayatına karşı kendiliğinden gelişen koruyucu bir refleks olarak düşünülebilir. Ayrıca İslam dininin daha fazla sevap vaadiyle toplu yapılan ibadetleri özendirmesi bir ölçüde esirlere birlikte hareket etme alışkanlığı kazandırıyordu. Ortak bir amaç için toplu hareket etmek kamp idarecilerine karşı kendilerini tamamen savunmasız hisseden esirler için bir çeşit fiziki koruma işlevi görüyordu. Yani dindarlaşmak gittikçe zorlaşan esaret hayatına tahammül edebilmenin alternatif yollarından biriydi. Meiktila Kampında Mustafa Tütüncü'nün ifadeleri de bu düşünceyi doğrular niteliktedir:

> "Sabah namazları cemaatle kılınıyor, kampta umumiyetle efrat namaz kılıyor. Kılmayanlar da etrafına bakarak mecburen kılmaya başladılar. Öyle tatlı ve ahenkli bir manzara oluyor ki, İngilizlerden başka Mecusiler de bizim birlikte yaptığımız ibadetimize hayran kalıyorlar. Öyle bir birlik ve bağlılık var ki, cümlemiz bir aile gibi görünmekteyiz"[346].

Sadece namaz kılmak değil, ramazan ve kurban bayramları ayrıca kandil geceleri de esirlerin yoğun ilgisi ile ifa edilirdi[347]. Açıkça anlaşılıyor ki bu tür dini faaliyetler esirlerin tahammüllerini artırırdı. Nitekim bayram dönemlerinde ailelerine göndermiş oldukları mektuplarda esirlerin üslubunu, hüznün eşlik ettiği ancak sabır ve tevekkül duygularının daha ağır bastığı ifadeler şekillendiriyordu[348]. Altı yedi yıllık esaret hayatını genel perspektiften değerlendiren bu açıklamalardan sonra esirlerin yaşam standartlarını belirleyen hususları daha ayrıntılı olarak vermek faydalı olacaktır.

---

[345] Mehmet Beşikçi, esir askerlerde görülen dindarlaşma eğilimini Osmanlı Devleti'nin yoğun olarak başvurduğu cihat retoriğinin bir sonucu olarak görmektedir. *Bk.* "Osmanlı Cihadının Yurtiçi Boyutu", s.101.

[346] Tütüncü, *Hatıra Defterimdir*, s. 63.

[347] Çeşitli kamplardaki bayram kutlamaları için *bk*. Mustafa Arıkan, "Birinci Dünya Savaşı Türk Esirlerinin Kaleminden Esarette Bayram" *Tarihin Peşinde*, S. 22, (2019) s. 309-356.

[348] Arıkan, "Esarette Bayram", s. 326; Arıkan, *Asker Mektupları*, s. 54-55.

B. Esirlerin Ekonomik ve Kültürel Yaşamları

1. Para Kazanma Faaliyetleri

Uluslararası anlaşmalara göre savaş esirlerinin iaşeleri, yiyecek, yatacak ve giyecekleri yani tüm yaşamsal ihtiyaçları kendilerini esir olarak tutan ülkelerin sorumluluğunda[349] olsa da esirler her zaman paraya ihtiyaç duyardı. Para, esaret hayatının sıkıntılarını bir nebze azaltabilecek önemli bir araçtı. Ayrıca, Osmanlılar tarafından çokça kullanılan tütün ya da yeni kıyafet alımı ve kamplarda oluşturulan kantinlerden gıda temini gibi sebeplerle her esir paraya ihtiyaç duyardı. Maddi kazanç konusunda en iyi durumda olanlar genellikle rütbeli esirler idi. Çünkü esir olmadan önce kendi ordularında kazandıkları kadar bir maaşın verilmesi uluslararası anlaşmalarla garanti altına alınmıştı[350].

Hindistan ve Burma'daki kamplarda bulunan Osmanlı subaylarına İngilizlerin anlaşmalara uygun olarak ücret ödedikleri anlaşılmaktadır. Gerçi, bu her zaman sorunsuz bir süreç değildi. Muharebelerin gidişatı doğrudan kamplardaki rütbelilerin maaş almasını etkileyebilmekteydi. Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda Çanakkale'nin tahliyesine kadar İngilizlerin zabitana herhangi bir ücret ödemediği ve esir tuttukları sivil Osmanlı memurlarına da yalnız bir nefer tayını verdiği, bu yüzden gerekli girişimlerin yapılması talep ediliyordu[351]. Bir subay, maaşlarının verildiğini fakat bunun bir işkenceye döndüğünü ifade etmişti: *"Haftada mülazımlara yüz yirmi, yüzbaşı ve mâ-fevk olan ümeraya yüz altmış guruşu bilseniz ne hakaretle veriyorlar. Hele ismi okunup da yetişemeyenlerin haftalığı verilmeyerek... sefalet çektiriliyor*"[352]. Bununla birlikte süreç içerisinde subayların maaş işinin düzene girdiği anlaşılıyor. Bölgede yüksek rütbeli Osmanlı esirinin çok fazla olmadığını da belirtmek gerekir. En yüksek rütbeye sahip olanlar Miralay Suphi Bey, Binbaşı Gani Bey ve Yarbay Hasan Yetimi'nin yanı sıra başka birkaç üst düzey rütbeye sahip asker daha bulunmaktaydı. Geri kalanlar ise çoğunlukla ihtiyat zabitleri ve erlerdi.

Son iki grup, esarette maddi sıkıntılardan en fazla mustarip olanlardı. Erler için durum son derece kötü idi. Kızılay Arşivi'nde, esir yakınlarına para göndermeye

[349] Kutlu, *Rusya'daki Türk Savaş Esirleri,* s. XXIX.
[350] Kutlu, *Rusya'daki Türk Savaş Esirleri* s. XXXII.
[351] BOA. HR. SYS.2189/4, 29 Ağustos 1916.
[352] ATASE. K. 313 D. 1269; BOA. HR. SYS. 2189/4, 13 Ocak 1916.

çalışan ailelerin dilekçelerine dair çok sayıda örnek bulmak hiç de zor değildir. Yarbay Hasan Yetimi'ye göre Bellary'deki erlerden sadece yüzde beşine ailelerinden para geliyordu[353]. Tabip Behiç Bey'in aynı kampta muhtelif sebeplerle hayatını kaybeden askerlere dair hazırlamış olduğu istatistik cetveli incelendiğinde ceplerinden hiç para çıkmadığı görülecektir[354]. Bu yüzden Thayetmyo'daki esirler için bir ara Rangoon'daki Müslüman toplumu harekete geçmiş; sigara, kıyafet, temizlik malzemeleri gibi ihtiyaçları karşılanmıştı[355].

Parasızlık ister istemez erlerin, kamp idarecilerinin izniyle, bir takım küçük ticari faaliyetler yürütmesini zorunlu kılıyordu. Sivil hayatta çeşitli iş kollarında kalifiye olanlar biraz daha avantajlı durumdaydı. Mesela Thayetmyo Karargâhı'ndaki marangozhanede iki marangoz ustası aylık 6 dolardan biraz daha fazla, kalfaları 4 dolar, aynı işte çalışan vasıfsız esirler ise neredeyse hiç mesabesinde 0,8 dolar değerinde para kazanabilmekteydi. Duvar ustaları da marangozlar gibi iyi sayılabilecek derecede para alıyorlardı[356]. Hüseyin Fehmi'ye göre; "uğursuz ve laneti hak etmiş olan esirlik hayatı" onlara çok şey öğretmişti. Bellary'de birçok esir; bakkal, kebapçı, turşucu, köfteci, kunduracı, alüminyumcu, tespihçi, bıçakçı, dülger, terzi, şerbetçi, dondurmacı olmuştu[357]. Hüseyin Fehmi de bir iş kurmuş ve kendi imalatı ama "*pek güzel olmayan*" kadayıfları satarak 14 kuruş para kazanmıştı[358].

Bu tür faaliyetler hemen her kampta ortaya çıkmıştı. Aslına bakılırsa kamp idarecilerinin desteği ve teşvikiyle bu faaliyetler yürütülüyordu. Böylelikle bir taraftan esirlerin para kazanması sağlanıyor diğer taraftan da gündelik hayata adapte olmaları temin edilerek kamp düzeni sağlanıyordu. Ayrıca kamp idarecilerinin de yükü önemli ölçüde azaltılmış oluyordu. Örneğin, Thayetmyo Kampında bir maden suyu işleme tesisinde tamamen esirler istihdam edilmişti. Kampa yeni gelenleri kaydetme, üst düzey esirlerin yemeklerini pişirme, dikenli tellerin bağlandığı beton direkleri değiştirme işlerinde hep esirler kullanılıyor ve kendilerine belirli miktarlarda ücretler ödeniyordu[359].

---

[353] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 133.
[354] ATASE. K.2480, D. 400.
[355] BOA. HR. SYS.2197/35, 27 Haziran 1916.
[356] BOA. HR. SYS.2197/35; Rapor için ayrıca *bk*. Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 163-170.
[357] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 111.
[358] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 89.
[359] BOA. HR. SYS. 2197/35, 27 Haziran 1916

Esirler bir şekilde para kazanıyordu kazanmasına ama ciddi bir enflasyon problemi vardı. Birinci Dünya Savaşı boyunca muharip tüm ülkelerde enflasyon muazzam derece de artmıştı. Bu yüzden olmalı ki Osmanlı Devleti esirlere ödenen maaşın ya da kazandıkları paranın ihtiyaçlarını karşılama noktasında son derece yetersiz olduğunu iddia etmiş, tedbir alınmasını istemişti. Buna karşılık İngilizler Mısır ve Malta gibi bölgelerde fiyatların pahalı olduğunu kabul etmiş fakat yetkililer tarafından esirlere özel fiyatlar belirlendiğini iddia etmişlerdi. Hindistan'da ise durumun tam tersi ve fiyatların ucuz olduğu iddia edildi. Günlük karavana ücretinin aşağı yukarı 1 Rupi 4 Anna civarında olduğu, bunun ise 1 doların 8'de 1'i nispetinde bir masrafa denk geldiğini söylemişlerdi[360]. Çeşitli esir ifadeleri enflasyonun İngilizlerin ifade ettiğinin tersine esirleri oldukça zorladığını gösteriyor.

Muhittin Erev fiyatlardaki dalgalanmanın kendilerini nasıl etkilediğini mizahi bir üslupla anlatıyor:

> "Bize verilen maaş, sterlin ve Hind parası mücadele halinde bulunduğundan, bazen azalıyor. Böyle günlerde:
> -Zaten bu sigara zehir, içmekte mâna yok… Diyerek, tütünü terk ediyoruz, sigara içenlere, akla hayale gelmeyecek nasihatlar veriyoruz. Bir müddet böyle geçiyor.
> Bir gün ne oluyor bilmiyoruz, maaşlarımız artıyor!... O zaman da:
> -Ne olacağımız belli değil… Yegâne tesellimiz olan bu tütünü de içmeyelim de ne halt edelim?.. Diyerek soluğu, Kerim'in mağazasında alıyor, paramıza göre sigara, pipo içenler, tütün tedarik ederek, yerlerimize dönüyor ve tekrar fosur fosur tüttürmeye başlıyoruz"[361].

Maddi sıkıntıları, Thayetmyo Kampında çıkarılan esir gazetesi *Ne Münasebet*'te de benzer şekilde bir şiir ile dile getirmişti:

> "Hayret edersin bakınca aybaşı deftere
> Elli rubye masrafın kırk bir buçuk iradı var
> İktisaden gerçi müthiş bir açık var bütçede
> Bu gidişle korkarım bundan daha berbadı var"[362].

Esir Türk askerleri içerisinde erlerin yanı sıra belki de en problemli grup ihtiyat zabitleri idi. Bu esirler için tamamen kendilerine özgü önemli bir sorun vardı; rütbelerinden kaynaklanan belirsizlik. Osmanlı ordusunun acil subay ihtiyacını karşılamak için sivil alandan zorunlu olarak orduya dahil edilen ve askerlik müddeti

[360] IOR/L/P&J/6/1504 (File No. 4110)
[361] Erev, "Bir Yedek Subayın Hatıraları 5", S.8, s. 56.
[362] *Ne Münasebet*. 15 Mart 1920 Pazartesi

boyunca kendilerine ihtiyat zabit namzedi, vekili ve ihtiyat zabiti gibi rütbeler verilen bu askerler[363] için esaret çeşitli belirsizlikleri de beraberinde getirmekteydi. Çünkü savaş esirlerini sivil ve askeri olarak birbirinden ayıran uluslararası anlaşmalar askerî esirleri de kendi içinde subay ya da er olarak kategorize etmekte ve bu iki kategoriye nasıl muamele edilmesi gerektiğini belirtmekte idi.

Rütbeli esirler her zaman sıradan esirlere göre bazı avantajlara sahipti. Yukarıda belirtildiği gibi esarette maaş almak bu avantajlardan biri idi. Yani maddi bir problem yaşamayacaklardı. Ayrıca kaçmayacaklarına dair söz verdiklerinde belirli kurallar dâhilinde kamp dışına çıkmalarına izin verilmekte, erlerden ayrı olarak kendileri için tahsis edilen pavyonlarda kalabilmekteydiler. Hizmetlerini görmeleri için erler istihdam edilir ve kamplardaki angarya işlerinden muaf tutulurlardı. Rütbesiz erler ise esarette büyük maddi sıkıntılar yaşamakta, subayların aksine kamp dışına kesinlikle çıkamamakta ve her türlü angarya işlerinde kullanılmaktaydılar. Dolayısıyla rütbeli olmak bir kişinin nasıl bir esaret hayatı geçireceğinin temel belirleyicilerinden olduğu gibi onları daha itibarlı bir konuma yükseltmekteydi[364].

İhtiyat zabitleri için sorun burada başlamaktaydı. Taşıdıkları rütbelerin İngiliz ordu hiyerarşisi içerisinde herhangi bir karşılığının bulunmamasından dolayı kendilerine er muamelesi yapılmakta idi. Aslına bakılırsa bu askerler henüz esir düşmeden önce de kendi ordularında zaman zaman rütbelerinden kaynaklanan problemler yaşıyorlardı. İhtiyat zabiti Muhiddin Erev'in tabiriyle; "*biz ne garip mahlûklarız nefer de değiliz. Ya neyiz*?"[365].

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında esirlerle ilgili yazışmaların önemli bir kısmını bu kesimin statüsü oluşturmaktaydı. Dahası bu sadece İngiliz kamplarındakiler için değil Rus kamplarındaki esirler için de yaygın bir sorundu ve Osmanlı Devleti'ni epeyce uğraştırmıştı[366] Harbiye Nezareti, İngiliz Hükümeti tarafından esir zabit vekillerine zabitan gibi muamele yapılmadığı ve maaş verilmediği, dolayısıyla bu gibi esirlerin fakir ve sefalet içerisinde kaldıklarını ifade

[363] İhtiyat zabitleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için *bk*. Mehmet Beşikçi, "İhtiyat Zabiti"nden "Yedek Subay"a: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedik Subaylık", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 13, 2011, s. 45-89.
[364] Beşikçi, "İhtiyat Zabiti"nden "Yedek Subay"a", s. 64.
[365] Erev, "Bir Yedek Subayın Hatıraları 2" S.5. s. 56.
[366] Beşikçi, " İhtiyat Zabiti"nden "Yedek Subay"a"s. 64-65.

etmişti. Ayrıca İngiltere'nin bu askerlerin durumu ile ilgileneceğine dair taahhütte bulunmasına rağmen onlara efrat muamelesi yapmaya devam ettiği anlaşılmıştı[367]. Bu nedenle birçok ihtiyat zabiti aslında kendilerinin de rütbeli olduğunu ispatlama çabası içerisine girmişti[368].

İhtiyat zabitlerinin rütbelerini ispatlamaları pek de kolay olmamaktaydı. Zira İngiltere'nin, durumu Osmanlı Devleti'ne sorması gerekmekteydi. Her iki ülke arasında diplomatik ilişki olmadığından Amerika ya da İsveç vasıtasıyla yazışmalar yerine getirilmekte bu da önemli sayılabilecek bir zaman almaktaydı. Ayrıca İngilizler kendilerine verilen her bilgiye de inanmamaktaydı. Mesela esir düştüğünde kendisini mülazım-ı sani olarak kaydettiren Zeki Hüsnü adlı bir askerin durumunu araştıran İngilizler kampta esir bulunan yüksek rütbeli Suphi Bey'e de danışmış ve esir Zeki'nin rütbesinin "mülazım vekili" olduğu anlaşılmıştı. Bu rütbenin ise İngiliz ordusunda var olmadığı ifade edilmişti[369].

Rütbelerin ispatlanmasında yaşanan güçlük Osmanlı Devleti'ni başka çareler aramaya da itti. Nihayet, ilginç bir biçimde, Osmanlı Harbiye Nezareti Muamelat Şubesi bu durumdan mustarip olan bir esir için aldığı kararla durumu daha farklı bir boyuta taşımıştı. Cevdet Rauf adlı bir ihtiyat zabitinin rütbesi esarette iken terfi ettirilerek mülazım-ı sâni yapılıyor ve yeni rütbenin Hariciye Nezareti vasıtasıyla derhal İngiltere'ye bildirilerek buna göre işlem yapılması isteniyordu[370]. Bu uygulama Osmanlı Devleti tarafından çokça başvurulan bir yöntem olacaktı[371]. Ancak İngiltere'nin durumu tamamen kabul etmesi uzun zaman aldı. Ağustos 1920 tarihli bir yazı ile Bab-ı Ali'nin 1 Kanun-ı Evvel 1919 tarihli isteğine binaen İngiltere hükümeti tarafından gerekli işlemlerin yapılmaya başlandığı ifade ediliyordu[372].

2. İşgücü Kaynağı Olarak Osmanlı Esirleri

Silahlı çatışmaların sonucunda esir ele geçiren ordular bu yolla istihbarat toplama, düşmanın moralini bozma, psikolojik üstünlük sağlama gibi birçok avantaj elde eder. Öte yandan esir almanın son derece dezavantajlı bir süreç olduğu da muhakkaktır. Sayıları milyonları bulan düşman askerlerin beslenmesi, onları ele

[367] BOA. HR. SYS. 2210/71, 15 Aralık 1919.
[368] Bazı örnekler için *bk.* TNA. FO. 383/339-197154; FO. 383/226.
[369] TNA. FO.383/226.
[370] BOA. HR. SYS.2209/39, 13 Temmuz 1919.
[371] Beşikçi,"İhtiyat Zâbiti'nden "Yedek Subay"a" s. 65.
[372] BOA. HR. SYS. 2211/13.

geçiren devletlerin savaş ekonomilerini derin bir çıkmaza sokacak kadar önemli bir problem haline gelmişti. Bu son derece olumsuz durumu avantaja çevirmenin yolu, esirleri çeşitli alanlarda zorunlu işgücü kaynağı olarak kullanmaktır[373]. Bununla birlikte esirleri çalıştırmanın tek gerekçesi bu değildir. 1914-1918 yılları arasında tüm muharip güçler neredeyse altmış milyon erkeği savaşla bağlantılı görevlerde istihdam etmiş ve bu yüzden cephe gerisinde ciddi bir işgücü kaybı oluşmuştu[374]. Bu boşluğu doldurmak için de hemen her devlet ucuz işgücüne ihtiyaç duyuyordu.

Bu uygulama bir hak olarak da uluslararası Lahey Sözleşmesi ile garanti altına alınmıştı. Sözleşmeye göre; devletler rütbeliler hariç olmak kaydıyla esirleri kabiliyetlerine göre işçi olarak kullanabilecek fakat bu işler savaş ile ilgili olmayacaktı[375]. Ancak kabul edilen bu esas çoğunlukla kâğıt üzerinde kalmış, savaş boyunca neredeyse tüm muharip güçler, doğrudan askeri karakter taşıyan işlerde esirleri istihdam etmişlerdi[376].

İngiliz yöneticileri bu amaçla Osmanlı esirlerden de azami derecede faydalanma yolunu tercih ettiler. 1918'de Filistin Cephesinde ciddi miktarda Osmanlı esirinin askeri amaçlar için kullanılması tartışıldı. General Allenby'nin Türk ordusuna karşı başarılı olabilmesi için yeni demiryolu inşaatı ve mevcut olanların da tamirinin gerekli olduğu düşünülmüştü[377]. Bu amaçla Irak ve Hindistan'daki esirlerin vasıfsız işçi olarak çalıştırılması gündeme geldi[378]. Başlangıçta Kanada'dan iki demiryolu taburu istenmişti ama ek olarak binlerce vasıfsız işçiye ihtiyaç duyulmuştu. Bunun için Irak'taki demiryolu inşaatlarının tamamen durdurulması ve bu bölgedeki esirlerle birlikte ek ihtiyaç olması durumunda Hindistan'daki esirlerin de söz konusu cepheye sevk edilmesi düşünülmüştü[379]. Dolayısıyla Osmanlı esirlerinin, uluslararası hukuk kaidelerine aykırı olarak, askeri işlerde kullanılmasında herhangi bir sakınca görülmemişti.

Bununla birlikte Osmanlı esirlerin söz konusu bölgeye askeri işgücü olarak gönderilmedikleri anlaşılmaktadır. Müslüman-Türklerin herhangi bir bölgeye askeri

[373]Gerald H. Davis, "Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies", *Journal of Contemporary History*, 12/4, 1977, s. 623-634.
[374] Davis, "Twentieth-Century War Economies", s. 626
[375] Kutlu, *Rusya'daki Türk Savaş Esirleri*, s. XXIX.
[376] Ferguson, *Hazin Savaş,* s. 439-440.
[377] TNA. CAB. 24/4, s. 223.
[378] TNA. CAB. 24/4, s. 224.
[379] TNA. CAB. 24/4, s. 224, 226.

işgücü olarak gönderilmektense, Hindistan ve Burma'da kalmalarına ve buradaki ihtiyaçlar için kullanılmalarına karar verildi. Aynı zamanda Hindistan/Sumerpur'da savaş esiri olarak tutulan Hristiyan/Arap Osmanlı vatandaşlarının da Mısır'daki işçi taburlarında kullanılması gündeme gelmişti. Dışişleri ve Savaş Bakanlığı arasındaki görüşmelerde mesele ele alınmış ve bu esirlerin denizaşırı herhangi bir savaş alanına nakledilmelerinin uygun olmayacağına karar verilmişti. Bu kimseler kesinlikle Hindistan'da kullanılmalıydılar; "*kuşkusuz orada müttefiklerin amaçları için iyi iş çıkaracaklar*"dı. Herhangi bir muharebe meydanında "dost" savaş esirleri kullanılmamalıydı[380].

a. Askeri Olmayan İşlerde Esirlerin İstihdamı

Hindistan, İngilizlerin savaş süresince en önemli insan gücü kaynaklarından biriydi ve çok büyük miktarda Hint vatandaşı denizaşırı bölgelere sevk edilmişti[381]. Dolayısıyla bölgede ciddi oranda işgücü açığı oluşmuştu. Osmanlı esirleri bunu telafi etme açısından önemliydi.

Burma'da Osmanlı esirlerini çalıştırmak üzere Aungban ve Thamakhan adlı şehirlerde iki kamp oluşturuldu[382]. Kamplarla ilgili olarak elde çok fazla belge bulunmamaktadır. Kızılhaç heyetinin bölgeyi ziyaretinden sonra teşkil edildiklerinden dolayı raporda bu konuda bilgiler yer almamaktadır. Ancak yerel Burma hükümeti ile Hindistan'daki İngiliz yönetimi arasındaki yazışmalardan çalışma kampları hakkında bilgi edinmek mümkündür.

Thayetmyo ve Meiktila kamplarında bulunan esirler çalışmak üzere bu iki bölgeye sevk edildiler. Burma Hükümeti, bu konuda iki proje hazırlamış[383] ve bunu Hindistan'daki İngiliz yönetiminin onayına sunmuştu. Üç aylık bir süre için bahsedilen eyalette Aungban ve Heho şehirleri arasındaki demiryolu inşaatı için

---

[380] IOR/L/P&S/11/128 (File P/4237/1917)

[381] Radhika Singha, "Finding Labor from India for the War in Iraq: The Jail Porter and Labor Corps, 1916,1920", *Comparative Studies in Society and History,* 49/2, 2017, s. 412.

[382] BL/IOR/L/MIL/7/18418.

[383] Bazı çalışmalarda Osmanlı esirlerinin Hindistan'ın Sumerpur şehrinde "Langevuk'tan Stavros'a inşa edilen demiryolunda" çalıştırıldıkları ifade edilmektedir. *bk.* Akkor, *Türk Esir Kampları*, s. 47; Akkor, "Hindistan ve Burma'da Bulunan Osmanlı Esirleri", s. 475. Ancak söz konusu bölge Hindistan'da değil Yunanistan sınırları içerisindedir. Yazarın, Yunanistan'ın Selanik vilayetinin beş kilometre kuzeyinde oluşturulan Summer Hill kampını Hindistan'daki Sumerpur ile karıştırmış olması muhtemeldir. İngilizler Selanik'te tuttukları 4000 kadar esiri Stavros demiryolu için çalıştırmışlardı. *Bk.* TN.CAB. 24/4, s. 224.

3000, bir başka proje de ise Alon ve Saingbyin şehirleri arasında aynı amaçla yaklaşık olarak 2000 kişiye ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiş ve ilk projenin daha kabul edilebilir olduğu eklenmişti. Hindistan hükümeti de ilk projenin uygulanmasını onaylamış ve 3000 esirin bölgeye gönderilmesine karar vermişti[384]. İlk olarak 1917 yılında yaklaşık 3000 Osmanlı Burma'da bulunan Güney Şan Eyaletinde (Southern Shan State) demir yolu inşaatında çalıştırılacaklardı. Bunun için Aungban [Aungpan] şehrinde Osmanlı esirleri için bir çalışma kampı oluşturulmuştur. İshak Jeller, söz konusu kampı ve Türk esirlerinden beklenen görevi şöyle anlatır:

> "Burada işçi ekibinin vazifesi Siyam hududuna doğru yeniden uzatılan şimendifer hattının toprak işlerini yapmak ve Kayserili ustalarımız tarafından bazı köprü göz kemeri örmekti. Efradın iaşesi fena değildi. İş ve kamp elbisesi olmak üzere iki kat elbise, çamaşır ve temizlik için bol sulu duş yerleri vardı. Yalnız iaşeden ziyade tütün parasını teşkil eden yevmiyeleri pek azdı"[385].

Her ne kadar esirlerin barınmaları, güvenlikleri ve tıbbi ihtiyaçlarının giderileceğine dair tedbirler alındığı iddia edilse de[386] Türk askerlerinin burada zor şartlar altında çalıştıkları anlaşılmaktadır. Sıcak havaya alışık olmamaları ve ağır iş yükü sebebiyle birçok esir hastalanmış ve hayatını kaybetmiştir. Hatta bu yüzden İngilizlere karşı yaklaşık bin beş yüz esirin katıldığı bir isyan girişimi de ortaya çıkmıştı. Çalışma şartlarını protesto eden esirler iş bırakmış İngilizlerin tüm çabalarına rağmen çalışmaya ikna edilememişlerdi[387].

Esirlerin istihdam edildikleri bir diğer iş de yine Burma'da Pyinmana ve Minbyin şehirleri arasında inşa edilmesi düşünülen demiryolunun toprak işleriydi. Barınma, beslenme, kıyafet ihtiyaçları ve kendilerine ödenecek ücretler Hindistan hükümeti tarafından karşılanacaktı. Anlaşıldığı kadarıyla bu çalışma kampının açılmasına 1918'de karar verilmişti[388].

Bahsi geçen bu iki demiryolu inşaat işleri herhangi bir askerî amaca yönelik olarak ortaya çıkmamıştı. Sözü edilen coğrafya bir askeri çatışma bölgesi de değildi. Tamamen sivil amaçlar için ve savaş esirlerinden azami fayda elde etmek maksadıyla oluşturulmuşlardı. İş yükünün ağırlığı bir tarafa, Burmaya gönderilen Osmanlılar

[384] TNA. FO. 383/345-166646; FO: 383/339-230145.
[385] Jeller, "Birmanya Hatıraları 15", *Vakit*, 26 Haziran 1942 S. 8770, s.2.
[386] TNA. FO. 383/345-166646.
[387] Tütüncü, *Hatıra Defterimdir,* s. 67,68.
[388] TNA. FO.383/534-6450.

uzun yıllar sonra ilk defa bu suretle taş binalar ve kamplarını çevreleyen dikenli tellerin dışına çıkmış oluyorlardı. Bambu ağaçları kullanılarak oluşturulan yeni pavyonlar ve bunların etrafında dikenli tellerin olmayışı, ileride görüleceği üzere esirlerin zihinlerinde firar fikirlerinin ortaya çıkmasına sebep olacaktı.

Osmanlı esirlerin kullanıldığı bir diğer ağır iş kolu kömür madenleriydi. Sanayileşmiş ülkelerde esirlerin en çok kullanıldıkları alanlardan biri kömür madenleridir. Zira demiryollarını kullanabilmek, harbi sürdürebilmek adına hayati önem taşımakta bu da aşırı yakıt ihtiyacını ortaya çıkarabilmekte idi. Bu yüzden, Örneğin 1917 yılında Rusya'da kömür endüstrisinde çalışan tüm işçilerin üçte birini Alman ve Avusturya Macaristan esirleri oluşturmakta idi. Bir savaş esiri için en korkutucu olan da kömür madenlerinde çalışmaktı[389]. Hindistan hükümeti kömür madenlerinde ciddi bir işgücü açığı olduğu gerekçesiyle Hindistan'daki farklı kamplarda bulunan Türk ve Arap esirlerin madenlerde çalıştırılmasına karar verdi. Bunun için Sümerpur esir kampı komutanı H.S. Garrat, Hindistan Maden Kooperatifi ile konuyu görüşmek üzere Kalküta'ya gitmiş ve neticede çok sayıda esire ihtiyaç olduğu ortaya çıkmıştı. Esirler İngiliz askerleri gözetimi altında çalışacak ve onların direktifleri doğrultusunda kısa süre içinde işin gerektirdiği bilgi ve beceriyi kazanacaklardı[390]. Görüşmelerden sonra, 50 kadar Arap esirin Bankola Kömür Madeninde deneme amaçlı olarak çalıştırılmasına karar verildi. Esirler Mssrs. Bird and Company şirketi adına çalışacaktı. 1918 yılına gelindiğinde Türk ve Arap esirlerden çok miktarda esirin madenlerde çalıştırılmasına karar verildi[391]. Ancak ne kadar esirin buralarda istihdam edildiği ve çalıştırılma süreçleri hakkında bilgi edinmek güçtür. Zira çok sayıda esirin kömür madenlerinde çalıştırılma kararı 1918 Nisanında alınmış kısa süre sonra da savaş sona ermişti. Bundan sonra esirlerin peyderpey ülkelerine gönderilmelerine başlanmıştı.

Burma Thayetmyo'da Türk esirlerin çalıştırıldığı bir diğer alan tütün üretimi idi. Hükümet burada subayları istihdam etme kararı almıştı. Bunun için subayların kendi istekleri doğrultusunda çalıştıklarına dair bir kâğıt imzalamaları istenmiştir. Ayrıca kaçmaya teşebbüs etmeyecekleri, diğer esirlerin kaçışına yardımcı

[389] Gerald H. Davis, "Twentieth-Century War Economies", s. 629.
[390] TNA. FO.383/458-57927; Tüfekçi, *Türk Askerleri*, s. 495-496.
[391] TNA. FO.383/339-230145.

olmayacakları, Hindistan ya da İngiliz hükümetinin menfaatleri aleyhine hareket etmeyecekleri, işverenleri haricinde hiç kimse ile iletişim kurmayacaklarına dair söz vermeleri ve bunu imza ile resmileştirmeleri istenmişti. Bu şartlar kabul edildiği takdirde her rütbeden esirin söz konusu zirai faaliyette istihdam edilebileceğine dair Hindistan ve Burma hükümetleri mutabık kalmışlardı[392]. Nitekim yerel hükümet bölgede benzer işlerde çalışan kendi sivil vatandaşlarına ödenen kadar bu esirlere maaş verilmesini kabul etmişti. Kaç esirin istihdam edileceğine dair herhangi bir sayı telaffuz edilmese de az miktarda olacağı öngörülmüştü. Ancak çalışma için seçilecek esirlerin yukarıda bahsedilecek şartlara uyacak karakterde olanların tercih edileceği belirtilmişti[393]. Bu çalışma alanı aslında bazı rütbeli Osmanlı esirleri için olumlu bir durumdu. Zira demiryolu ya da kömür madeni gibi ağır koşullar bulunmamakta ve çalışmaları zorunlu tutulmamaktaydı. Ayrıca faaliyetleri karşılığında kendilerine belirli miktar ücret verilmesi kararlaştırılmıştı. İhtiyat zabiti rütbesine sahip olan esirler, daha önce belirtildiği gibi çoğu zaman subaylara tanınan maaş hakkından yararlanamıyordu ve bu yüzden esarette maddi açıdan büyük zorluklarla karşılaşabilmekteydiler. Dolayısıyla tütün tarlalarında çalışarak bir miktar kazanç elde etmeleri mümkün olabilecekti.

b. Hizmet Karşılığı Ödenen Ücretler

Yukarıda bahsedilen türden zorunlu iş kollarında çalıştırılacak esirlere ücret ödenmesi Lahey sözleşmesi ile kabul edilmişti.[394] Osmanlı esirlerine de anlaşmalara uygun olarak ücret ödendiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte verilen maaşın miktarı yok denecek kadar azdı. Örneğin ağır bir işkolu olan demiryolu inşaatında çalıştırılacak vasıfsız esirlere Hint para birimi ile kişi başı 2 anna ücret ödenmesi kararlaştırılmıştı. Ücretin artması esirlerin kalifiye olup olmamasına ve işin ağırlığına bağlıydı. Kalifiye olanlar daha fazla ücret elde edebilirlerdi. Meslek erbabı esirlerin kazanabilecekleri ücretler hemen hemen aşağıdaki gibiydi:

Duvar Ustaları 8 Anna
Hafriyat işçileri 6 Anna
İkinci dereceden kalifiye duvar ustaları 6 Anna
Patlatıcılar 6 Anna

[392] TNA. FO.383/534.
[393] TNA. FO.383/534.
[394] Kutlu, *Rusya'daki Türk Savaş Esirleri*, s. XXIX

Kömür madenlerinde çalıştırılacak vasıfsız esirlere ise çıkarılacak her bir ton kömür için kişi başına 8 anna ücret verilmesi kabul edildi.[395].

Bu ücretlerin yevmiye olarak verilmesi öngörülmüştü. Esirlere, programda öngörülen işte gayretli olanlara %50 ikramiye verileceği, işini yapmayanların da ücretinin kesileceği söylenmişti[396]. Hindistan'da bir savaş esirinin günlük kantin alışverişi için ihtiyacı olan paranın 1 Rupi 4 anna[397] olduğu göz önüne alındığında, Osmanlı esirlerine verilen ücretin ne anlam ifade ettiği açık şekilde ortaya çıkar. Ancak bu nokta da İngiliz idarecilerinin herhangi bir kastı olmadığını vurgulamak gerekir. Şöyle ki; Birinci Dünya Savaşı sırasında askeri olmayan işlerde esirlerin istihdam edilmesi devletler için uğraşılması gereken önemli bir problemi de beraberinde getiriyordu. Askere alınmayan ve benzer iş kollarında istihdam edilen yerel halkın kazandığı ücretten daha fazlasının esirlere verilmesi o işlerde çalışan yerel ahalinin ciddi tepkilerine sebep olabiliyordu[398]. Esirler askeri otoritelerin denetimi altında sivil şirketler tarafından istihdam edilirdi. Dolayısıyla bu şirketler, esirlere yerel halkın kazandığından daha fazla ücret ödeyemezdi. Bu yüzden de Türk esirlere Hindistan ve Burma'nın yerel ahalisine aynı iş için ödenen miktarda ücret ödendi[399]. Dolayısıyla verilen ücret uluslararası sözleşmelere ve teamüllere uygundur fakat kamplarda verilen günlük tayının yetmediği durumlarda esirlerin kantinlerden istifade ederek beslenmelerine de imkân vermeyecek bir seviyededir.

Bununla beraber bir başka hususa daha dikkat çekmek gerekir. İngilizler Sümerpur'da Arap sivil esirlere özel imtiyaz tanımıştı. Herhangi bir iş yapmadıkları halde kendilerine kişi başı 3 rupi ödeme yapmaktaydılar.[400]. 1 *anna*'nın Rupi'nin 16'da 1'i olduğu düşünüldüğünde ortaya çıkan çifte standardı yorumlamak hiç de güç olmayacaktır.

3. Esir Kamplarında Kültürel Faaliyetler: Esaret Gazeteleri

Savaş esirlerinin boş zamanlarını en faydalı şekilde değerlendirme yollarından biri de kamplarda gazete çıkarmaktı. Esir gazeteleri Birinci Dünya Savaşı'nda hemen

[395] TNA. FO. 383/339-230145.
[396] TNA. FO. 383/534-6450.
[397] BL. IOR/L/P&J/6/1504 (File No. 4110).
[398] Davis, "Twentieth-Century War Economies" s. 627
[399] TNA. FO. 383/534.
[400] TNA. FO.383/231-30114.

her kampta Osmanlılar tarafından çıkarılan fakat bu güne kadar tarih araştırmalarında yeteri kadar istifade edilemeyen değerli kaynaklardır. Kamplarda çıkarıldığı bilinen bazı gazetelerin bugün elde herhangi bir nüshasının bulunmayışı bu eksikliğin önemli gerekçelerinden biridir. Bununla birlikte ulaşılabilen gazetelerden de tam manasıyla faydalanıldığını iddia etmek güçtür. Nitekim söz konusu tarihi kayıtlar, kamp otoritelerinin denetiminden geçtiği için içerikleri itibarıyla doğrudan doğruya esaret hayatı ile ilgili somut veriler sunmaz. Bunun yerine gazetelerin sütunlarını, eğitimli-rütbeli askerlerin dinî, edebî, felsefî ve fennî konulardaki düşünceleri doldurur. Yer yer haber niteliği taşıyan bilgiler ya da esaret karşısında hissedilenlerin, daha çok şiirler vasıtasıyla dile getirildiği bu gazetelerde asıl amaç, kıymetli vakit geçirmek ve esirlerin eğitimidir. Bu bağlamda söz konusu kayıtlar esirlerin zihin dünyalarına, duygu ve düşüncelerine ışık tutan son derece kıymetli kaynaklardır[401].

Hindistan ve Burma'daki esirler gazete çıkarma konusunda aktifti. *Ajans*, *Son Havadis*, *İravadi*, *Tulû, Sabun Köpüğü* ve *Ne Münasebet* adlı gazeteler çıkarmışlardı. Elle yazılarak çoğaltılan bu gazetelerden, ne yazık ki, çoğu mevcut değildir[402]. Mevcut olanların ise sadece birkaç sayısına ulaşılabilmektedir[403]. Yalnızca İravadi'nin nispeten daha fazla sayısına ulaşmak mümkündür[404]. Thayetmyo Üsera Karargâhının yanından akan İravadi Nehrine nispetle bu isim verilen ve bu gün elde 1-15. sayıları[405] bulunan gazete 30 Aralık 1919/ Kanun-ı Evvel 1335 ve 15 Nisan 1920/1336 tarihleri arasında Burma'da Thayetmyo Üsera Karargâhı'nda çıkarılmıştır. Nüshası 2 anna (ane) olan gazetenin ilk beş sayısı Raci isminde bir esirin mesuliyetinde çıkarılırken 6. sayıdan sonra *müdir-i mesulü* İhsan Rauf olmuştur. Dikkat edilirse gazete 1919'un sonunda çıkmıştır. Öyle görünüyor ki;

---

[401] Esir gazetelerinin bu bağlamda kullanıldığı bir çalışma için *bk*. Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*, s. 93-137.
[402] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s.152; Hiçyılmaz, *Esir Kampları,* s. 193-195.
[403] *Ne Münasebet*'in iki ve *Ajans*'ın bir sayısı Milli Kütüphanede süreli yayınlar içerisinde bulunmaktadır.
[404] Ergun Hiçyılmaz, *Esir Kampları* adlı çalışmasında İravadi Gazetesinin koleksiyonun Hakkı Tarık Us Kütüphanesi'nde bulunduğu söylemekteyse de (s. 194) yapılan katalog taramasında tespit edilememiştir. Sadece bir sayısı ilgili koleksiyonun internet ortamında bulunan versiyonunda mevcuttur. Gazetenin 14 sayısı ise Amerika Birleşik Devletlerinde Stanford Üniversitesi Hoover Library'de Hidayet Dağdeviren Koleksiyonu B26 F3b tasnifi içerisinde yer almaktadır.
[405] Gazetenin 14. Sayısı tespit edilememiştir.

savaşın sona ermesinin üzerinden bir yıldan daha fazla zaman geçmesine rağmen esirler hâlâ yakın gelecekte evlerine dönebileceklerini düşünmüyorlardı.

Gazetenin sütunlarında haber niteliği taşıyan yazılar yer alsa da öncelikli amaç bu değildir. Nitekim az önce de ifade edildiği üzere esir gazetelerinin haber iletmekten çok daha farklı amaçları vardır. Esir subaylar tarafından çıkarılan bu gazetenin sütunlarının neredeyse tamamını tarihî, edebî, dinî ve fennî yazılar ile şiirler doldurmaktadır. Bu konulardaki yazılar Osmanlı devletinin son dönemlerinde çokça tartışma mevzuu olan; modernleşme ve din, Doğu ve Batı, İslamcılık, ya da Osmanlıcılık ve Türkçülük gibi ikilemlere odaklanmaktadır.

"*Medeniyet ve Şark*", "*Din ve Fen*", "*Şiir, İlim ve Fen, Felsefe*", "*İslâmiyet ve Milliyet*" "*Tarih ve Medeniyetler*" gibi yukarıda bahsedilen konular çerçevesinde kaleme alınan yazıların yer aldığı gazetenin çıkarılış amacı; "*kamptaki rüfeka-yı muhteremenin hoş ve kıymetli bir iki saat geçirmesine hidmet itmek*" olarak tanımlanmakta, çerçevesi ise; "*siyasât, tenkidât, şahsiyyât haric olmak üzere; dînî, edebî, târihî, fennî*, *bütün mebâhis-i ilmiyyeden bahs eder haftalık gazete*" olarak tarif edilmektedir[406].

Gazetede yayımlanan makalelerde; din ve bilim, medeniyet ve Doğu, İslamiyet ve milliyet birbirini dışlayıcı kavramlar olarak değil; tam tersine birbirine bağlı unsurlar olarak görülür. Bununla birlikte Doğunun geri kalmışlığına yönelik eleştirilerde bulunmaktadır. Süleyman Faik adlı bir esir, kaleme aldığı makalenin başlığı olan *Din ve Fen* kelimelerinin yan yana bulunmasının görenleri hayretler içerisinde bırakacağını tahmin etmekte ve bunun, o güne kadar tüm dünyada, bu iki kelimenin birbirinin zıddı olarak görülmesinden kaynaklandığını ifade eder: "*Bu iki kelimeyi serlevhamızdaki gibi yan yana ve sadece bir atıf ile yekdiğerine bağlı görenler hayretlere düşmekte haklıdırlar. Çünkü pek yakınlara kadar bunlar bütün cihanda yekdiğerinin zıddı tanınmış birinin girdiği yerde öteki bulundurulmamıştır*"[407]. Yazar makalesinin devamında bu yanlış düşünceyi ortadan kaldırma çabasına girişmiştir. Ona göre; din ve fen birbirine sıkı sıkıya bağlı iki unsurdur. Nitekim yeryüzünde her şeyden önce insanlarla beraber din de ortaya çıkmış ve insan ilk bilgilerini ondan almıştır. Din, ayrıca aileleri, kabileleri bir araya

[406] *İravadi*, S.1, s.1
[407] Süleyman Faik, "Din ve Fen", *İravadi*, S. 5, s. 1.

toplamış ve bunlar arasındaki ilişkiler ile asayişi sağlayacak bazı kurallar ortaya çıkarmış ve bu suretle hükümetlerin kurulmasını sağlamıştı. Ayrıca fen, dinin ortaya çıkardığı hakikatlerden doğmuştu. Dolayısıyla medeniyet ve dünya saadetini sağlamıştı. Hâlihazırda din ile fen arasında var olduğu düşünülen fark ise aslî değil yüzeysel bir faktır. Çünkü fen dinden doğmuş fakat bir takım problemler nedeniyle din ile fen arasındaki fark açılmıştı. Sorunların kaynağı şu dört başlıkta toplanabilirdi: "*Din ve mezâhib çatışması*", "*dinlerdeki esâtîr*", "*ıstılah farkları*", "*dincilerle fencilerin hataları*"[408].

Gazetede öne çıkan hususlardan biri de hemen her konuda Doğu ve Batının kıyaslanması ve Doğunun geri kalmışlığına yapılan vurgudur. Süleyman Faik, *Musiki Nedir?* başlıklı bir yazısında Doğunun kusurlarını müzik üzerinden değerlendirir. Ona göre; Batı müziği her şeyden önce tek bir milletin değil de aynı fikir ve düşünce dünyasını paylaşan toplulukların kültürüdür ve bu müzik vezin, ahenk, beste, güfte gibi bir takım kurallarla icra edilir; bu nedenle ortaya nefis sonuçlar çıkar. Doğu musikisi ise ağlama ve gözyaşından ibarettir. Ona göre; "G*arbın musikisi bütün safahat-ı hayatiyeti terennüm ve tasvir eden bir tarzda iken şarkın musikisi kendini tamamen aşka ve alakaya hasretmiştir. Garb'da sanat hayat içindir felsefesi varken şarkta ise sanat; musiki aşk ve gözyaşı içindir felsefesinin hâkim olduğu anlaşılmaktadır*".[409]

Gazetenin en aktif yazarı olan Süleyman Faik, *Medeniyet ve Şark* adlı makalesinde, savaşı anlamlandırma daha doğrusu onu meşrulaştırma çabası içindedir. Ona göre; dünya tarihinde çeşitli coğrafyalarda çeşitli medeniyetler görülmüş, bunlar uzun ya da kısa süreler yaşamış ve ortadan kalkmışlardır. Bu medeniyetlerin ortadan kalkmasının en önemli sebebi ahlaksızlığın yaygınlaşması ve bazen de savaşlardır. İçinde bulunulan asrın beynelmilel bir hal almış olan medeniyetini her ne kadar Harbi Umumi sona erdirmiş gibi gözükse de bu doğru değildir. Nitekim savaşı kaybetmek de aslında medeniyet adına bir kazançtır. Çünkü galip milletler zaferin verdiği bir coşku ile gayretlerini artırırlar, "*mağlublarda hiss-i intikamın yüreklerde yakdığı ateşlerle çalışırlar ve medeniyet her biri başka bir ihtiyaç peşinde koşan bu ellerle yükselir alçalmaz"*dı. Bir ağaç nasıl ki budandıktan

[408] *Aynı yer.*
[409] Süleyman Faik, "Musiki Nedir?" *İravadi*, S. 6, s. 1.

sonra daha gür çıkar; savaş da medeniyeti budamıştır ve bu suretle ilerleyen zamanlarda daha da yükselmesine neden olacaktır. [410].

İravadi'nin içeriğinde hatırı sayılır oranda yer kaplayan konulardan biri de Hindistan ile ilgili olanlardı. Esirler, Hindistan'ı tanıma ve birbirlerine tanıtmak adına önemli çaba sarf ediyordu. Hemen her sayıda söz konusu bölgeye dair en az bir makale bulunur. Nitekim Hindistan, esirler için adeta gizemli bir dünya idi. Bölge halkı için sıradan olan çoğu şey Türklere olağandışı görünür; neredeyse kültür şokuna sebep olurdu. Kobra yılanlarını oynatarak para kazanan yerliler, "*sincap biçiminde manguzlar*"[411] "*bölgenin muz denilen bir çeşit bamya şeklindeki meyvesi*", "*bölge halkının siyaha boyanmış olması*"[412], "*hurma ağacı gibi Hindistan cevizi ağaçları*", "*kutsal inekler*"[413], "*trenlere el açıp dilenen maymunlar*", "*kedi yavrusu kadar karıncalar*", "*kuzuyu yutabilen yılanlar*"[414], esirlerin ilk defa karşılaştıkları ve hayretler içerisinde kaldıkları olgulardı. Dolayısıyla bu gizemli memleketi tanımak onlar için önemli bir uğraş haline geliyordu. Eğitimli esirlerin "*Hindistan Yolu-İklimi, Nehirleri, Dağları", "Kalküta Şehri" (S.15) "Buda Dini" (S.8) "Hindlilerin Âdât ve Secâyâsı" (S.7,12), "Burma Musikisi" (S.13,14)* gibi tefrikaları gazete sütunlarını doldururdu. Bazı yazarlar, bir zamanlar bölgede bulunan Türk varlığına atıfla, bu bölgeleri tetkik etmenin aynı zamanda Türk tarihini tetkik etmek anlamına geldiğini düşünüyorlardı. Süleyman Faik, "Burma Musikisi" başlıklı makalesini biraz da bu maksatla yazmıştı. Aynı zamanda kamptaki birçok arkadaşının Burma müziğine ilgi gösterdiğini ama sadece dinlemekle yetinilmemesi gerektiğini, bunun yanında biraz da malumat sahibi olmanın faydalı olacağını düşünerek, kumandan Nazmi (?) Beye müracaat etmiş, yerel musiki örneklerine dair bazı notaları alabilmişti[415]. Entelektüel açıdan kendini bir hayli geliştirdiği anlaşılan Süleyman Faik, Tolstoy'un *İnsan Ne İle Yaşar* adlı romanında yer alan ve Hindistan'da geçen "*Surat Kahvesi*" bölümünü de tercüme ederek yayımlamıştı[416].

---

[410] Süleyman Faik, "Medeniyet ve Şark", *İravadi*, S.3. s.1.
[411] Tahsin İybar, *Sibiryadan Serendibe*, Ankara, C.H.P Halkevleri Bürosu Yay. 1950, 111.
[412] Genişol, *Çanakkale'den* Bağdat'a, s. 76, 144.
[413] Tütüncü, *Hatıra Defterimdir*, s. 60, 64.
[414] Peker, *Tüfek Omza*, s. 217.
[415] Süleyman Faik, "Burma Musikisi", *İravadi*, S. 14, s. 1.
[416] Süleyman Faik, "Surat Kahvesinde", İravadi, S. 15, s.2

İravadi'nin içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla Burma'da farklı bölgelerde bulunan kamplardaki esirler kısıtlı da olsa birbirleri ile iletişim halinde idi. Meiktila kampında bulunan bazı esirlerin yazdıkları da İravadi'de yayımlanabiliyordu. Bir keresinde de Meiktila da meydana gelen son derece üzücü bir hadise İravadi vasıtasıyla Thayetmyo'daki esirlere duyurulmuştu. "*Yeni Bir Facia*" başlığı ile duyurulan hadise dört neferin boğulmasıydı. Haber şu hüzünlü cümlelerle verilmişti;

> "Sayısız muharebelere gire gire ölümden korkmak değil, ölümü de korkutan bu arslanlar her gün yüreklerinde açılan ve solan yeni bir (…) ümidi mahzun nazarlarıyla takip ederek esaretin bir serab gibi ferar eden ve aldatan müştehasına intizar ansızın böyle garib ve ansızın bir sebile (?) öldüler ve bunlarla beraber bir yurdun dört bacası da söndü"[417].

Thayetmyo Kampında çıkarılan bir diğer gazete de *Ne Münasebet* idi. İravadi'nin 4. sayısında bu gazetenin çıkarılışı kısa bir haberle duyuruldu. Muhtemelen ilerleyen dönemde iki gazete birbirini rakip olarak görmeye başlamıştı. Nitekim aynı tarihlerde İravadi de abonelerine bir duyuru yayımlayarak yeni abonelik kabul etmeyeceğini ve gazetenin yenilenerek "*daha nefis bir surette intişar*" edeceğini bildirmişti[418]. Gazete yeniden çıkarılmaya başladığında herkesten aboneliklerini yenilemelerinin isteneceği ifade edilmişti.

Ne Münasebet'in elde olan sayılarından anlaşıldığı kadarıyla esaret hayatına daha eleştirel bir yaklaşımda bulunmaktadır. Kamplardaki ekonomik zorluklar, eve dönüş umudunun olmayışı, esaret karşısında askerlerin ruh hali gibi somut konulara değinilmektedir. Dahası, *Ne Münasebet*'i çıkaranlar gazetenin esirlerin gerçek duygu ve düşüncelerine tercüman olması gerektiğini düşünüyorlardı. Hatta bir keresinde yayın içeriği konusunda İravadi'ye sataştığı da görülmektedir. İravadi'nin gereksiz konularla meşgul olduğunu, kendilerinin ise daha somut ve geçerli konular üzerinde durduğunu ima edercesine *Dedi ki – Dedim ki* başlıklı bir yazıya yer verilmişti. Yazıda, İravadi'de yukarı da bahsedilen konularda kaleme alınan makalelerden cümleler cımbızlanıp altına *Ne Münasebet*'in kendi düşünceleri yazılmıştı:

---

[417] "Yeni Bir Facia", *İravadi*, S. 4. s.3.
[418] *İravadi,* S. 4, s. 3.

Dedi ki - Dedim ki

İravadi - "Asıl mucib-i hayret olan nokta ise…"
Ne münasebet - "Şilinlerin her ay düşmesidir".(esirlere ödenen paranın değerinin düşmesi kastediliyor)

İravadi- "(Buda Dini) …geçirdiği"
Ne Münasebet- "İktisadın bu derecesini istememiştik!"

İravadi- "Bütün eşya mahkûm-ı zevaldir"
Ne münasebet- "Toplayanlar düşünsün!"

İravadi- "Bir paket tütün parası"
Ne Münasebet- "Şimdilik cebimizde var"

İravadi- "Hây u hûy-ı ehli dünya bitmeden dünya biter"[419]
Ne Münasebet- "Biz bittik, hay u huyumuz bitti, hâlâ bu esaret bitmedi".

İravadi "Yan yana yaşadıkları halde yekdiğerine ecnebi nazarıyla bakmakta"
Ne Münasebet- "Bizim kamp hayatı gibi desene"

İravadi- "İstanbul'da hareket emareleri…"
Ne Münasebet "Hareket denince hatıra bizim şu bir buçuk ay evvel çanak hareketi katisi haberi gelir inşallah"

İravadi- "İnsan hiçten hiçe seyahat eyleyendir"
Ne Münasebet- "Acaib?!..."[420]

Maalesef *Ne Münasebet*'in diğer sayılarına ulaşılamamıştır. Ama eldeki sayılardan anlaşıldığı kadarıyla bir ölçüde İravadi'ye tepki olarak ortaya çıkmış ve daha somut konular üzerine eğilmiştir. Bununla birlikte daha düzensiz ve özensiz bir görüntü çizmektedir.

C. Haberleşme Sorunu ve Esir Mektupları

Türk savaş esirleri için en önemli sorunlardan biri de aileleri ile haberleşme ve vatanlarından haber almakta yaşadıkları zorluklardı. Aslında aile ve asker/esir yakınları arasındaki iletişim problemlerinin seferberlik döneminin karakteristik özelliklerinden biri olduğu öne sürülebilir. İletişim sorunları Cihan Harbinde Osmanlı Devleti'nin yüzleşmek zorunda kaldığı devasa altyapısal eksikliklerin sebep

[419] Dünyadaki istekler arzular bitmeden dünya biter.
[420] "Dedi ki Dedim ki", *Ne Münasebet.* No 1, 15 Mart 1920.

olduğu yan etkilerden sadece biriydi[421]. Üstelik toplumda okuma yazma oranının düşüklüğü ve ilerleyen süreçte yaşanan işgaller, sorunu daha da derinleştirmişti[422]. Askerin muharebe performansındaki aşındırıcı etkisi bir tarafa; bu sorun, cephe gerisinde, asker ve esir yakınlarından en ufak bir haber bekleyen aileleri de derin bir umutsuzluk ve buhrana sürüklüyordu. Öyle ki; problem, Anadolu'da yakılan ağıtlara konu olacak kadar ciddi hale gelmişti:

"Mürekkep şişeni direğe astım
Aldım mektubunu bağrıma bastım
Ben de şu eşime gayeten küstüm
Dokuz aydır bir mektubu gelmiyor"[423].

Ailelerin yegâne derdi hasret değildi elbette. Tahmin edilenden daha uzun süren ve geniş coğrafi alanlara yayılan çatışmalar, diğer tüm muharip devletlerde olduğu gibi, Osmanlı Devleti'ni de cephelere sürekli insangücü takviye etme noktasında ciddi anlamda zorlayacaktı. Bu yüzden zorunlu askerlik sistemi dâhilinde geleneksel hale gelmiş muafiyetler de ortadan kaldırılmıştı[424]. Dolayısıyla, kendisinden başka ailesinin geçimini temin edecek kimse olmayan ve *muinsiz* (*breadwinner)* kategorisine alınarak daha önce askerlikten muaf tutulanlar da askere alınmıştı[425]. Nihayet tek geçim kaynağını devlete kaptıran ve sayıları hiç de az olmayan aileler, bu yüzden derin bir ekonomik buhran içine girmişti[426]. Böyle bir durumda cepheden ya da esir kamplarından gelecek bir mektup hasret gidermekten çok daha fazlasını ifade ediyor, içinde bulundukları ekonomik çıkmazın biteceğine

---

421 Yalman, *Türkiye, s*. 106-107.
422 Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak,* s. 230-231.
423 Kadir Pürlü'nün arşivinden aktaran Doğan Kaya, "Sivas'ta Söylenmiş Harp Ağıtları", *Türk Harp Edebiyatı Konulu I. Uluslararası Türkiyat Sempozyumu*, Ed. Ömer Çakır
424 **"**Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı muvakkati" Düstur, Tertib-i Sani, Cilt 6, Dersaadet Matbaa-i Amire 1334, s. 662; Ayrıntılı bilgi için *bk,* Beşikçi, *Osmanlı Seferberliği*, s. 101-169.
425 Yiğit Akın, *When the War Came Home: The Ottomans' Great War and the Devastation of and Empire,* Stanford University Press, California, s. 2018, *s*. 151-152.
426 Cepheye gönderdiği yedi oğlu için Sarıkız Çörekdere Köyü'nden Okkalı'nın Kızı tarafından yakılan ağıttan bir dörtlük: "*Azık yolu bilmez idim / Dağlarda ediyom keven / Gidin taburunu gezin / Yok mu Allahını seven…*" *bk.* Ruhi Akgümüş, "Şehitler ve Kayseri Ağıtları: Trablusgarp, Balkan, Birinci Dünya ve Çanakkale Savaşları", *Şehir Tarih*, s. 68; Asker aileleri hakkında ayrıntılı değerlendirmeler için *bk* . Yiğit Akın, "War, Women and the State: The Politics of the Sacrifice in the Ottoman Empire During the First World War", *Journal of Women's History*, 26/3 (2014), s. 12-35; ve *When the War Came Home:* s. 144-162; Nicole A.N.M Van Os, "Asker Ailelerine Yardım: Osmanlı Devleti ve Muinsiz Aile Maaşı", *Devletin Silâhlanması Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1795)*, Der. Zürcher, Çev. M. Tanju Akad, İstanbul Bilgi Üniv. Yay. İstanbul, 2003, s. 105-121.

dair ailelerin umutlarını canlandırıyordu. Hatta bu yüzden, çarpıcı bir örnek olarak, Irak'ta esir düşen mülazım-ı evvel Şemseddin'in annesinin Bâbıâli'ye göndermiş olduğu bir mektup zikredilebilir. Mevcut durum dolayısıyla aşırı yoksulluk içerisine düştüğünü ifade eden Şemseddin'in annesi, temin-i maişeti için oğlunun serbest bırakılmasını talep etmişti[427]. 1918'de Rusya'da bulunan esirlerin geri döndürülmesi gündeme geldiğinde Osmanlı basını da bu duruma dikkat çekiyor, esirlerin dönüşünün aynı zamanda boş duran tarlaların da artık ekilebileceği ifade ediliyordu[428].

Aynı durum biraz daha farklı gerekçelerle esirler için kamp hayatını adeta işkenceye çeviriyordu. Ailelerini geçimsiz bırakma pahasına orduya katılan, üstelik esir düşerek eve dönüş umutları daha da azalan askerler için bu süreç yeterince yıpratıcıydı. Fakat esirlerin zihin dünyalarında, yakınlarına ya da devletlerine ulaştırabilecekleri mektuplar ve onlardan alabilecekleri bir haber, iletişim yokluğunu gidermekten çok daha hayati işlevlere sahipti. Nitekim birazdan görüleceği üzere esirler, ailelerinden gelecek olan mektupları bir kurtuluş ümidi gibi görmekteydi. Mektuplara atfedilen bu önem, içeriklerini de dil ve üslup bakımından şekillendirmekteydi.

En önemli iletişim aracı olan esir mektuplarını incelemeye başlamadan önce bir kez de teknik açıdan önemli bir hususun altını çizmekte fayda var. Bu gün Türk Kızılayı Arşivinde muhafaza edilen binlerce esir mektubunun varlığından bahsedilmektedir. Hatta bir süre önce "*Esir Türk askerlerinin mektupları torunlarına ulaştırılacak*"[429] şeklinde basın yayın organlarında bir haber de yayımlanmıştı. Buna göre; Türk Kızılayı Arşivi, savaş döneminde esirlerin ailelerine yazdıkları fakat ulaştırılamadığı için hâlâ ilgili arşivde muhafaza edilen mektupları, üzerlerindeki adresleri esas alarak, tekrar gönderecekti.

Mektup olarak tanımlanan bu tarihsel metinlerin birer dilekçeden başka bir şey olmadığını vurgulamak gerekir. Şöyle ki; bu belgelerin neredeyse tamamı ailesinden haber alamayan esirlerin Hilal-i Ahmer Cemiyeti Üsera Komisyonu'na yazdıkları,

---

[427] BOA. HR. SYS. 2211/25, 16 Aralık 1919.
[428] *Kutlu, Rusya'daki Türk Savaş Esirleri, s. 369.*
[429] Yeşim Sert Karaaslan, "Esir Osmanlı askerlerinin mektupları torunlarına ulaştırılacak", https://www.aa.com.tr/tr/yasam/esir-osmanli-askerlerinin-mektuplari-torunlarina-ulastirilacak/956329 (e.t. 2018);

bazen de tam tersi olarak kendisinden haber alınamayan esirle ilgili ailelerin aynı kuruma yaptıkları tahkikat taleplerine dair müracaatlardır. Biraz önce bahsedilen sebeplerle mektuplaşmak şöyle dursun, herhangi bir askerin hangi kampta bulunduğu, hayatta olup olmadığı bile çoğu durumda meçhul kalırdı; esirlerde çoğu zaman ailelerinin ahvaline dair yıllarca bilgi alamazdı. Dolayısıyla öncelikli amaç bu konularda bilgi edinmekti. Örneğin bir esirin ailesinden haber alma talebiyle Hilal-i Ahmer'e yazdığı; *"Tarih-i esaretimden bu ana kadar bir kıt'a mektub alamadığımdan dolayı… lütfen merhameten tahkik ederek bendenize bildiriniz*"[430] gibi çok sayıda dilekçe, bahsi geçen arşivde muhafaza edilmekte ve esir mektuplarıymış gibi algılanabilmektedir.

Maalesef tam manasıyla mektup formatında kaleme alınan ve esirler ile aileleri arasında gerçekleşen, Kızılhaç ve Kızılay'ın aracılık ettiği yazışmalara çok az tesadüf edilmektedir. Bu yüzden olsa gerek; uzun sayılabilecek bir süre önce esir mektupları üzerine yapılmış bir çalışmanın Türkiye'de hâlâ ilk ve tek örnek olmasına şaşırmamak gerekir[431].

Kızılhaç raporuna göre; Hindistan ve Burma'daki Türk esirlerin ailelerine düzenli aralıklarla mektup yazmalarına izin veriliyordu. Hatta aynı raporda, Sümerpur Kampı'nda, esirlere haftalık herhangi bir dilde ve uzunlukta mektup yazma ve kartpostal gönderme hakkı tanındığından bahsedilir[432]. Bununla birlikte Kızılhaç delegasyonunun bu ifadelerini, fiili bir durumu yansıtmaktan ziyade; tamamen teoride öngörülen uygulamaların tasviri olarak nitelemek gerekir. Nitekim raporun giriş kısmında esirlerin en çok iletişim yokluğundan şikâyet ettikleri ifade edilmektedir[433]. İletişimi engellemede İngiliz kamp idarecilerinin rolü yadsınamaz. Bellary'de Hasan Yetimi'ye göre; haberleşme *en küçük bir fayda sağlamayacak şekilde düzenlenmiş*ti" ve sıkı sansür sebebiyle esirler istedikleri her şeyi yazamıyordu[434].

İngiliz yönetiminin paranoyaya varan endişeleri nedeniyle kamplarda uyguladığı sıkı sansür mekanizması haberleşme işini zorlaştırmaktaydı. Dışarıya

[430] Kızılay Arşivi, K.779. B. 126.
[431] *Bk.*Arıkan, *Asker Mektupları;* Az sayıda esir mektubunun içinde yer aldığı bir başka çalışma ise Milli Savunma Bakanlığı tarafından yapılmıştır. *Cepheden Mektuplar*, Ankara 1999.
[432] *Reports on British Prison-Camps*, s. 24.
[433] *Reports on British Prison-Camps*, s. 11.
[434] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 135.

bilgi çıkarma ihtimali bu endişeyi tetikliyordu. Tabii bu paranoyanın ortaya çıkmasında Hindistan'da Ahmednagar kampında tutulan Alman esirlerin de yadsınamaz bir payı vardı. Yazmış oldukları mektuplara uçucu mürekkeple bulundukları kamplarla ilgili gizli bilgiler ekleme çabalarına karşı kendilerine özel hazırlanmış mektup kâğıtları verilmekte idi[435]. Dolayısıyla Türk esirlerin yazdıkları mektuplar da çok sıkı sansürden geçirilirdi. Hâlihazırda, sadece birkaç satırdan oluşabilen mektuplar, bir de kamp otoritelerinin zararlı bulduğu cümlelerle doldurulduysa, kaçınılmaz olarak imha edilirdi. Bu nedenledir ki, esir olan yakınlarından mektup alabilen aileler, neredeyse değişmez bir kural olarak; "*Sağlığım yerinde*", "*İlk fırsatta mektup yazacağım*", "*Hastanedeyim bana iyi bakılıyor"*[436] gibi klişe cümlelerle avunmak ya da 'neden bana mektup göndermiyorsunuz...?' minvalindeki sitemkar ifadeler ile hayıflanmak durumunda kalırlardı.

Çok nadir ve özel durumlarda esirlerin açık ve ayrıntılı mektup yazmalarına izin verilebilmekteydi. Thayetmyo Üsera Karargâhında bulunan Halil adlı bir esirin İstanbul Kartal'da babasından kalan arazinin dayıları tarafından usulsüz olarak satılmasından dolayı, hakkını arayabilmesi için, doğrudan doğruya Bab-ı Ali'ye ayrıntılı bir mektup yazmasına izin verilmişti[437].

Ailelere gönderilen hemen her mektubun satır aralarında; *"...merhametiniz varsa bana cevâb yazarsınız*" / "*…benim gibi bir fakiri sevindirmek ve bana karşı bir derece muhabbet beslemek kalbinizde yok mudur?... ...evvelce gördüğüm uhuvvet* [kardeşlik] *böyle miydi*" / *"...eğerçi bendegânımdan zerre mikdar suali şerif ve erzan-ı latif buyurulur ise hamd olsun sıhhatteyim"/* "*…esîr olalı on üç mâh* [ay] *oldu. Kaç def'a mektûb gönderdim cevâb göndermediniz"* / *…ailemden veyahut akraba ve ahbaplardan hiçbir kimse yok mudur ki bana bir cevâb haber-i hayr bildirmiyorsunuz"*[438] */ "...merhameten bana bir cevap yazmanızı hüsnü teveccühünüzden bekliyorum" /* "*…sizler benim anam babam değil misiniz? Bu ana*

[435] BL/IOR/L/MIL/7/17950
[436] TNA. FO. 383/339-4869.
[437] BOA. İ.DUİT. 116/111.
[438] Bu ifadelerin geçtiği mektupların tam metinleri için sırasıyla *bk.* Arıkan, *Asker Mektupları* s. 50, 51, 63,64, 72.

kadar mektupsuz kaldım"[439] şeklindeki ifadeler neredeyse standart hale gelmişti. Bu türden öfkeli ifadeler İngiliz kamplarından yazılan hemen her mektupta görülebilir. Bağdat'ta tutulan bir esirin babasına yazdığı şu mektup öfkenin boyutunu göstermesi açısından önemlidir:

> "Muhterem Babacığım!
> Şimdiye kadar geçirdiğim buhranlar hep iki satırlık bir mektubunuzun gelmemesinden temâdî ettikçe kesb-i şiddet ederek türlü evham ve hayalattan ârî hiçbir gün, bir saat, hatta bir dakikam yoktur…. İnsaf !! İnsaf iki satırlık mektuplarınıza hasret kaldım! Şu genç yaşımda saçlarım ağardı: !!! İşte bütün bu düşüncenin şiddet ve tazyiki bana tafsilatlı bir mektup yazdırmayacak kesiyorum: Ellerinizden öperim…"[440]

Yine Irak'ta tutulan bir başka Türk esir ailesine; "*Daha mektup göndermeyeceğimi ahd ediyorum…ben öyle hissettim ki bizim memlekette hiçbir kimsemiz kalmadığını hissettim*"[441] şeklindeki ifadelerle sitem ve kızgınlığını dile getiriyordu. Sitem ve üzüntü son derece anlaşılabilir duygular olsa da suçlama ve öfke hali ilginçtir. Türk esirlerin ailelerine bu denli kızgın olmalarının sebebi ne olabilir? Sadece onlardan mektup alamamak mı?

Genelde İngiliz ve çok daha yoğun olarak Hindistan ve Burma'daki kamplarda bulunan Osmanlı esirlerinin ruh halini en iyi betimleyecek söz öbeği; *aşırı sinirlilik hali*dir. Bunun sebeplerine ileride ayrıntılarıyla değinilecektir ama şimdilik burada öfke halinin sebeplerinden sadece bir tanesi olan iletişimsizlik üzerinde durulacaktır. Öte yandan bu çalışmanın sınırlarını aşma pahasına Rus kamplarındaki Osmanlıların ailelerine yazdıkları mektupların bir değerlendirmesi de problemin çözümüne katkı sunabilir. Nitekim bahsi geçen kamplarda bulunan Türk esirler de ailelerinden mektup alamamaktan şikâyetçiydi. Bu ülkedeki kampları ziyaret eden Kızılhaç delegeleri esirlere, ailelerinden mektup alıp almadıklarını sorduğunda hepsi "hayır" yanıtını vermişti[442]. Buna rağmen Rusya'daki esirler ailelerine sitemlerini son derece naif bir iyimserlikle ve tek cümle ile ifade ediyordu; "*Şimdiye kadar sizden ufacık bir haber bekleyen oğlunuz maatteessüf hiçbir şey almaya muvaffak olamadı…mümkün*

[439] *Cepheden Mektuplar*, s. 159, 163.
[440] Kızılay Arşivi, 1088/147.1.
[441] Mevlüt Kaya, *Bağdat'tan Görele'ye Mektuplar, Esir Abdülhamid'in Anıları* (1895-1966), Arı Sanat Yay. İstanbul, 2017, s. 44.
[442] Kutlu, *Rusya'daki Türk Savaş Esirleri* s. 157.

olduğu kadar süratle bana mektup yazınız"[443] / "*...idarenize dair malumat beklerim"* / "*....tarihli mektubdan sonra mektûb alamadık. Ona gayet müteessir oldum"* / "*… size pek çok yazdım fakat iki seneden beri heman Türkiye'den mektûb almadım"*[444] */…mektuplarınızı alamadığımdan dolayı müteessirim mektuplarınıza muntazırım"*[445].

Neredeyse aynı serzenişlerdeki bu ton farkını anlamlandırabilmek için esaret şartlarını göz önünde bulundurmak gerekir. Özellikle doğu cephesinde Ruslar tarafından ele geçirilen Türkler için, esir Hüsamettin Tuğaç'ın da ifade ettiği gibi; "*Bir Neslin Dramı*" başlıyordu[446]. Ruslar ele geçirdikleri Türk askerlerinin bir kısmını kalıcı kamplara göndermeden önce gerçekten berbat yaşam şartlarına sahip Nargin Adası'nda toplardı. Mikropların kol gezdiği, eski taş binalarda toplanan esirlerin çoğu burada hastalık ve açlıktan hayatını kaybederdi[447]. Diğer toplanma merkezlerindeki durumun da buradan aşağı kalır tarafı yoktu. Sarıkamış Hamamlı Karantina Merkezi, Kars Satılmış Gedik Karantina Merkezi gibi geçici toplanma merkezlerinde her gün 20-30 Türk esiri hayatını kaybederdi[448].

Geçici kamplarda hayatta kalmayı başaranlar ise peyderpey Sibirya'daki sürekli kamplara sevk edilirdi. Fakat bu sevk süreci de adeta ölümle ikinci bir randevuydu. Nitekim esirler *tepluşki* denilen ve korkunç Sibirya soğuğunda hiçbir koruma sağlamayan ilkel araçlara tıka basa doldurularak binlerce kilometrelik mesafeleri katetmek zorunda bırakılırlardı. Bu yüzden, mesela, 1915 kışı boyunca Sibirya'ya gönderilen 800 Osmanlı esirinden sadece 200'ü canlı olarak bu bölgeye ulaşabilmişti[449]. Kalıcı kamplara yerleştirilmeleri de Türklerin ölümle olan mesailerini sona erdirmiyordu[450].

Dolayısıyla Rusların eline düşen Türkler için en temel mesele hayatta kalmak iken ihtiyaçlar sıralamasında ailelerle haberleşme ister istemez son sıralara

---

[443] Kutlu, *Rusya'daki Türk Savaş Esirleri,* s. 150.
[444] Mektupların tam metinleri için sırasıyla *bk*. Arıkan, *Asker Mektupları*, s. 127, 128, 129.
[445] Kızılay Arşivi, K. 1088 B. 134
[446] Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, İstanbul, Çağdaş Yay, 1975.
[447] Yücel Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War in Russia 1914-1922", *Journal of Contemporary History*, 34/1 (1999), s. 72.
[448] Kutlu, *Rusya'daki Türk Savaş Esirleri*, s.32-36.
[449] Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War", s. 71; İlgili sürecin daha ayrıntılı tasviri için *bk*. *Millete Deva Olmak*, s. 29-31.
[450] Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*, s. 31-53.

düşmekteydi. O kadar ki; Bolşevik devriminden sonra durumları daha da kötüleşen Türkler ailelerine mektup şöyle dursun vasiyetlerini yazmaya başlıyorlardı[451]. Bu askerlerin acıklı durumu ister istemez Osmanlı Devleti'ni de harekete geçiriyordu. Bir taraftan Osmanlı Devleti, diğer taraftan Rusya'da yaşayan Türkler, uluslararası kuruluşlar ve bağımsız yardım kuruluşları esirlerin hayatlarını daha yaşanabilir kılmak adına yoğun faaliyetlerde bulunmuşlardı[452]. Bu konuda ne kadar başarılı olunduğu bir tarafa; önemli olan husus, Türk esirlerin kendileri için bir şeyler yapıldığının farkında olmalarıydı. Mesela Hilal-i Ahmer murahhası olarak görev yapan Yusuf Akçura yardım için Petrograd'a geldiğini yerel basın vasıtasıyla esirlere duyurmuştu[453].

İngiliz kamplarındaki durum yukarıda anlatılanlardan daha farklıydı. Mısır, Irak, Hindistan, Burma gibi bölgelerdeki kalıcı kamplara sevk edilirken esirler çok ciddi sorunlar yaşıyordu ama asla Rusya topraklarına gönderilenlerin durumu ile kıyaslanamazdı. Problem sürekli kamplara yerleştikten sonra başlıyordu. Burma'da onlarca asker kamplara yerleştirildikten hemen sonra hayatlarını kaybetmişti[454]. İngilizlerin bu ölüm vakaları karşısında titiz davrandıkları anlaşılmaktadır. Hatta Thayetmyo kampında ilk yıllarda ortaya çıkan ölüm vakalarında ilerleyen süreçte ciddi miktarda düşüş gözlenmişti. Ölüm korkusunu nispeten atlatan esirlerin tek gayesi birilerinin kendilerini kurtarması ya da en azından bunun için çaba gösterilmesiydi.

İngiliz kamplarından gönderilen mektuplardaki öfkeli ifadelerin kaynağını tam da bu noktada aramak gerekir. Esirler hem uğruna savaştıkları devlet ve milletleri hem de bir zamanlar, biricik evladı oldukları aileleri tarafından kaderlerine terk edildiklerini ve unutulduklarını düşünüyorlardı[455]. Üstelik bu, basit ve yersiz bir kuruntu da değildi. Dönemin Osmanlı basını tarandığında esirlerle ilgili haberlerin sayısının meselenin önemiyle tezat halinde olduğu görülecektir. Daha vahimi Osmanlı, devlet idarecileri askerlerinin bu bölgelere gönderildiğini uzun bir süre öğrenememişti. Savaşın ikinci yılında eski Osmanlı Bombay Şehbenderi Halil Halid

[451] Kutlu, *Rusya'daki Türk Savaş Esirleri*, s. 104-105.
[452] Kutlu**,** *Rusya'daki Türk Savaş Esirleri***,** s. 240-292.
[453] Kutlu, *Rusya'daki Türk Savaş Esirleri*, s. 262.
[454] ATASE. BDH. K.2480. D.400
[455] Yanıkdağ, bu algının sadece İngiliz değil Rus kamplarında da olduğunu ifade eder *bk Millete Deva Olmak*, s. 231.

Bey, Almanya'dan Osmanlı hariciyesine göndermiş olduğu bir raporda İngilizlerin elinde bulunan Türk esirlerle ilgili şunları söylemişti: "*Şu halde İngiltere'nin diğer Türk esirlerini uzak müstemlekelerinin bir köşesine atmış olduğuna inanmak icab ediyor. Bâbıâlî'nin ankarîb bunların hayat ve sıhhatleri hakkında malumat talep edeceğini ümit ediyorum*"[456]. Dolayısıyla Hindistan ve Burma'daki Türk esirler çoktan 'meçhul asker' olmuşlardı. Hasbelkader ülkesine dönebilen bir esir kendilerine ilgi gösteren az sayıdaki gazetecilerden birine yaşadıklarını anlatabilirse belki kendileri hakkında bir haber yapılabilirdi. Bir keresinde bu şekilde haber olmayı başarmışlardı da. Tanin Gazetesi muhabiri Cemil Hakkı'nın esaretten dönen bazı esirlerle yaptığı röportaj İngilizleri zor durumda bırakmış, esirlere yapıldığı ifade edilen kötü muamele iddialarına cevap vermek zorunda kalmışlardı[457]. Nihayet İfham Gazetesi'nden Ahmed Ferid 1919 yılına gelindiğinde bu acıklı gerçeği hatırlıyordu: "*Yazık yazık bize!... Onlar can bahasına bizim şerefimizi kurtardılar. Biz nişane-i şükran olmak üzere kendilerini unuttuk*" / "*Yine biliyoruz ki otuz bin neferimiz Hind'de, Hindiçini'de inliyor. Ne haldedirler, ne yapıyorlar, bilmiyoruz, haberimiz yok...*" [458]. Diğer birçok gazete de esirleri hatırlama işini 1919'a kadar ertelemişti[459]. Hal böyle olunca aşağıdaki gibi bir mektubun yazılmasına şaşırmamak gerekir.

> "Bizi unuttuğunuza zahib oluyoruz. Çekdiğimiz âlâm ve ızdırabı ancak Allah bilir. Zabitan, efrad, sivil derme çatma cümlemiz bir yerdeyiz. Bulunduğumuz mahal harabezâr bir halde bulunan ve ahalisi tahliye edilen bir karyenin etrafı tel örgüsü ile çevrilerek tecrid edilmişiz. Yani tel örgüsü dâhilinde mevkufuz. Hafta da mülazımlara yüz yirmi yüzbaşı ve mâ-fevk olan ümeraya yüz altmış guruşu bilseniz ne hakaretle veriyorlar. Hele ismi okunup da yetişemeyenlerin haftalığı verilmeyerek teraküm kalıyor. Sefalet çektiriliyor. Derdimizi kimseye anlatamıyoruz. Hele bu hafta bir yüzbaşımız bir İngiliz zabiti tarafından değnek ile darb edildi. Dehşetli tahakküm altında verem olduk. Hele istirahatimiz asla temin olunmamıştır. Bî taraflardan birisi vasıtasıyla halimizi sorsanız ne kadar sevineceğiz. Hâlbuki bizimkiler kendi üserasına son derece hüsn-i muamele ediyormuş. Binbaşılarımıza küfür

[456] ATASE, K. 313 D. 1269, 009
[457] Esirlerin iddiaları için *bk*. TNA. FO 383/339/4869; bu iddialara verilen cevaplar için *bk* TNA. FO. 383/339-130362.
[458] Ahmed Ferid, "Esirlerimiz" *İfhâm*, 21 Teşrin-i Evvel 1335 [21 Ekim 1919], s. 1. Kutlu, *Rusya'daki Türk Savaş Esirleri*, s. 371.
[459] Mesela Alemdar Gazetesi'nde esirlerin dönüşü ile ilgili birçok haber bulunmaktadır. Bazı haberler için *bk* "Esirlerimizin Avdeti*"*, "Esaretten Sonra Mağduriyet" 8 Temmuz 1335 (1919) s. 1, 2 ; " Esaretten Gelen Zabitan Şehrimizde Kalıyor", "Esaretten Kurtulup Mağduriyetten Kurtulamayanlar", 24 Temmuz 1335 (1919), s. 1.

ediliyor. Vapurlarda ne hakaretler gördük. Bu maruzatların gazetenizle ilanını rica eder ve ahvalimizi istizar (?) etmeğe bilseniz ne kadar muntazırız efendim.

31 Kanun-ı Sani 331 Sümerpur Karargâhında Mülazım

Bu mektup İkdam Gazetesi sahib-i imtiyazına hassaten yazılmıştır"[460]

Yukarıdaki mektup, standart yollarla seslerini duyuramayan esirlerin, hallerini açık ve net olarak anlattıkları etkili bir yöntem arayışı olarak değerlendirilebilir. İçinde bulundukları durum İstanbul'da yayımlanan bir gazeteye ulaştırılabilirse hem kamuoyu durumlarından haberdar edilecek hem de hükümetin dikkati çekilecekti. Her şeyin açık ve net yazıldığı bir mektup sansürden geçemezdi. Ayrıca tespit edildiği takdirde mektubu yazanın yazdığına pişman edilmesi pek de küçümsenecek bir ihtimal değildi. Mektubu 1916'da Sümerpur Esir Kampından ismi meçhul bir asker gönderdi. Risklerin farkında olduğu için ismini gizli tuttuğu mektubunu "mülazım müstear" şeklinde imzaladı. Her esire verilen esaret numarası, kamp içerisinde bulunduğu bina numarası gibi adres bilgilerinin hiçbirini yazmadı.

İngilizlerin Osmanlı esirlerine reva gördüğü kötü muamelelerin tek tek sıralandığı mektuba karşı devletin yaklaşımı hayli ilginçtir. Böyle bir mektubun nasıl olup da Hindistan'dan İstanbul'a ulaşabiliyor olması, onu, doğruluğu noktasında şüpheli hale getirmişti. Bu yüzden yetkililer mektuptaki imzadan yola çıkarak Osmanlı ordusunda "*Müstear*" adında bir subay olup olmadığını araştırma gereği hissetmişlerdi. Yapılan tahkikatın sonucunda Osmanlı ordusunda bu isimde bir zabitin olmadığı ve yazarın ismini gizli tutmak adına müstear kelimesini kullandığı nihayet anlaşılmıştı. Muhtemelen asker, mektubu 1916'da Sümerpur'dan memleketlerine iade edilen hasta esirlerden birine emanet etmişti. Yine de gerçekliğine tam olarak inanılmayan bu mektup bir diplomatik manevra alanı yaratmak için kullanıldı. Mektubu önce Afyonkarahisar'da tutulan İngiliz esirlerinin görmeleri sağlandı. Daha sonra buradaki bazı esirlerden nasıl muamele gördüklerine dair mektup yazmaları istendi ve ortaya çıkan üç metin misliyle mukabele tehdidiyle birlikte İngiliz yetkililere gönderildi[461]. Nihayet İngilizler meçhul Osmanlı subayının mektupta kaleme aldığı kötü muamele iddialarının hepsine tek tek cevap vermek

[460] ATASE: K. 313 D. 1269; BOA. HR. SYS. 2189/4, 13 Ocak 1916. Mektubun transkipti için ayrıca *bk*. Ahmet Tetik "Maltadan Esir Mektupları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XX/58 (2004), s. 100. Tetik'in bir Malta esirine ait olduğunu düşündüğü mektup, Hindistan Sümerpur Kampında bulunan bir Osmanlı subayına aittir.

[461] BOA. HR. SYS. 2189/4,1 Mayıs 1916; 2189/5, 1 Kasım 1916.

zorunda kaldı[462]. Dolayısıyla Türk esirleri seslerini duyurma ihtiyacını bir nebze de olsun yerine getirmişlerdi. Yani iletişim Osmanlı esirleri için esaretten kurtulmak ya da en azından vaziyetlerinin gündeme getirilmesi ve iyileştirilmesi için hayati önemdeydi.

Thayetmyo'daki esirler de mektuplarına cevap alamadıkları için aileleri tarafından unutulduklarını düşünüyorlardı. Eğer ne halde olduklarını tam olarak anlatamadıkları mektuplarına kamplarda çektirecekleri fotoğraflarını iliştirebilirlerse; "*herc ü merc-i umuminin vücudlarına verdiği hasarın derecesi"*ni kendilerini 'unutan' ailelerine ispat edebilirlerdi. Esirler, bu ihtiyacın giderilmesi maksadıyla uzun süre kamp idarecilerinden fotoğraf makinası talep etmişlerdi. Kamp içerisine dışardan fotoğrafçının girebilmesi ve herhangi bir fotoğrafın dışarı çıkarılması da kesinlikle istenmeyen bir durumdu; ama Binbaşı Hilon (?) Bey'in "ihsanıyla" ve kampın erzak komutanı Sidne[y] Bey'in "delaletiyle" kampa dışarıdan üç fotoğraf makinesi getirilmişti. Fakat çok geçmeden önemli bir problemin daha farkına vardılar. Bu çok faydalı makinelerin nasıl kullanılacağına dair hiçbir bilgileri yoktu. Lisan bilmemelerinden dolayı öğrenme imkânları da bulunmuyordu[463]. Bu yüzden esirler kısa süre içerisinde netice alamayacaklarını öğrendiler.

Aslında aileler de esirlere mektup yazıyordu fakat ulaşmıyordu. Dahası ulaşsa bile, bazı durumlarda, esirleri mutlu edeceğine çok daha derin zihinsel bunalımlara sürüklüyordu. Eğer mektupta bir aile ferdinin öldüğü belirtilmişse, bu durum esirlerin derin ruhsal çöküntüler yaşamasına sebep olurdu. Bellary Esir Karargâhında bulunan Yüzbaşı Hasan Yetimi hazırlamış olduğu raporunda; ailelerinden felaket ve kötü haberler içeren mektuplar almaları sebebiyle, esirlerden iki subay ve on erin sinir hastalığına yakalandıklarını ifade eder[464]. Hatta intihar eden bir askerle ilgili soruşturmada ailesinden kötü bir haber alıp almadığı da ayrıca incelenmişti[465].

Esirlerin aile ya da ülkelerinden haber almak adına alternatif kaynakları da olabilmekteydi. En önemli umut kaynağı kamplara yeni getirilenlerdi. Bu kimseler kamplara geldiğinde eski esirler tarafından etrafları sarılır; herkes kendi memleketinden ya da köyünden biri olup olmadığını araştırır, dolayısıyla ailesi ile

[462] BOA. HR. SYS. 2189/5, 15 Kasım 1916.
[463] "Kampda Fotoğrafçılık 1" *İravadi* S. 5, s. 4.
[464] Taşkıran, *Ana ben ölmedim*, s. 107-108.
[465] TNA. FO 383/339-94779.

ilgili bilgi almaya çalışırdı[466]. Çeşitli esaret anlatılarından esirlerin geç ve tahrif edilmiş olsa da ülkelerinden haber alabildikleri anlaşılmaktadır. Zira kamplarda İngilizce bazı gazeteler dağıtılmakta ve İstanbul'da basılan gazetelerden de haber alınabilmekteydi[467]. Ayrıca bu gazetelerden elde edilen bilgiler kamp içerisinde neşredilen esir gazetelerine de ekleniyor ve esirlerin ülkelerinin durumu hakkında bilgi sahibi olmaları sağlanıyordu. Mesela bu gün elde mevcut olan İravadi Gazetesi'nin hemen her sayısında "Vatan Haberleri" sütunu bulunur, kamplara gelen gazetelerden bazı haberler burada yayımlanırdı[468]. Ortaya çıkan işgal hadiseleri ve bunlara karşı kamuoyunun verdiği tepkiler büyük bir merak içinde okunurdu. Bir örnek olmak üzere İravadi Gazetesi'nin 5 Şubat 1920 tarih 5. sayısındaki şu haber gösterilebilir:

> "Anadolu'nun muhtelif yerinde 30 Kanun-ı evvelde pek parlak tezahürat ta'yidat (?) İstiklal-i Osmani ihtifalleri yapılmış erkân-ı mülkiye ve askeriye ile otuz bin ve elli bin kişilik ahali kitleleri mekteb talebeleri iştirakiyle önde sancak ve davul şenlik alayları tertib ve resm-i geçitler icra edilmişdir. Bu merasimler esnasında geceleri salavatlar kıraat ve gündüzleri istiklal-i millimizi hiçbir zaman feda edemeyeceğimize dair nutuklar irad olunarak ahd ve yeminlerde bulunulmuştur".[469]

Netice itibariyle denilebilir ki; esirler için aileleri ile haberleşme basit bir iletişim faaliyetinden öte kamplardan kurtuluş ümidi ya da en azından esaret şartlarının düzeltilmesi çabasıydı. Ancak haberleşmenin gerçekleşmemesi esirleri ciddi buhranlara sürüklüyor ve hem devletlerine hem de ailelerine öfke duymalarına neden oluyordu.

D. Esirler Arasındaki İlişkiler

1. Dikenli Tel Psikozu

Esaret hayatına bağlı olarak gelişen bir takım fiziksel ve zihinsel zorlanmalar, esirler arasındaki ilişkileri doğrudan etkilemekte ve büyük problemler ortaya çıkarmaktaydı. Uzun süren savaş yıllarının sebep olduğu travma bir de esaretle birleşince esirlerde çeşitli zihinsel sorunların görülmesine yol açardı.

---

[466] Tütüncü, *Hatıra Defterimdir*, s. 61; Erev," Bir Yedek Subayın Hatıraları 4", S.7., s. 64.
[467] Örneğin İravdi gazetesinin bir sayısında İkdam Gazetesi'nden alıntı bir haber yayımlanmıştı. "Bizim İçin Mühim Bir Vatan Haberi", *İravadi*, S. 2 s. 1.
[468] Bazı örnekler için *bk.İravadi*, S.2, s.1; S.3, s.1; S.5, s. 4.
[469] "Vatan Haberleri" *İravadi*, s 4.

Birkaç istisna dışında Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı askerlerinde ve esirlerinde görülen psikolojik problemler üzerine Türkçe literatürde çok az çalışma bulunmaktadır[470]. Bunun en önemli sebebi konuya ait kaynak eksikliğidir. Savaşa dair Osmanlı istatistiklerinin görece yetersizliği doğal olarak bu konu üzerinde de kendini hissettirmektedir. Halbuki binlerce asker, savaş sırasında *travma sonrası stres bozukluğu* olarak tanımlanan çeşitli hastalıklara yakalanmıştı[471]. Cinnet, bunama, delirme gibi durumlar esir kamplarında kimsenin yabancı olmadığı problemlerdi. Fakat bunun ötesinde tamamen esaret şartlarına bağlı psikolojik hastalıklar ortaya çıkabiliyordu.

Savaştan sonra İsviçre'deki İngiliz esirleri ile ilgili çalışmalar yürüten iki bilim adamı R. Bing ve Adolf Lukas Vischer, esirlerde gözlemledikleri zihinsel yorgunluk, dengesizlik, asabiyet, hafıza problemleri ve konsantrasyon bozukluğu gibi belirtilerin karakterize ettiği bir çeşit nevrasteni [sinir zayıflığı] için ilk defa *dikenli tel hastalığı* tabirini kullandılar[472]. Vischer daha sonra yapmış olduğu bir çalışmada bu problemlerin neden kaynaklandığını araştırdı ve ilginç sonuçlara vardı. Ona göre; esirlere yönelik davranış biçimi onların zihinsel durumlarını çok fazla etkilemiyordu. Kamp idarecilerinin esirlere kötü veya iyi davranmaları bu rahatsızlığın ortaya çıkışında ya da engellenmesinde anlamlı bir fark yaratmıyordu. Hatta yaşam koşulları iyi olan bir kampta bile hastalık belirebiliyor, problem bir defa ortaya çıktıktan sonra esirlerin serbest bırakılması da hastalığı ortadan kaldırmıyordu[473]. "*Tek başına kalma imkânından yoksunluk, esaret süresinin belirsizliği ve memleketle haberleşmenin düzensizliği ya da yokluğu*" bu rahatsızlığı alevlendiren başlıca etmenlerdi[474].

---

[470] En dikkate değer çalışmalar Yücel Yanıkdağ tarafından yapılmıştır. *Bk.* "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Askerlerinde Harp Nevrozu (Savaş Yorgunluğu) ve Tıbbi Yaklaşım" *Toplumsal Tarih,* S. 198, Haziran 2010, s. 2-8; "From Cowardice to Illness: Diagnosing Malingering in the Ottoman Great War" *Middle Eastern Studies*, 48/2, Mart 2012, 205-225; *Millete Deva Olmak*, s.200-242. ayrıca Rusya'daki esirler arasındaki görülen dikenli tel psikozuna değinmeler için *bk. "*Ottoman Prisoners of War" s.78-79.

[471]Yanıkdağ, "Harp Nevrozu", s. 2,3.

[472]Edgar, Jones; Simon Wessely, "British Prisoners of War: From Resilience to Psychological Vulnerability: Reality or Perception", *Twentieth Century British History,* 21/2, 2010, s. 167. Ayrıntılı bilgi için *bk.* R. Bing, A.L. Vischer, "Some Remarks on the Psychology of Internment Based on the Observation of Prisoners of War in Switzerland", *Lancet*, (26 Nisan 1919), s. 696-697.

[473]A.L. Vischer, *Barbed Wire Disease: A Psychological Study of the Prisoners of* War, London 1919, s. 3'ten aktaran Jones; Wessely, "British Prisoners of War", s. 167.

[474]Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War". s. 78 ve *Millete Deva Olmak*, s. 230.

Vischer'in dikkatini çeken bu olgular savaşta esir düşen Osmanlı askerleri için belki de diğer milletlerin esirlerinden daha fazla geçerli idi. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının üzerinden neredeyse iki yıl geçmesine rağmen, 1920'de, hâlâ Hindistan ve Burma'daki kamplardan ülkelerine iade edilmeyi bekleyen 6.728 Türk esiri bulunmaktaydı[475]. Yani diğer milletlere nazaran Türkler çok daha uzun esaret yaşamına katlanmak zorundaydılar. Bu esirlerin aileleri ile haberleşmeleri de daha önce ifade edildiği gibi başlı başına bir problemdi.

Genellikle kamp dışına çıkamama ve kamplardaki tek düze yaşam ve her gün aynı şeyleri yapmanın verdiği sıkıntı, esirlerin zihinsel bunalımını artıran bir başka önemli sorundu. Mustafa Tütüncü, arkadaşlarında gözlemlemiş olduğu bunalımın sebebini buna bağlamaktaydı;

> "Belli bir yerde hiçbir değişiklik olmadan ve aynı hali her gün yaşayan, hastalık ve giderek zayıflamaktan ve tükenen metanetten dolayı her bir esir büyük bir bunalım içinde. Serbestlik yok. İnsanlar biraz serbest bırakılsalar kendileriyle ilgilenir. Ama en küçük bir müsamaha yok. Kamp dışına kimse bırakılmıyor"[476].

Yücel Yanıkdağ, Rusya'daki Osmanlı esirlerinin kamp dışına çıkarak yerel halk ile iletişim kurmalarının ve rutin dışına çıkmanın bazı esirleri dikenli tel psikozundan kurtarmaya yardım ettiğini ifade etmektedir[477]. Nitekim savaş sırasında Rusya çok büyük miktarlarda esir ele geçirdiğinden bunların barındırılması sorunu ortaya çıkmış ve bir çözüm olarak *Dom Sistemiyle İskân* yoluna gidilmişti. Rus hükümeti sivil evler kiralayarak buralara esirleri yerleştirmiş ve özellikle Bolşevik Devrimi'nden sonra bu evlerde kalan esirler önemli ölçüde serbest hareket edebilmeye başlamışlardı[478]. Hâlbuki Hindistan ve Burma'daki kamplarda ise durum tamamen farklıydı. Esirler tüm günlerini kamplarda geçiriyor, bulundukları binaların dışına çıktıkları zaman ise hareket alanları tel örgülerin başladığı yerde bitiyordu. Mesela Hüseyin Fehmi Genişol, Bellary kampını; "*Burası düşmanın zorbalığı altında bulunulan ve başın tel örgüden çıkarılamadığı bir esir kampıydı"*[479] şeklinde tasvir eder. Tel örgülerin dışına çıkmak ise sadece zorunlu işgücü olarak

[475] *Statistics of the Military Effort*, s. 638; Mısır ve Rusya'daki Osmanlı esirler için de durum çok farklı değildi. *Bk.* Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak,* s. 230.
[476] Tütüncü, *Hatıra Defterimdir*, s. 71.
[477] Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War", s. 78.
[478] *Dom* yani *ev* sistemi ile iskân hakkında *bk.* Kutlu, *Rusya'daki Türk Esirleri*, s. 92-96.
[479] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 87.

çalıştırılmaları için başka bir esir kampına götürülmeleri sayesinde olmaktaydı. Kamp dışına çıkma imkânı belirli kurallar dâhilinde az sayıda esirin, özellikle tabip olanların, sahip olabildiği bir çeşit ayrıcalıktı. Bu serbestlik, on altı ay boyunca Burma'da esir kalan bir Osmanlı eczacısını, hayatının bu dönemini bir *macera* ve *seyahatler* dönemi olarak tanımlayacak kadar mutlu etmekteydi[480]. Ama aynı esirin hatıralarının ilerleyen sayfalarında; "*her gün aynı minval üzere devam edip giden, sıkıcı, yeknesaklık artık sabrımızı taşırmaya başlamıştı. Ne muhitin herdem baharlığı, ne de artık alışıklık veren mahallî garibeler, filler, kaplan avları hikâyesi bizi avunduramıyordu*"[481] şeklindeki sözleri, süreç içerisinde esirlerin ne derece psikolojik zorlanmalara maruz kaldığını gösterir. Sorun diğer esirler için çok farklı değildi. Genel durumu yansıtması bakımından Irak'taki bir kampta bulunan esirin günlüğüne yazmış olduğu *"...girdiğimiz garnizonlar bizi – Şeddâd'ın zindanı gibi- ruhi bir sıkıntı içinde bırakıyor, gün geçtikçe bu sıkıntı biraz daha artıyordu*"[482] ifadesi ruhsal bunalımın sebebini göstermesi bakımından önemlidir. Kamp hayatı o derece sıkıntı vericiydi ki çeşitli hastalıklar sebebiyle hastaneye kaldırılan esirlerin tedavileri tamamlandıktan sonra tekrar kampa gönderilmeleri bazen "*çocuk gibi ağlamalarına*" sebep olurdu[483].

Savaş esirlerinin hemen her gün karşı karşıya kaldıkları bu tür zorlanmalar sonucu ortaya çıkan aşırı asabiyet hali genellikle en basit sebeplerden bile kavgaya yol açmaktaydı. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında esaret psikozuna dair yapılan çalışmalar esaret süresinin uzaması ve esirleri dış dünya ile herhangi bir ilişki kuramaması durumunda öfkeli bir ruh haline büründüklerini göstermiştir. Her gün aynı yüzleri görmek esirlerde büyük bir bıkkınlığa yol açıyor ve bu yüzden çok yakın arkadaşlar arasında bile çok küçük meselelerden büyük kavgalar çıkabiliyordu[484]. Kamplarında süregiden öfkelilik halini anlamlandırmaya çalışan Tütüncü'ye göre; "…[*kamptaki*] *herkes yekdiğerini yabancı gibi görüyor ve biri diğerine her fenalığı*

[480] Jeller, "Birmanya Hatıraları I" *Vakit*, 12 Haziran 1942, S. 8756, s. 3.
[481] Jeller, "Birmanya Hatıraları 22" *Vakit*, 12 Haziran 1942, S. 8778, s.3.
[482] Özgen, *Harp Hatıraları*, s.135.
[483] Victoria Haskins, "Australian Nurses and the 1918 Deolali Inquiry: Transcolonial Racial and Gendered Anxieties in a British Indian War Hospital", *Australian and The First World War-Local-Global Connections and Contexts,* Ed. Kate Ariotti and James E. Bennets, s. 71.
[484] Walter A. Lunden, "Captivity Psychoses among Prisoners of War", *Journal of Criminal Law and Criminology (1931-1951),* 39/6, (1949), *s.* 730-731.

yapmaya hazır bir istidat gösteriyordu"[485]. Hâlbuki esirler arasında yabancı bir unsur yoktu fakat aralarında kavgalar eksik olmadığı gibi birbirlerini öldürecek kadar ileri gidebiliyorlardı. Bazen iki kişi arasında meydana gelen basit kavgalar yerini çok daha büyük kavgalara bırakmaktaydı. Hatta kavga çıktığında beş yüz kişinin birbirine bıçaklarla saldırdığı, kavganın sonucunda meydanda ölü ve ağır yaralıların bulunduğu olaylar görülürdü[486]. Esirler arasındaki gerginlik kamplarda çıkarılan gazetelere bile yansımıştı. Thayetmyo'da çıkarılan gazetelerden *Ne Münasebet*, *İravadi*'de yayımlanan bir makaledeki; "*yan yana yaşadıkları halde yekdiğerine ecnebi nazarıyla bakmakta* şeklindeki bir ifadeyi alıntılayıp şu cevabı veriyordu: *"Bizim kamp hayatı gibi desene*"[487].

Benzer sebeplerden dolayı daha dirençsiz olan esirlerin seçtiği yol intihar olabilmekteydi. Thayetmyo Üsera Karargâhında intihara teşebbüs eden bazı esirlerle görüşen kamptaki esir Tabip Behiç Bey; *"...ne yapayım bu hayattan bıktım sabah akşam şu tel örgüyü seyredemeyeceğim için intihara karar verdim*" cevabını almıştı[488]. Esaret süresinin uzaması ise esir askerlerin zihinlerinde bu problemlerin hiçbir zaman bitmeyeceği düşüncesini uyandırmaktaydı. İhtiyat zabiti Muhittin Erev, esaret süresinin uzamasının sonucunda esirlerde "*huzur ve rahat, salim akıl*" kalmadığından şikâyet ediyordu[489]. Sorunun tespiti açısından Thayetmyo Kampı'nda intihar eden bir askerle ilgili kamp yönetiminin soruşturması hayli ilginç sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Arkadaşları tarafından, eğitimli, neşeli, saygılı ve popüler biri olarak tanımlanan Rasim'in görünürde herhangi bir sebep yokken intihar etmesi İngiliz kamp yönetiminin de dikkatini çekmişti. Soruşturma sürecini yürüten kamp komutanı esirin çantasında bulmuş olduğu bir deftere daha önce şiirler yazdığını, vatansever duygularını ifade ettiğini tespit etmiş ve intiharı için herhangi bir sebep olmadığını, dolayısıyla bunun anlık bir cinnetin sonucu olduğunu düşünmüştü. Ancak adı geçen esirin muhtelif dönemlerde hasta esirlerin değişimleri sırasında

[485] Tütüncü, *Hatıra Defterimdir*, s. 65.
[486] Tütüncü, *Hatıra Defterimdir*, s. 65, 70.
[487] "Dedi ki Dedim ki" *Ne Münasebet*, 15 Mart 930.
[488] ATASE, BDH, K.2480 D.400 F.001/019
[489] Tütüncü, *Hatıra Defterimdir*, s. 70.

kendisinin de hasta olduğunu ve ülkesine iade edilmek istediğini belirtmesine rağmen dört beş kez müracaat ettiği halde her seferinde reddedildiği anlaşılmıştı[490].

Bu askerlere yönelik gerek esir kamplarında gerekse esaret dönüşünde uygulanan tıbbi yaklaşım ise başlı başına bir problemdi. Askerlerin içerisinde bulunduğu psikolojik zorlanmalara karşı İngiliz kamp yönetiminin tedbir alıp almadığı ya da aldı ise ne gibi tedbirlere başvurduğu bilinmemektedir. Yukarıda intiharından bahsedilen Onbaşı Rasim ile ilgili soruşturmada problemin ne olduğunun tam olarak anlaşılmadığı görülmektedir. Kamp komutanının raporunda askerin arkadaşlarının ifadesine dayanarak, eğitimli, saygılı, sessiz ve arkadaşları arasında sevilen biri olduğunu ifade etmesi ve ortada intiharı gerektirecek bir sebep olmadığı sonucuna varması bu esirlerin ruhsal bunalımlarının göz ardı edilmesine sebep olmuş olabilir. Dahası, zihinsel hastalık belirtilerini açık açık sergileyen esirlerin bile tedavisiz kaldıkları anlaşılmaktadır. Yüzbaşı Hasan Yetimi, akıl sağlığını kaybeden subayların hastaneye kaldırıldığını ancak erlerin tedavisiz bırakıldığını ifade eder[491].

Thayetmyo'da esir Tabip Behiç Bey'in hazırladığı raporda dikenli tel rahatsızlığı ile ilgili önemli bilgiler bulunur. Tabip Behiç Bey, kampa ilk geldiği zaman esirlerde gözlemlediği aşırı asabiyeti bir türlü anlamlandıramaz ve sebeplerini araştırır. Ona göre; esirlerin istirahatleri imkânlar nispetinde sağlanıyor, iaşeleri de düzenli olarak temin ediliyordu. Eleştirecek ya da şikâyet edecek çok az şey bulunmaktaydı. Dolayısıyla esirler arasında sıkılmaya ve cinnete sebep olacak çok ciddi durumlar olmaması gerekiyordu. Zaten esirler bu tür problemlerle başa çıkmanın yolunu kendiliğinden bulmuşlardı. Kamp içerisinde bakkallar, kahvehaneler açılmakta ya da eğlenmek için tiyatro, sinema gibi eğlenceler de yapılmaktaydı. Buna rağmen, esirler arasında "asabiyet" o kadar artmıştı ki "en ehemmiyetsiz bir söz iki kişi arasında uzayarak münâza'a ve hatta mukateleye" sebep oluyordu. Peki, bu sorun neden kaynaklanıyordu? Bahsi geçen doktorun dikkatini çeken husus tel örgünün görüntüsünün ya da isminin dahi vermiş olduğu umutsuzluktu. Bu yüzden "*üseranın kâffesi yorgun bir fikre*" sahipti. Aynı raporda

[490] TNA. FO. 383/339-94779; BOA. HR. SYS. 2205/15.; Soruşturma raporunun tercümesi için bk. Tüfekçi, Türk Askerleri, s. 784-789.
[491] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s.108.

doktorun başka bir açıklaması daha vardı. Esirler zaten harpten önce hasta idi. Ama bu gizli hastalığı savaş ortaya çıkarmıştı: "M*alumdur ki ilk senesi esir olan efrad iklim ile adem-i imtizaç ve harbin verdiği mezâhimle hasıl olan zaaf dolayısıyla hafî olan emrâzın birdenbire âşikâr olmasına yardım etmesi yüzündendir"* [492].

Aslında bu kısa tespiti, Birinci Dünya Savaşı bağlamında savaş sebebiyle ilk defa görülen hastalıklara karşı gerek Avrupa'da gerek Osmanlı ülkesindeki doktorların yaklaşımlarının küçük bir örneği olarak kabul etmek gerekir. Bu tür rahatsızlıklara karşı doktorların genel eğilimi askerlerin savaş öncesinde bu hastalıklara sahip olduğu ve savaşın bu hastalıkları gün yüzüne çıkarttığı idi. Ünlü psikiyatr Mazhar Osman durumu şöyle açıklıyordu**:** "*Yeni âlimlerin; içinde uzun müddet esir kalanlarda görüldüğü için, tel örgü psikozu veya esaret psikozu dedikleri cinnetler de bildiğimiz marazî çeşitlerden farklı bir şey değildir*"[493]. Esarete özgü hastalıkların varlığı çok daha sonra kabul ediliyordu. İlk tespitinden yıllar sonra Mazhar Osman'ın düşünceleri de bu bağlamda değişmişti: "*Nazar-ı dikkatimizi celb etti ki, esarette uzun müddet bulunmak, hapishanelerde kalmak erken bunamaya sebep oluyor. Mısır'dan, Hindistan'dan Sibirya'dan sağ gelen askerlerimizin ve bilhassa zabitlerimizin çoğu erken bunama cinneti ile canlı ölü halinde ailelerinin harimine avdet etmiştir*"[494].

2. Kavga, Yaralama ve Cinayet Vakaları

Tabiidir ki yukarıda bahsedildiği şekliyle büyük ölçüde dış etkenlerin ve psikolojik zorlanmaların tetiklediği ve bir anlamda tıbbi yaklaşım konusu olan problemler esirler arasındaki ilişkileri olumsuz yönde şekillendiriyordu. Bu bağlamda cinnet vakalarını dikenli tel psikozunun bir derece ileri aşaması olarak da kabul etmek mümkündür. Nitekim cinnet de son derece ölümcül hadiselere yol açabiliyordu. Thayetmyo kamp hastanesine 1916'da 5, bir sonraki yıl 8 ve nihayet 1918'de 15 kişi bu sebeple getirilmiş ve cinnet getiren bir esir kendini öldürtmek için her şeyi yapmıştı. Hastanede tedavi gören Antalyalı Halil firar etmiş ve eline geçirdiği bir bıçakla önüne gelene saldırmıştı. Kendisini durdurmaya çalışan bir

[492] ATASE, BDH, K.2480 D.400 F.001/019.
[493] Mazhar Osman (Uzman], *Tababet-i Ruhiye*, s. 268'den aktaran Yücel Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*, s. 235.
[494] Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları*, s. 271'den aktaran Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*, s. 234.

sıhhiye nöbetçisini de yaralayan Halil, tüm uğraşlara rağmen etkisiz hale getirilememiş hatta İngiliz nöbetçiler tarafından vurulmasına rağmen onlara da saldırmış ve netice de öldürülerek durdurulabilmişti[495].

Tabip Behiç Bey'in verdiği bilgilere göre; Thayetmyo'da 1915 yılı içerisinde toplam, 48, 1916'da 16, 1917'de 16 ve 1918'de 18 kişi yaralanma sonucunda hastanede tedavi altındadır[496]. Bu yaralı esirlerden az bir kısmı cephede aldıkları yaralar nedeniyle hastaneye getirilmiş olsa da büyük kısmının kamp da meydana gelen problemler nedeniyle yaralandığı düşünülmektedir. Nitekim yaralı başçavuş Yusuf hastanede vefat etmiş ve öyle anlaşılıyor ki olaya intihar süsü verilmişti. Türk doktorların yaptığı otopsi neticesinde bunun cinayet vakası olduğu ortaya çıkmış,[497] daha sonra katilin kendi imalatı olan "sivri, keskin, ince" bir aletle onu vurduğu anlaşılmıştı[498]. Esirlerin ellerine geçirdikleri aletleri bıçak formuna soktuklarına dair birçok örnek bulmak mümkündür. Esirleri buna zorlayan şey az önce bahsedilen dikenli tel psikozu ve buna bağlı olarak gelişen yozlaşma idi. Meiktila kampında Mustafa Tütüncü, gün geçtikçe esirlerin ahlakının bozulduğundan, herkesin birbirine düşman olduğundan, kavga gürültünün eksik olmadığından yakınıyordu. Kendilerini güvensizlik içinde hisseden esirlerin ellerine geçirdikleri aletleri taşlara sürte sürte Sivas bıçağı gibi bıçaklar imal ettiklerini ifade ediyordu[499]. Nitekim Meiktila'da belgelere yansıyan ilk cinayet vakası da bir hiç yüzünden meydana gelmişti. 1919'da gerçekleşen olayda İsmail ve Salih adlı iki esir, diğer birkaç kişinin de şahit olduğu üzere, uyumakta olan Ali adlı esiri bıçaklayıp öldürürler. Kamp yönetimi tarafından yapılan tahkikat sonucunda taraflar arasında kumar nedeniyle *1 anna* değerinde alacak verecek meselesinin olduğu ortaya çıkmıştı. Olayı soruşturan yetkililer söz konusu para miktarının, üzerinde konuşmaya bile değmeyecek olduğunu ifade etmişlerdi. Suçlular duruşmada her ne kadar kendilerinin nefsi müdafaada bulunduklarını ifade etseler de ayrıntılı soruşturmada cinayeti kasten işledikleri anlaşılmıştı. Onbaşı İsmail, Ali'yi karnından öldürücü şekilde bıçaklamış Salih ise sırtından son darbeyi vurmuştu. Mahkemede cinayeti nefsi müdafaa şeklinde

[495] ATASE, BDH, K. 2480 D. 400.
[496] ATASE, BDH, K. 2480 D. 400.
[497] TNA.FO.383.461-108285.; Bu olayla ilgili soruşturma raporunun tercümesi için bk. Tüfekçi, *Türk Askerleri*, s. 580-583.
[498] ATASE, BDH, K. 2480 D. 400, 01-015.
[499] Tütüncü, *Hatıra Defterimdir*, s. 70.

işlediklerini ifade etseler de suçları sabit görülmüş, asılmak suretiyle idam edilmelerine hükmedilmiş ve karar temyiz edilerek kendilerine bir hafta müddet verilmişti. Sanıklar temyiz mahkemesinde de kendilerini korumak maksadıyla maktulü bıçakladıklarını iddia etseler de deliller ve şahitlerin ifadeleri aksini gösterdiğinden savunmaları inandırıcı bulunmamış ve cezalarının infazına karar verilmişti[500].

Bir başka cinayet vakası Eylül 1918'de Bellary kampında meydana gelmişti. Muhammet Şerif ve Talip Mustafa adlı iki esir arasında çıkan sözlü kavgadan bir süre sonra Talip Mustafa koğuşunda bıçaklanarak öldürülmüş halde bulunmuştu. Ancak kendisini öldüren kişinin kim olduğu tespit edilememiş, cinayet günü kavga ettiği Muhammet Şerif gözaltına alınmıştı. Yargılama sonucunda yeterli delile ulaşılamadığından Muhammet Şerif serbest bırakılmıştı[501].

Bellary Kampı'nın bir süre sonra esirler için oldukça sorunlu bir yer haline geldiği görülüyor. Özellikle kampta bulunan yüksek rütbeli esirlerin arasında ciddi bir düşmanlık başladığı ve bunun diğer esirleri de etkilediği anlaşılıyor. Kampta silah imal etme işi tıpkı Meiktila'da olduğu gibi aşırı boyutlara ulaşmıştı. Esirler genellikle ranzaların demir çubuklarını söker ve bu demirlerin uçlarını taşa sürte sürte ucu sivri silahlar elde eder ve yataklarının altına saklarlardı. İngilizler iki kez çuval dolusu silah tespit etmiş, nehre atmışlar fakat yine de bunun önüne geçememişlerdi[502]. Esirler arasındaki sorunların kaynağı bazen "çok çirkin" hareketlere sebep olabilen şiddetli bir İttihatçı-İtilafçı ayrılığıdır[503]. Bu ayrım hem İngilizler tarafından kasıtlı olarak keskinleştirilmekte[504] hem de esir askerler tarafından da sürdürülmekte idi. Bu durum kampları denetleyen Kızılhaç yetkililerinin de dikkatini çekmişti. Rapora göre; ailelerinden herhangi bir haber alamayan, okuyacak kitap dahi bulamayan subaylar siyasi fikirlerinden dolayı birbirlerinden ayrışmışlar ve uzun süren esaret sebebiyle de depresyona girmişlerdi. Bu yüzden kendileri ile birlikte esir düşen diğer sıradan askerlerin hiçbir sorunları ile ilgilenmemekteydiler[505]. Bu durum erleri de

[500] TNA. FO. 383/535-5787; Bu cinayet vakası ile ilgili soruşturma evrakının bir tercümesi için bk. Tüfekçi, *Türk Esirleri*, s. 578-580.
[501] TNA. FO. 383/535-6098.
[502] İybar, *Sibiryadan Serendibe,* s. 113.
[503] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 83
[504] BOA. HR. SYS. 2412/79, 4 Ekim 1915.
[505] *Report on British Prison-Camps*, *s.* 63.

ziyadesiyle rahatsız etmekteydi. Muhiddin Erev duyduğu rahatsızlığı şöyle ifade etmektedir:

> "Kampımızda, büyük rütbeli olarak Bağdadlı Miralay Ahmed, Kaymakam Hüseyin Yetimi ve Gani Beyler bulunuyordu. Odalarında, inzivaya çekilmiş gibi yaşarlardı. Zabitanın herhangi bir ihtiyacıyle alâkalanmadıkları gibi, elem ve meserretlerine de iştirak etmekten âdeta çekinirlerdi". [506]

Özellikle İtilafçı Binbaşı Cemal Bey, hemen herkesin nefretini kazanmıştı. Cemal Bey ve onun tarafını tutan zabitler düşmanlarının çokluğundan geceleri rahat uyku uyuyamaz olmuşlardı[507]. Bu kadar çok düşman kazanmalarının sebebi ise İngiliz ve Ermenilerle olan işbirlikleriydi[508]. Bu kampta Hasan Yetimi'nin anlattıklarına göre gayri ahlaki olarak kabul edilen bir takım sorunlardan dolayı ciddi bir kavga yaşanmış ve sonunda bir teğmen öldürülmüştü[509].

İngilizler, esirlere yönelik cezalandırmalarda bir kaç hukuk kaynağını bir arada kullanmışlardı. Bunlardan ilki uluslararası Lahey Sözleşmesi diğeri de Hindistan Ceza Kanunu'dur. Bir süre sonra bunlara bir de ikili anlaşma olan Bern Mukavelesi eklenmiştir. Bu hukuki kaynaklar bağlamında sivil ve askerî esirlere yönelik standart ceza süreleri ve cezalandırma yöntemleri de benimsenmişti. Bu cezalar aşağıdaki gibidir:[510]

Ağır Hapis Cezaları	3 yıl	Hafif Hapis Cezaları	6 ay	Çalışma Kamplarına Gönderme	6 ay
	6 yıl		12 ay		12 ay
	9 yıl		18 ay		18 ay
	12 yıl		24 ay		24 ay
	15 yıl				
	Ömür boyu				

Her ne kadar bu tabloda yer almasa da esirlere yönelik idam cezasının da uygulandığı yukarıda bahsedilen İsmail ve Salih adlı iki esir örneğinden anlaşılmaktadır. Hangi hukuk kaynağı hükümlerinin kullanılacağına, cezalandırmayı gerektiren fiilin niteliğine göre karar verilirdi. Esirlerin birbirlerine karşı işledikleri öldürme suçunda Hindistan Ceza Kanunu'na göre karar veriliyordu[511].

[506] Erev, "Bir Yedek Subayın Hatıraları C. 5, S. 8, s. 56.
[507] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 111.
[508] Genişol, *aynı yer*; Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 125
[509] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 126.
[510] *Statistics of the Military Effort,* s. 672.
[511] TNA. FO. 383/535-5787.

Tüm bu vakalarla ilgili bilgiler Osmanlı Devleti'ne de iletilirdi[512]. İngiliz yargılamaları sonucunda esir arkadaşını öldürme iddiasıyla ölüm cezası haricinde geçici bir ceza alan savaş esirleri ülkelerine döndükten sonra Osmanlı Devleti tarafından da soruşturulmakta idi. Bazılarının durumu ile ilgi olarak cumhuriyetin kuruluşundan sonra Ankara Hükümeti ilgilenmişti. Az önce bahsedilen olayda koğuş arkadaşı Boğazlıyanlı Çavuş Yusuf'u öldüren Mehmet Ali adlı esir Türkiye'ye döndükten sonr tekrar bu cinayetten yargılanmış; esir kampında cezasını çektiğini ifade etmesi üzerine Türkiye Cumhuriyeti durumu İngiltere'den sormaya karar vermişti[513]. Dolayısıyla bu yargılamaların meşruiyeti bir anlamda kabul edilmiş oluyordu.

3. Kamplardan Firar Teşebbüsleri

Savaş süresince ve daha sonrasında firar ederek İngiliz kamplarından kurtulabilen esir sayısının bir hayli az olduğu anlaşılmaktadır. İngiliz Savaş Bakanlığının kayıtlarına göre Eylül 1919'a kadar tüm kamplardan firar etmeyi başaran Osmanlı sayısı sadece 244'tür[514].

Esirlerin zihinlerinde Hindistan ve Burma'daki kamplardan firar etme fikri olsa da böyle bir teşebbüsün büyük tehlikeler barındırdığının farkındaydılar. Nitekim son derece sıkı bir denetim altında bulundukları binaların dışına çıkabiliyor ama kampın etrafını çevreleyen tel örgülere yaklaşmalarına dahi izin verilmiyordu. Tel örgüleri aşsalar bile tamamen yabancı oldukları bir coğrafyada, kendi ülkelerinden binlerce kilometre uzaktaydılar. Bu süreçte yardım alabilecekleri yegâne unsur olan yerli ahali ile ilgili olarak da hiçbir bilgileri yoktu. Dahası yerel dilleri bilmediklerinden onlarla iletişim kurmaları da imkânsızdı. Ahmednagar Kampı'nda bulunan Alman esirlerin, para biriktirmek, yerel kıyafetler temin etmek ve hatta yerel halka benzemek için haftalarca güneş altında beklemek gibi ilginç firar teşebbüsleri[515] İngiliz yönetimini kamplardan firara karşı ciddi tedbirler almaya sevk etmişti. Bazı durumlarda kamplara gönderilen esirlerden firar etmeyeceklerine dair söz alınır ve evrak imzalatılırdı[516]. Kampların etrafında Hintli nöbetçilerin yanı sıra her zaman

[512] BOA. HR. SYS. 2210/62, 28 Eylül 1919.
[513] BOA. HR. İM. 92/2, 18 Aralık 1923.
[514] *Statistics of the Military Effort*, s. 634.
[515] Murphy, *Prisoners of War,* s. 103.
[516] İybar, *Sibiryadan Serendibe*, s. 109.

İngiliz nöbetçiler de bulunurdu[517]. Nöbetçilere, kaçmaya çalışanları vurma yetkisi verilmişti[518]. Esirlerin yerel dilleri öğrenmesi de İngilizler tarafından engellenmekteydi. Yerel dilleri öğrenmek hem esirlerin kaçma teşebbüslerine yardımcı olacaktı hem de, daha önemlisi, propaganda faaliyetlerinde düşmanların elini güçlendirecekti[519]. Bu nedenle Alman esirlerin sadece İngilizce, Fransızca ya da diğer Avrupa dillerini öğrenmelerine izin verilirken; Türkçe, Arapça, Farsça ya da Asya dillerini öğrenmeleri kesinlikle yasaklanmıştı[520]. Daha çok Alman esirler etrafında şekillenen bu endişelerin yansımasını Türk esir kamplarında görmek mümkündür. Türk esir kamplarında subayların bildikleri yabancı diller genellikle Fransızca ya da Almanca idi. Ancak bu dillerle yazılmış kitapların ve daha önemlisi Almanca kitapların kamp içerisine sokulması çok zordu[521] Herhangi bir yerel dilin öğrenildiğine dair bir bulgu mevcut değildir.

Tüm bu zorluklara rağmen az da olsa kamplardan firar teşebbüslerinin görüldüğü durumlar yok değildi. Bu teşebbüsler Alman esirler örneğinde olduğu gibi uzun ve ayrıntılı planlara da dayanmamaktaydı. Kaçışlar son derece basit kurgulanmıştı. Gece karanlığından faydalanılarak kampları çevreleyen tellere kadar sürünülecek ve teller kesilerek dışarı çıkılacaktı. Ancak kamp dışına çıktıktan sonra ne yapılacağına dair kimsenin bir planı olmazdı. Esirler; "*daima şarka gidersek selâmete ereriz*" zannıyla hareket edebilmekteydiler[522].

Mayıs 1918'de Thayetmyo kampından üç esir firara teşebbüs etmiş, birisi tellerde iken vurulmuştu. Diğer ikisi tel örgülerin dışına çıkmayı başarsa da bir gün sonra yakalanmıştı[523]. Bir başka firar teşebbüsü Bellary Kampı'nda Temmuz 1919'da dört Kazanlı Tatar tarafından gerçekleştirildi. Kısa bir hazırlık neticesinde gece karanlığından faydalanarak tel örgüleri kesip dışarı çıkmayı başardılar. Esirlerin firarı ertesi gün yapılan yoklamada ortaya çıktı. Fakat bu dört asker de firarlarından kısa bir süre sonra yakalandılar[524]. Genellikle firardan çok kısa süre sonra

[517] BL. IOR/ L/MIL/7/18418.
[518] TNA. FO.383/535-6758.
[519] Murphy, *Prisoners of War,* s. 134.
[520] Murphy, *aynı yer.*
[521] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 1119-120
[522] Jeller, "Birmanya Hatıraları 21", *Vakit*, 12 Temmuz 1942, S. 8776, s. 3.
[523] BL. IOR/MIL/7/18721
[524] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 106, 110.

yakalanmaları ya da firar sırasında telleri aşmaya çalışırken öldürülmeleri belki de diğer esirlerin firar fikrini tekrar düşünmelerine sebep oluyordu.

Esir askerlerin bu sıkı denetimli kamplardan çıkarılmaları sadece bir başka kampa nakledilmeleri ya da zorunlu çalışma kamplarına götürülmeleri ile mümkün olmaktaydı. Zorunlu çalışma kamplarında denetim nispeten zayıftı. Demiryolu ya da baraj inşaatlarında çalıştırılan esirler çalışma güzergâhlarında tel örgülerin dışında bulunmaktaydı. Thamakan çalışma kampında bu fırsattan istifade eden 8 asker Mayıs 1918'de firar etti. Ancak bu teşebbüs de iki firari esirin öldürülmesi ve geri kalanının da yakalanarak mahkemeye çıkarılmaları ile sonuçlandı. Fakat bu kez firari esirleri öldüren ve yakalayan İngiliz askerleri değildi. Esirler firar sonrasında çevre köylere kaçmışlar ancak köy halkı silahlanarak onları takibe başlamış ve yakınlarda bir ormanlık arazide tespit edilmişlerdi. İngiliz yöneticileri firari esirlerin yanlarında delici ve kesici aletler olduğundan köylülere zarar verme ihtimalleri düşünülerek öldürüldükleri ve bunun da son derece meşru bir olay olduğunu bildirmişlerdir. Yapılan soruşturmada firarilerin yerel halktan bazılarının evlerine girerek hırsızlık yaptığı, dolayısıyla köylülerin kendilerini savundukları sonucuna varılmış, firarileri öldürmeleri takdir edilmiş ve ödüllendirilmişlerdi. Yakalanan altı kişi ise hırsızlık ve firar suçlarından askerî mahkemeye verilmişti. Mahkemeden çok fazla ceza almadan kampa geri gönderilen firarilerin anlatımı biraz daha farklı idi. Kaçış bölgelerindeki dağlı kabileler tarafından yolları kesilerek meydana gelen bir "*sapan taşı muharebesi*"nde birkaç kişinin ölmesi üzerine kampa geri dönmeye mecbur kalmışlardı. Firariler böyle bir işe kalkışmadan önce iyi bir plan yapmadıkları için diğer esirlerin tepkileri ile karşılaşmışlardı[525].

Bütün zorluklarına ve risklerine rağmen kamplardan firar edebilen askerler de olabiliyordu. Kaçmak için kullanılan yöntemlerden biri de hastaneye yatmaktı. Eğer bir esir kamptaki sıhhiye personelini hastaneye yatacak kadar hasta olduğuna ikna edebilirse; etrafında dikenli teller olmayan ve bu yüzden kaçma ihtimalinin daha yüksek olduğu bir hastaneye yatabilirdi. Tabii bunun için bir takım riskleri göze almak zorundaydı. Irak'ta esir olarak bulunan Bolvadinli Mehmed Sinan Bey ve arkadaşının kamptan kaçışı da bu şekilde planlanmıştı. Sinan Bey'e bu fikri veren

[525] Jeller, "Birmanya Hatıraları 22", *Vakit*, 4 Temmuz 1942, S. 8778, s. 3.

ise, Kastamonulu Raşid Çavuş'tu ki, Hindistan'daki esir kamplarını birbirine kattığı için bu bölgeye sürgün olarak gönderilmişti. Raşit Çavuş Hindistan'da da uyguladığı ve birçok kişinin kaçmasını sağladığını iddia ettiği bazı karışımları Sinan ve arkadaşının kullanmasını sağlamıştı[526].

Başarı ile sonuçlanan firar vakalarına ilginç bir örnek de Sungurlulu çavuş Ahmed Nedim'in 38 arkadaşıyla firar etmesidir. Bu kadar çok sayıda esirin firar edebilmiş olmaları hayli ilginçtir. Kayıtlarda Hindistan'daki bir kamptan firar ettikleri ifade edilen fakat çok fazla bilgi verilmeyen bu olayda bir daha ne Osmanlı ne de İngilizler Ahmed Nedim ve 38 arkadaşının izine rastlayabildiler. Nihayet 1924'te Türkiye Cumhuriyeti bu askerlerin izini buldu. Yapılan tahkikat sonucunda esirlerin Kudüs'e kadar gelebildikleri ve burada Davut Efendi isminde birinin hizmetine girdikleri anlaşıldı[527].

Bu firar vakaları özel olarak incelendiğinde kamplardan kaçışın sebepleri hakkında fikir verebilir. Öncelikle eldeki mevcut belgeler firar vakalarının savaşın son yılında ve hatta savaş bittikten sonra ortaya çıktığını göstermektedir ki bu durum, Osmanlıların esaretten kurtulmak için firarı son çare olarak gördükleri izlenimini uyandırır. Bununla birlikte İshak Jeller firar olgularına farklı bir açıdan değinmektedir. Ona göre kaçma teşebbüslerinin sebebi "*avantoriye fikirlerin tebarüdü*"[528] idi. Yani bu girişimler birer maceraydı. Ancak kısa süre sonra Jeller, esirlerin firar teşebbüslerini, bir taraftan esaretin neden olduğu bunalım diğer taraftan ise vatan hasreti duygularının yoğunluğu noktasında son derece anlaşılabilir bir hareket olarak kabul edecekti. Jeller düşüncelerini şöyle ifade etmişti:

> "Vücut muzdarip olmasa da (esaret) sözü bile ruhlar üzerinde tarif edilemez manevî tazyiklerile en güzel vasatları göze karanlık gösterir. Bahusus esir askerlerimiz bizim kadar da rahat değildirler. Şüphesiz memleket, vatan hasreti bunların üzerinde daha ziyade çekici kudret gösteriyordu. Esasen vatan ve hürriyetin ne kadar tatlı ve kıymetinin ne derece yüksek olduğunu anlatan esaret hali en duygusuzları bile bu hususlarda pek hassas etmişti. Vatana avdetimizde ilk olarak bayrağımıza sarılıp öpeceğimizi, Haydarpaşa rıhtımının taşlarına

[526] Özgen, *Harp Hatıraları*, s. 141-143
[527] BOA. HR. İM. 104/82.
[528] "Avantüriye fikirlerin tavarüdü" olmalı, maceracı fikirlerin ortaya çıkması. Jeller, "Birmanya Hatıraları 21", *Vakit*, 2 Temmuz, 1942, S. 8776, s. 3

yüzümüzü süreceğimizi riyasız olarak heyecanla dilimize tesbih etmiştik"[529].

Benzer duyguları firar eden diğer askerler de dile getiriyordu. Bellary Kampından kaçtıktan sonra yakalanan esirlere kaçmalarının sebebi sorulduğunda "*Bizler elhamdülillah İslamız, her zaman kendi ordumuza katılarak düşmana kurşun atmak için elimize geçecek en küçük fırsatı kaçırmamaya çalışırız, siz de elinizden geldiği kadar bizi kaçırmamak istersiniz*"[530] cevabını vermişlerdi.

Bir ya da birkaç esirin firarı gibi doğrudan esaretin doğal sonuçlarından olan durumlarda uluslararası Lahey Sözleşmesi dikkate alınırdı. İlgili sözleşme firar vakalarında kamp dışına çıkmayı başaran fakat kendi ordusuna katılamadan ya da kendilerini esir tutan ordunun işgal sahasından ayrılamadan yakalanan esirler için disiplin cezası öngörmekteydi[531]. 1917'den itibaren ise Bern anlaşmasının hükümleri geçerliydi.

Bern Anlaşmasına göre firara teşebbüs eden esirlerle ilgili tedbir şu şekilde kayıt altına alınmıştır: A. "*Basit kaçma teşebbüsünde bulunan askerler bu esnada başka herhangi bir suç işlemediği takdirde en fazla 14 gün gözaltında tutulacaktır*". B. "*Eğer firar sırasında hırsızlık ya da mala zarar verme gibi bazı suçlar işlendiyse esirler yakalandıktan sonra en fazla iki ay gözaltında tutulacaklardır*"[532]. Görüldüğü üzere hem uluslararası hukuk kaideleri hem de ikili anlaşmalar firar edip kamp dışına çıkmayı başaran esirlerin bu hareketlerini bir dereceye kadar doğal karşılamakta ve bu yüzden makul cezalar getirmekteydi. Yani kaçmaya teşebbüs ettiği için bir esirin öldürülmesi kesinlikle hukuk kaidelerine aykırı idi. İngilizlerin de firar teşebbüsünde bulunan Osmanlılara kanunlarda öngörülen bu basit disiplin cezalarını uyguladıkları anlaşılır. Bununla beraber; bir esir firar teşebbüsünde başarılı olmuşsa ve daha sonra sağ olarak yakalanmışsa; yani yakalandığı ana kadar öldürülmediyse, bu basit disiplin cezalarının uygulandığını belirtmek gerekir. Nitekim İngiliz kamp idarecilerinin herhangi bir firar teşebbüsüne karşı öngördükleri tedbir, ateş ederek

[529] Jeller, "Birmanya Hatıraları 22 ", *Vakit,* 4 Temmuz 1942 Cumartesi*,* s. 3.
[530] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 110.
[531] Kutlu, *Rusya'daki Türk Savaş Esirleri*, s. XXX.
[532] *Agreement Between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians*, Londra, 1918, s. 10.

durdurmaktı ki her firar teşebbüsünde bazı esirler henüz dikenli telleri aşamadan öldürülürdü.

Esirleri vuran nöbetçiler yargılanmak üzere mahkemeye çıkarılırdı ancak bu, çoğunlukla göstermelik bir süreçten ibaret olurdu. İngiliz yöneticilerinin meseleye yaklaşımını göstermesi açısından bir kaç vaka örnek gösterilebilir. Savaş sona ermesine rağmen hâlâ Bellary'de tutulan askerlerden İbrahim Numan, bir Hintli nöbetçi tarafından vurularak öldürülmüştü. Daha sonra mahkemeye çıkarılan nöbetçi, ifadesinde İbrahim Numan'ın dikenli tellere yaklaştığını, birkaç kez uyarıda bulunduğunu fakat sözünün dinlenmediğini ve bu yüzden bir el ateş ettiğini ifade etmişti. Ancak bahsi geçen nöbetçi, esirin kesin olarak kaçmaya teşebbüs ettiğini de kanıtlayamamıştı. Bu durumda mahkeme heyeti ilginç bir sonuca vararak; henüz bir hafta önce aynı kamptan dört esirin firar ettiği ve nöbetçinin çok genç olduğunu gerekçe gösterip kararın buna göre verilmesini istemiş ve Bellary kamp komutanından da olayla ilgili görüşlerini istemişti. Kamp komutanı R.F. Bıdwell'de mahkemenin kararı ile benzer şekilde; aslında nöbetçinin söz konusu esiri vurmadan da durdurabileceğini fakat yaşının çok genç oluşu ve sadece sekiz aydır görevde olduğunu bu yüzden suçlanamayacağını ifade etmişti[533].

Bir başka ilginç örneği, 1918'de Thamakhan çalışma kampından firar eden 8 Türk esiri ile ilgili olayda tespit etmek mümkündür. Esirlerin tamamı vurulmadan kamp dışına çıkmayı başarsa da biri hafif yaralı olmak üzere 6'sı sağ yakalanmış fakat ikisi vurularak öldürülmüştü. Yetkililer kaçtıktan sonra çevre köylere dağılan esirlerin, hırsızlık yaptıklarını ve köylülere saldırma ihtimali sebebiyle iki esirin öldürüldüğünü ifade etmiş ayrıca öldürülmelerinin gerekçesini de "*kaçtıktan sonra yeniden yakalanmaya direniş*" olarak Londra'daki Savaş Esirleri Bürosu'na bildirmişlerdi. Ayrıca bu örneğin diğer vakalarda eğer istenirse emsal olarak kullanılabileceği, esirleri öldüren köylülerin ödüllendirilmeleri gerektiği de bildirilmişti[534]. Netice itibariyle kaçmaya çalışan Osmanlıların sağ yakalanmaları olmazsa olmaz bir kural değildi. Esirleri öldürmek kolayca başvurulabilen bir yöntemdi ve onları öldürenler de herhangi bir ceza almak şöyle dursun son örnekte

[533] TNA. FO. 383/535.
[534] BL. IOR/L/MIL/7/18721

görüleceği gibi ödüllendirilebiliyordu. Tüm bu sürecin sonunda ancak sağ kalmayı başarabilen esirlere uluslararası kurallara uygun olarak disiplin cezaları verilirdi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK ESİRLERE YÖNELİK İNGİLİZLERİN DAVRANIŞLARI

A. Osmanlı Devleti'nin İddiaları

Savaş boyunca Osmanlı devlet idarecilerinin üzerinde önemle durduğu hususlardan biri de düşman devletlerin elinde bulunan vatandaşlarına yönelik insanlıkla bağdaşmayacak uygulamalardı. Önceki kısımlarda gösterildiği gibi bu tür problemlerin çözülmesi amacıyla çoğu kez girişimde bulunulmuştu. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin hangi uygulamaları insanlık dışı ve kötü muamele olarak algıladığına açıklık getirmek gerekir.

Genellikle esirlerin yaşamını tehdit edebileceği düşünülen çok somut ve açık bazı olaylara ciddi tepkiler verilmekteydi. Mesela Karadeniz Gemisi'nin mürettebatı esir edildiğinde esaret yerlerinin son derece pis ve insan yaşamına uygun olmadığı iddiasıyla tepki gösterilmişti. Bir başka örnekte; Thayetmyo Kampı'nda meydana gelen yoğun ölüm olayları şiddetle protesto edilmiş ve bu ölümlerden İngiliz yöneticiler mesul tutulmuştu. Ayrıca esirlerin İngilizler tarafından bilgi verilmeksizin çok uzak bölgelere gönderilmeleri, sevk sırasında esirlere gıda ve zabitlere uluslararası antlaşmalara aykırı olarak maaş verilmemesi gibi durumlar Osmanlı idarecilerinin tepkisini çekmekteydi. Bu türden olaylara dair veriler genellikle esaretten dönenlerin ifadeleri temel alınarak resmileştirilir ve muhataplara iletilirdi.

Bazı durumlarda devlet ile esirlerin kötü muamele algısı farklılaşabilirdi. Bu algı farklılığı İngiliz idarecilerin kamplarda uyguladığı etnik ayrım söz konusu olduğunda iyice belirginleşir. Daha önce de ifade edildiği üzere İngilizler Osmanlı esirlerini Türk ve Arap oluşlarına göre birbirlerinden ayırıyordu. Araplar genellikle Hindistan'da Sumerpur Kampına gönderilirken Türkler Burma'ya sevk ediliyordu. Bu uygulama Türk esirlerin rahatsız olduğu konuların başında gelmekte ve Arapların daha iyi esaret şartlarına sahip oldukları algısı uyanmaktaydı. Konu Osmanlı idarecilerinin gündemine geldiğinde başlangıçta durum değerlendirmesi yapılmış ve çok da önem atfedilmemişti. Esirlerin hangi kamplarda barındırılacağının İngilizlerin inisiyatifinde olduğu düşünülerek problemle ilgilenilmedi. Nitekim böyle bir politikanın nasıl sonuçlara yol açacağı öngörülememişti. İlerleyen süreçte bu

uygulamanın gözle görülür sonuçları ortaya çıktığında ise devletin tepkisi çok sert olacaktı.

1. Etnik ve Siyasi Ayrımcılık

Sivil ya da asker olsun hemen her Türk esirin en çok yakındığı konu esir düştükten sonra aynı ülkenin vatandaşı oldukları halde İngilizlerin Arapları Türk esirlerinden ayırmalarıydı. Bellary Kampı'ndan Yarbay Hasan yetimi hazırlamış olduğu raporda, kamplardaki bu ayrımın sebebini şöyle açıklar:

> "Oyun sırasında bir Türk subayının Arap erini tokatlaması üzerine subaylar arasında anlaşmazlık ve çekememezlik çıkmıştı. Bundan dolayı İngiltere hükümeti milliyetçilikten doğan ayrılık esası konusunda bilgi edinerek, Osmanlı uyruğu altında kayıtlı olup esas kayda itiraz etmeyen Türk ve Arap subaylarını Tatmiyo karargâhında yerleştirmişlerdi. Kürt ve Arap kayıt olunup milliyetlerini ortaya koyan subay ve erleri ayırarak, Bombay'ın kuzeyindeki Rapnonan eyaleti içindeki Sumerpur yöresinde açılan karargâha aktarmışlardı"[535].

Kendisi de esir olan Yarbay Yetimi, anlaşılacağı üzere bu ayrımın gerekçesini basit bir güvenlik tedbirine indirgemekteydi. Böyle bir ayrımın gerekçelerinin neler olabileceğine dair düşüncelerini aktaran bir başka esir Taşköprülü Mehmet Efendi ise şöyle bir tespit ve öngörüde bulunuyordu:

> "Iraklı erleri ve zabitleri vapurdan alarak trene götürdüler. Bu zabitler ve erler Sirpur'a [Sumerpur] gönderileceklermiş. Aynı hükümete ve aynı kanuna tâbi olan bir millet efradını ayrı ayrı yerlerde bulundurmak acaba neyi göstermektedir? Ben şu hale karşı pek kederleniyorum. Çünkü düşmanımız olan Britanyalılar, etrafını cehalet bürümüş şu zavallı milletimizi ezmek yani harben elde edemedikleri vatanımızı yarım asır hatta bir asır sonra yutmak emeliyle ayrılık hissiyatı yaratıyorlardı. Bizim bazı kötü yamyamlarımız da bunları pek başarılı buluyordu. Bunun ileri de ne gibi arızalar açacağını düşünmüyorlardı"[536].

Bu türden bir ayrımın gerekçesi Yetimi'nin bahsettiği güvenlik sorunlarını çözmek adına yürürlüğe konan basit bir güvenlik tedbiri miydi yoksa Taşköprülü'nün söylediği gibi milleti bölme amacı mı taşıyordu? Osmanlı Devleti bu konuyu nasıl algılamıştı?

---

[535] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 103.
[536] Taşköprülü, *Irak Cephesi'nden Burma'ya*, s. 87-88.

Yukarıda alıntılanan ifadeler her iki esirin olayları ve olguları algılama biçimlerindeki farklılığı göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bahsedilen bu farklı algılama biçimlerine dair öncelikle kısa bir değerlendirmede bulunmak gerekli olabilir. Hasan Yetimi, esir düştüğünde rütbesi yarbaydı. Lahey Anlaşması rütbeli askerlerin esaret hayatını daha rahat geçirebileceği bazı düzenlemeler içermekteydi. Maaş verilmesi, erlerden ayrı mekânlarda barındırılmaları, angarya gibi bazı cezalandırma yöntemlerinden muaf tutulmaları gibi bir takım haklara sahip olurlardı. Ayrıca İngilizler Türk subaylarına *Avrupalı* muamelesi yaparlardı. Dolayısıyla vakitlerinin çoğunu; er statüsünde bulunan, maaş alamayan, bazı özel ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmak ve para kazanmak zorunda kalan, kalabalık pavyonlarda yaşayan ve esaretin tüm sıkıntılarına katlanmak zorunda olanlardan ayrı geçirirlerdi. Elbette rütbeli esirler mükemmel bir esaret hayatı tecrübe etmiyorlardı. Esaret onlar için de nefret edilen bir olguydu ama sorunlardan uzaklaştıkça olayları algılama biçimi de basitleşebiliyordu. Dolayısıyla rütbeli ve rütbesiz esirlerin olaylar karşısında takındıkları tavırlar da o nispette değişebiliyordu. Taşköprülü ise esaretin tüm sıkıntılarına katlanmak zorunda kalan ikinci sınıf esirlere mensuptu. Nihayetinde bu askerlerin zihninde esarete karşı nefret çok daha önemli bir hale gelmekte ve düşmanın yapmış olduğu her faaliyet şüphe çekici ve art niyetli olarak kabul edilmekteydi. Ancak Taşköprülü'nün bu doğru tespitlerini sadece zorlu esaret koşullarından kaynaklanan bir nefrete hasretmek de yetersiz olacaktır. Taşköprülü'nün tespitlerinin bir başka yönden açıklaması milli şuur uyanıklığıdır. İleride de görüleceği üzere Türk esirlerinin millî bir mefkûreye malik olduğu ve İngilizlere direnişlerinde ve esarete tahammüllerinde bu mefkûrenin önemli payı olduğu yadsınamaz.

Belirtilmesi gereken bir başka husus ise bu şekildeki ayrımların bir ölçüde uzun vadeli standart İngiliz sömürge politikasının savaş meydanına yansıması olduğudur. İngilizler yönettikleri sömürge bölgelerindeki halkların etnik ya da dini farklılıklarının sürekliliğini amaçlar ve kendi özgün kimliklerini kaybetmemelerini sağlardı. Mesela İngiliz askerî otoriteleri orduya aldıkları Hintli astlarının kendilerine karşı birleşmelerini önlemek adına sürekli farklı kesimlerden olmalarına dikkat eder ve bunlar arasındaki farklı dini uygulamaları ve ritüelleri destekleyerek özgün

kimlikler oluşturmalarını sağlardı[537]. Yani etnisite, din ve kültür temelinde ayrımlar savaştan önce de uygulanan bir sömürge politikasıydı.

Henüz savaş başlamadan Osmanlı vatandaşları *European Turks* ve *Asiatic Turks* olarak ikiye ayrılmıştı. Bu iki tanımlamadan ilki etnik açıdan Türk; diğeri ise Arap Osmanlı vatandaşlarını kapsamaktaydı. Her iki grup da başlangıçta Osmanlı yani *düşman devlet vatandaşı* olarak algılanıyordu. Ancak savaş başladıktan sonra Irak Cephesi'ndeki Arap aşiretlerin manipüle edilerek kullanılabileceği görülmüştü. Bu yüzden her muharebeden sonra ele geçirilen Arap esirleri henüz kamplara gönderilmeden Türklerden ayrılıyordu. Yani kamplardaki ayrım henüz esaret başlamadan gerçekleşiyordu.

Esirlerin etnik kimliklerine göre ayrılmaları konusundaki şikâyetler süreç içerisinde bir hayli arttığından mesele Osmanlı Devleti'nin de gündemine geldi. Durum Irak Kumandanlığından soruldu. Verilen cevapta, İngilizlerin ellerine geçirdikleri esirleri Türk, Arap ve Kürt olarak ayırdıktan sonra Hindistan'da ayrı ayrı bölgelere gönderdikleri ve Araplara "cemile" gösterip, Türklere "bed" muamele yaptıkları doğrulanıyordu. Hatta Arap esirlere "birer mecidiye" para verilerek serbest bıraktıklarına dair haberler de alınmıştı[538]. Bu durum üzerine Başkumandanlık Vekâleti gerekli tedbirlerin alınması maksadıyla durumu Hariciye Nezareti'ne bildirdi. Ancak söz konusu nezaretin meseleye yaklaşımı hayli ilginçtir. Hariciye Nezareti, İngilizlerin böyle bir politika izlemesine karşın durumun protesto edilmemesi gerektiğini ifade ediyor ve böyle bir eylemi mahzurlu görüyordu. Nitekim Başkumandalık vekâletine gönderilen cevabi yazıda; "*Zât-ı âlilerince de malum olduğu üzere hâl-i harbde bulunan bir devlet ele geçirdiği üserayı münasip gördüğü mahallere kafile kafile sevk etmekte ve üseranın bir sınıfına daha ziyade serbesti bahş eylemekde muhtardır*" denilerek İngilizlerin söz konusu uygulamada özgür oldukları kabul ediliyordu. Aynı yazıda Alman Hükümeti'nin de düşman ordulardan ele geçirdiği Müslüman esirlere lehte muamele ettiği söyleniyordu. Bu yüzden herhangi bir protesto girişimi sonuçsuz kalacaktı. Protesto tek bir şartla yerine getirilebilirdi. Sadece esirlere uluslararası anlaşmaların ortaya koyduğu

[537] Nikolas Gardner, *Kut'ül Amâre Mezopotamya'da Bir Savaş (1915-1916)*, Çev. Mehtap Gün, Etkileşim Yay. İstanbul, 2016, s. 19-20.
[538] BOA. HR. SYS. 2412/79, 25 Eylül 1915.

esaslara aykırı bir muamele yapılırsa ilgili anlaşma maddeleri gerekçe gösterilerek harekete geçilebilirdi. Hâlbuki Irak Kumandanlığı buna yönelik bir bilgilendirmede bulunmamıştı. Hariciye Nezareti tüm gerekçeleri sıraladıktan sonra nihai olarak şu değerlendirmeyi yaparak meseleyi kapattı:

> "Türk üsera hapsedildiği halde Arab üseraya fazla hürriyet bahş edilmesinden dolayı İngiltere Hükümeti nezdinde protesto edilmek halinde hükümet-i mezkûrece bütün Osmanlı esirlerin serbest bırakılması temin-i mümkün olmamakla beraber teşebbüs-i vakıanın Arab üseranın da tevkifini intac edeceği nazar-ı dikkate alınmak gerektir. İşbu mülahazata mebni İngiltere Hükümeti nezdinde protesto ifasına mahal görülmemiştir"[539].

Anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti kendi vatandaşları arasında ayrım yapılmasına ve Arap esirlere, Türklere nispetle daha rahat bir esaret imkânı sunulmasına çok önem atfetmedi. Bu yüzden asıl tehlike öngörülemedi. İngilizler Sümerpur Kampı'na gönderdiği tüm Arap esirleri yoğun bir propaganda sürecinden geçirmekteydiler. Bu süreçten sonra Arap-Osmanlı esirleri Hicaz isyanına katılmak üzere gemilere bindirildiğinde durumun ciddiyeti anlaşılacaktı.

Nihayet 1916 yılından itibaren Sümerpur Kampı'nda bulunan Arap esirler Hicaz'a gönderilmek ve Osmanlı Devleti'ne karşı savaştırılmak üzere gemilerle nakledilmeye başladılar. Bab-ı Ali'nin durumdan haberdar olması ise bölgeye gönderilen esirlerden iki kişinin Hicaz'daki Osmanlı ordusuna kaçması sonucu verdiği ifadelerle mümkün olmuştur. Bu iki askerin ifadesine göre; binlerce er ve elli subay, Türk hükümetinin Araplarla ve peygamber sülalesinden olan şerif ile savaştığı, İslamın kurtuluşu ve Almanların elinde bulunan kutsal beldelerin kurtarılması gerektiği propagandalarıyla Hicaz'a sevk edilmişti. İki askerin ifadesinden esirlerin bunu reddettiği fakat yine de zorla gemilere bindirilerek Hicaz'a gönderildikleri öğrenildi. Esirleri taşıyan gemiler Rabih Limanı'na geldiğinde 15 esir ki bunların Türk ırkından oldukları özel olarak belirtilmişti; savaşmayı reddetmişler, bunun üzerine bir mağaraya hapsedilmişler ve bir daha kendilerinden haber alınamamıştı. Bu ifadelerden yola çıkan Bab-ı Ali bu uygulamayı, "*İngilizlerin tatbik ettikleri vahşete yeni bir numune*" olarak tanımlamıştı[540].

Böylelikle Osmanlı Devleti'nin çok da üzerinde durmadığı bir uygulama son derece olumsuz sonuçlar doğurmuştu. Gerçi, ileride de görüleceği üzere, iki askerin

[539] BOA, HR. SYS. 2412/79.
[540] BOA. HR. SYS.2203/17, 17 Eylül 1917.

ifadeleri bu süreci bir miktar yanlış yorumladıklarını düşündürmektedir ancak İngilizlerin büyük miktarda Arap esiri Osmanlılara karşı savaştırma düşüncesinin geniş kapsamlı bir planın parçası ve esirler arasında etnik temelli ayırıma gidilmesinin amacının bu olduğu anlaşılmaktadır.

Tabii İngilizlerin ayrımcılık politikası sadece esirlerin etnik kökenleri ile sınırlı değildi. Bir de Türkler arasında bir tür ideal esir tanımlaması yapılıyordu. Bu nokta da temel ötekileştirme kriteri İttihatçılık ve Sünnilikti. Türk ve Arapların birbirlerinden ayrıldıkları bilgisini Başkumandalık Vekâletine ileten Irak Kumandanlığı aynı zamanda Türk esirleri arasında yapılan bu uygulamaya dikkat çekiyordu. Buna göre İngilizler, esirlerin Sünni ya da Şii olup olmadıklarını, hangi siyasi gruba taraftar olduklarını öğrenmeye çalışıyor ve İttihatçı-Sünni olduğu anlaşılanlara düşmanca tutum takınıyorlardı[541]. Buna yönelik şikâyetler de gerekli işlemlerin yapılması için Hariciye Nezareti'ne iletildi. Bahsi geçen nezaret diğer örnekte olduğu gibi bu durumu da önemsemedi. Gerekçe olarak Irak kumandanlığının İttihatçı-Sünni esirlere karşı kötü muamele iddiasının yeteri kadar açıklanmamasıydı. Söz konusu düşmanca tutumun sözlü olarak mı yoksa fiili olarak mı uygulandığına dair herhangi bir somut veri yoktu[542]. Bu yüzden böyle bir eyleme karşı da sessiz kalınmıştır. Hâlbuki esir kamplarında bu ayrım ciddi sorunlara sebep olabiliyordu. Neredeyse her esir İttihatçı ve İtilafçı olarak gruplaşıyor ve aralarında ciddi problemler ortaya çıkıyordu[543].

2. İnsanlık Dışı Muamele İddiaları: '*İngilizler ve Medeniyet*'

Türkler, İngilizlerin kendilerine uyguladığı kötü muamelenin henüz esir düştüklerinde başladığını iddia ediyorlardı. Bu yüzden bazen Irak Seferî Kuvvetleri içerisindeki Müslüman Hintliler tarafından esir alınanlar kendilerini şanslı addediyordu. Zira çoğu asker İngilizler tarafından ele geçirildiklerinde öldürüleceklerini düşünmekteydi. Bir esirin anlatımına göre; Şuaybe Muharebesinde İngilizlere karşı şiddetli bir direnişten sonra esir düşen Türkler öfkeden gözü dönmüş İngiliz askerleri tarafından tam öldürülmek üzereyken Müslüman Hint askerler

[541] HR.SYS.2412/79
[542] BOA. HR. HMŞ. İŞO.43/20.
[543] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 83.

tarafından kurtarılmışlardı[544]. Esir düşme sonrasında öldürülme ihtimali ve bunun yarattığı endişe birçok asker için ortaktı. "*Korku ve heyecanla şimdi veya biraz sonra öldürüleceğimizi düşünüyor ve birbirimize bakıyorduk…dipçik dayak kıyamet gibiydi*"[545] diye yazmıştı Hüseyin Fehmi. Esirler kendilerine biraz iyi davranıldıysa çok geçmeden bunun nedeninin istihbarat olduğunu anlarlardı. Rütbeli her asker hemen sorguya çekilir, daha sonra kalıcı kamplara sevk edilirlerdi. Ancak istedikleri bilgileri alamayan İngilizler bu sorgu sürecinde ve hemen sonrasında insanlık dışı muamelelere başvurabilirlerdi. Irak'ta düşman tarafından ele geçirilen ve daha sonra Mısır'daki Seydi Beşir kampına gönderilecek olan esir Rahmi Apak, sorgu sırasında bir teğmenin ağzına silah sokulduğundan, kendisine ise galiz hakaret edildiğinden şikâyet etmişti[546].

Türklerin kendilerini esir alan düşmanlarından umdukları, en azından sürekli olarak vurguladıkları, medeniyet ve insaniyet vasıflarına uygun hareket etmeleriydi. Medeniyet ve insanlık, Birinci Dünya Savaşı boyunca İngilizlerin düşmanlarına yönelik savaş propagandasının en önemli unsurlarından biriydi. Propaganda metinlerinde Almanya ve müttefikleri, zulüm ve yozlaşmayla özdeşleştirilirken; kendileri ve müttefikleri ise insani değerlerin savunucusu olarak lanse ediliyordu. Almanlar ele geçirdikleri bölgelerdeki halklara, zulüm ve vahşeti reva görüyor, esirlere hakaret ediyor, onları birbirlerine zincirle bağlayıp hayvanlar gibi çalıştırıyorlardı ama İngilizler güya adalet, refah ve saadet dağıtıyor, ele geçirdikleri esirlere Malta, Hindistan ve Mısır'da gerçek bir sayfiye hayatı yaşatıyorlardı[547].

Bir süre sonra öldürülme korkusunu atlatan askerler İngilizlerin kendilerine yönelik tavırlarının, dillerine pelesenk olan o medeniyet ve insanlık nutuklarının somut ispatı olması gerektiğini düşünüyorlardı. Esirlerin anı, günlük, şiir ve mektuplarında bu konuda tam bir hayal kırıklığı ve öfkenin hâkim olduğu gözlenir. Esir düştükten çok kısa süre sonra Taşköprülü Mehmet, İngilizlerin hiç de iddia ettikleri gibi medeni bir millet olmadıklarından yakınıyor ve "*Biz ki medeni bir hükümetin esareti altında bulunuyorduk. Vahşilikle itham ettikleri biz Türklerin*

[544] TNA. FO. 383/339-4869.
[545] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 67.
[546] Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Anıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 162.
[547] Sadık Sarısaman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999, s. 49-50.

esirlere muamelesinin yanında İngilizlerin layık olmadığımız muameleleri pek aşırıydı[548]*,* diyerek şaşkınlığını ortaya koyuyordu. Irak'ta esir düşen bir zabit namzedi Tahsin Efendi ise kendisine yapıldığını ifade ettiği işkenceler karşısında "*İngiliz medeniyeti bu mudur*?"[549] diye sormaktaydı. Nihayet Bellary kampına gönderilen Hüseyin Fehmi, İngilizlerin "*medeniyet ve insanlık âlemine fevkalade hizmet ediyorlarmış gibi kamuoyunu kandırmaya*" çalıştıklarını anlamıştı.[550]

Bu bağlamda İngilizleri medeniyet ve insaniyet yokluğu ile suçlayan esirlere dair birçok örnek vermek mümkündür ve meseleyi "mutlak ötekilik" söylemine indirgeyen aksi yönde yaklaşımlar olsa da[551], aslında Türk esirlerin zihinlerinde gittikçe artan bir şekilde kötüleşen İngiliz imgesinin sebebi maruz kaldıkları kötü muamele ve işkencelerdi. Az önce bahsi geçen ve İngilizleri medeniyet yoksunluğu ile itham eden Tahsin Efendi, sorgulandığı sırada düşmanlarına bilgi vermediğinden dolayı kendisine yapılan işkenceleri şu sözlerle ifade etmektedir:

> Bir araba getirerek elim kelepçeli olduğu halde arabanın üzerine naklettiler. Boylu boyuna arka üstü yatırıldıktan sonra kollarım arasından ipler geçirilerek arabaya bağlandı ve ayaklarım da yekdiğerinden açılarak bağlandı. Bir taraftan da sol omuzuma arabacı yüklenerek araba koşturuluyor ve arabacı ara sıra Türk Türk diyerek hafif darbelerle (?) başıma [v]uruyor idi. Epeyce bir müddet tahammül ettim nihayet sersem bir halde ağlamaya… bu hale maruz kılmayın diye feryat ve Cenabı Haktan istimdat ediyordum"[552].

Görüleceği üzere Türk esirlerin zihinlerinde düşmanları tarafından esaret boyunca kendilerine zulmedildiği izlenimi verecek kesin olumsuz bir düşman imgesi ortaya çıkar. Bununla birlikte ilerleyen süreçte Türkler, İngilizleri intikam hislerinin de iştirak ettiği çok daha ağır ifadelerle; "zalim", "cehennem zebanisi", "yamyam", "saldırgan köpek" "hayvan" gibi sıfatlarla tanımlayacaklardı. Bağdat'taki bir Türk esirin ailesine gönderdiği mektubuna eklemiş olduğu bir beyit öfkesini açıkça ortaya koyar:

---

[548] Taşköprülü, *Irak Cephesi'nden Burma'ya,* s. 62.
[549] ATASE. K. 377 D. 1499-20.
[550] Genişol, *Çanakle'den Bağdat'a*, s. 83
[551] Mısırdaki örnekler için *bk.* Yücel Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*, 61-65.
[552] ATASE. K. 377 D. 1499-20

Zalimin zulmü var ise mazlumun Allah'ı var
Şimdi İngiliz'in zilleti var ise yarın Hakk'ın divanı var[553].

Bellary Kampı'ndan Rifat Rami'nin esaret sırasında yazmış olduğu ve düşmanlarını vahşi köpeklere benzettiği bir dörtlük de bu bağlamda değerlendirilebilir:

"*Az mı oldu, Allah için, o işkence, o zilletler.*
Kan kusturdu esarette kırdırıldı milletler.
Kudurdunuz akur itler.
Size kalmaz bu vahşetler"[554].

Rifat Rami düşmanlarına o kadar öfkelenmişti ki; 1917'de imzalanan ve esirlerin insani haklarını garantiye alan Bern Mukavelesi'ni asılı olduğu duvardan indirerek yırtıp atmış ve bunun sonucunda ceza almıştı[555].

Sadece esirler değil, Osmanlı entelektüel çevreleri ve devlet idarecilerinin de İngilizlere karşı kullandıkları dil, süreç içerisinde hayli sertleşmişti. Örneğin savaşın başında Karadeniz gemisi mürettebatına yapılanları "*insaniyet ve medeniyete muhalif*" [556] eylemler olarak tanımlayan idarecilerin kullandıkları dil bir süre sonra tıpkı esirlerde olduğu gibi sertleşiyordu. İngilizlerin öyle davranışları vardı ki; *"Kurun-ı vustanın en barbar hükümetlerinin tarihinde bile ihtimali vaki' olmayan*"[557] uygulamalardı bunlar.

İngilizlerin Türk esirlere davranış biçimini şekillendiren önemli hususlardan biri Türklere karşı hem devlet düzeyinde hem de basında işlenen propagandaydı. Ele geçirdikleri hemen her esire Osmanlı Devleti'nin İngiliz esirlere kötü muamelede bulunup bulunmadığı soruluyor, Osmanlı Devleti'nin lehinde cevaplar aldıkları zaman öfkeleniyorlardı. Sadece bu nedenle çok sayıda Türk esirin öldürüldüğü de basına yansımıştı[558]. İngilizlerin zihninde *Türk* kelimesi kesin olarak olumsuz bir anlam ifade etmekteydi; 'fanatik' 'korkunç Türk', 'vahşi Türk' gibi algılar ve aynı zamanda Türklerin Almanların peşine takıldıkları ve kendilerine ihanet ettikleri yolundaki algıları da esirlere karşı davranışlarında önemli rol oynuyordu. İngilizlerin

[553] Mustafa Arıkan, "Birinci Cihan Harbi Türk Esir Mektuplarında Duygu ve Düşünceler", *Osmanlı Araştırmaları* XI, İstanbul 1991, s. 36
[554] Mustafa Arıkan, "Rifat Rami (Arıncı) ve Esaret Dönemi Şiirleri", *SUTAD,* Bahar 2016 (39), s. 118
[555] Arıkan, "Rifat Rami", s. 119.
[556] BOA. HR. SYS. 2247/6, 6 Mayıs 1915.
[557] BOA. HR. SYS. 2203/17, 17 Eylül 1917.
[558] "The Terrible Turk", *Western Mail*, 18 Haziran 1915 Cuma, s. 23.

bu algısını bir nebze olsun değiştirmek üzere Almanya'daki esir kamplarını ziyaret eden ve 'pek medeni insana benzemeyen' İngiliz esirleri gözlemleyen Şehbenderi Halil Halid, Almanların ve Türklerin İngiliz esirlere çok iyi davrandıklarını, İngilizlerin ise Türk esirlere insanlık dışı uygulamaları reva gördüklerini ifade etmişti. Halil Halid Bey, hazırladığı raporda Osmanlı idarecilerine çağrıda bulunuyor ve "*İngiliz imparatorluğuna ihanet ettikleri töhmeti ile en sıcak ve uzak mahallere teb'id edilen bîçarelere ne misillü muamele ifa olunmuş ise*" Türkiye'de bulunan İngiliz esirlerine aynı şekilde davranılmasını istiyordu[559].

İngiliz kamplarında erlerin aşırı kalabalık bir halde ve katı disiplin altında tutulmaları ciddi sorunlara yol açıyor ve aralarında şiddetli kavgalar çıkabiliyordu. Kavganın müsebbiplerini cezalandırmak adına öngörülen yöntem angarya ve daha sert disiplin uygulamalarıydı. Yaygın şekilde uygulanan bir cezalandırma yöntemiydi bu. Hatta Bellary kampında esirlerin sürekli gönderildikleri bir angarya kampına, İstanbul'daki meşhur Bekir Ağa Bölüğü'nün adı verilmişti[560]. Bir keresinde bu angaryalara karşı isyan eden esirler İngiliz kamp yönetimi ile kısa süreli uzlaşmaya varabilmişti[561]. Bir başka isyan da Meiktila'da ortaya çıkmıştı. Mustafa Tütüncü'nün anlatımına göre; demiryolu işinde çalıştırılan esirler "*sabahtan akşama kadar fasılasız ve acımasız bir şekilde çalıştırılıyor… giderek daha çok hastalanıyor ve ölüyorlardı*" bu nedenle kampta büyük bir isyan çıkmıştı[562]. Ayrıca esirlere kıyafet verilmediği, çıplak bir halde bulundurulduklarını da şikâyet konusu olmuştu[563].

Esirleri kasıtlı olarak öldüren İngiliz nöbetçiler ceza almazlardı. Bu ölümler kayıtlara her zaman kaza olarak geçer, nöbetçiler ise yaşları küçük olduğu, tecrübesiz olduğu, gibi gerekçelerle cezadan kurtarılırlardı. İlginç olarak bu öldürme vakalarında olayın kaza olduğuna dair esir olarak tutulan Türk subaylar da şahit tutulurdu. Örneğin Thayetmyo kampında Abdullahoğlu Hacı Halil bir nöbetçi tarafından öldürülmüş, olay kayıtlara; "*Diğer esirlerinde şahit olduğu üzere kasıtsız bir kaza sonucu meydana gelmiştir*", şeklinde geçmişti. Kampta bulunan yüksek

[559] ATASE, K. 313 D. 1269-009.
[560] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 80.
[561] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 126-132.
[562] Tütüncü, *Hatıra Defterimdir,* s. 67-68.
[563] Kızılay Arşivi, K. 196 B. 104.

rütbeli Türk esirler de şahit tutulmuş ve nöbetçinin ceza almaması gerektiğini İngilizlere söylemişler, daha doğrusu söylemek mecburiyetinde bırakılmışlardı[564].

İngiliz idarecilerin yüksek rütbeli esirleri muhatap almaları, yukarıdaki örnekte olduğu gibi bazı öldürme vakalarında kendi suçsuzluklarını ispatlama noktasında onları şahit tutmaları ya da kamplarda ortaya çıkan bazı problemlerde, söz gelimi ihtiyat zabitlerinin rütbelerinin ispatlanmasında[565], onlara bilgi danışmaları önemli bir veridir. İngilizlerin esirlere bakışında rütbe önemli bir faktördü. Genellikle *Asyalı* olarak kategorize ettikleri nefer sınıfına mensup olanların şikâyetlerini ciddiye almaz, söylediklerine itibar etmezlerdi. İngiliz istihbarat bürosu tarafından hazırlanan ve önce *Manchester Guardian* sonra da İngilizlerin hâkim olduğu diğer bölgelerde yayımlanan gazetelerde çıkan bir makale bu bakış açısını çok iyi yansıtır. "*Türk*" başlığını taşıyan ve Çanakkale'de esir düşen Türklerden hareketle bütün Türk askerlerini kapsayan makalede, Osmanlı ordusunda yer alan neferlere özel vurgular yapılmıştı.

> "Osmanlı erleri genellikle okuryazar değildir. Barış döneminde çiftçi veya İstanbul'un meşhur hamallarından biridir ya da profesyonel askerdir… Küçük zabitler okuyabilir, yazabilir ve zekâ bakımından neferlerden üstündürler. Neferlerin dünyası kendi köylerinden birkaç kişi ile sınırlıdır ki bunlar onbaşıları ve çavuşlarıdır. Zabitlerinin isimleriyle ilgilenmez ve hatırlamazlar. Ayrıca zabitleri ile aralarında sosyal pozisyonları bakımından büyük bir boşluk vardır tıpkı aralarında karşılıklı bir konuşmanın olamayacağı gibi. Zabitler çok zekidir ve modern fikirlere sahiptir."[566]

Yukarıdaki ifadeler esirlerin şikâyetlerini değersizleştirme noktasında başvurulan en önemli argümandı. En az bunun kadar önemli bir başka husus Türklerin sivil hayatlarında ve kendi ordularındaki yaşam şartlarına yapılan vurgular idi. Türk esirlerin kıyafetleri perişan, moralleri bozuktu ve zorla savaşıyorlardı[567]. Onlar için esir düşmek iyi bir şeydi. Hatta Irak'ta esir düşen bazı askerler buna seviniyorlardı[568]. Türk esirlerin herhangi bir konuda şikâyet etme hakları yoktu. Çünkü İngilizler her halükarda onlara kendi ordularında ve sivil hayatlarında olduğundan daha iyi şartlar sağladıklarını düşünüyorlardı. İngilizlerin bakış açılarına

[564] TNA. FO. 383/235-209726.
[565] TNA. FO. 383/226-216025.
[566] "The Turk", *Worker*, 6 Ocak 1916, s. 15.
[567] *Aynı yer*
[568] "Soldiers' Letters", *The Dubbo Liberal and Macquarie Advocate,* , 30 Mart Cuma, 1917, s.4.

göre; bir Türk esir kendilerine verilen gıdadan şikâyet ediyorsa kesinlikle haksızdı çünkü kendi ordusunda aldığı gıdalar çok kötüydü. Eğer bir Türk hastalandıysa bu kesinlikle kamp hayatı ile ilişkilendirilemezdi, mutlaka kendi ordusundayken hastalanmıştı. Eğer birisi kampta hayatını kaybettiyse sebebi yine kendi ordusunda ya da sivil hayatta yakalandığı hastalıktı. Nihayet bir esir kötü muameleye maruz kaldığını iddia ediyorsa yalan söylüyor olmalıydı. İngilizlerin Türk esirlere davranışlarını ileride ayrıntılarıyla görüleceği üzere, bu yaklaşım belirliyordu.

3. Esirlerin Beslenme Programı ve Oryantalist Yaklaşım

İngiliz yönetiminin esirlere yönelik uyguladığı etnik ve siyasi ayrım politikası ilginç olarak onların beslenme düzenlerini de doğrudan etkilemekteydi. Başından beri Avrupalı *–European-* ve Asyalı *–Asiatic-* olarak iki sınıfa ayrılan esirlerin gıdaları da temel prensip olarak Avrupalı ve Asyalı diyeti şeklinde ikiye ayrılıyordu. Her iki esir gurubuna kalori ve protein açısından yeterli kabul edilen gıdalar verilse de çeşitlilik bakımından arada ciddi farklar bulunuyordu. Mısır'daki kamplarda bu nedenle Türk esirleri, Alman yani Avrupalı, esirlere göre besin değeri açısından daha fakir gıdalarla beslenmek zorunda kalmıştı. Neticede yetersiz beslenmeye bağlı *niacin* eksikliğinin sebep olduğu ve son derece ölümcül bir hastalık olan *pellegra*ya yakalanan Türk esirleri arasında tam anlamıyla patlama derecesinde ölüm vakaları görülmüştü. Aynı kamplarda bulunan Almanlar için böyle bir durum söz konusu değildi[569]. Savaş döneminde askeri psikiyatrist olarak görev yapan Dr. Mazhar Osman benzer bir durumun Hindistan'daki esirlerde de ortaya çıktığını ifade eder: "*Gerek Sibirya'dan gerek Mısır ve Hindistan'dan gelen esir askerlerimiz arasında pellegra ile trahomlu körlerden sonra erken bunama aklı tedhiş edecek derecede çoktu*"[570].

Gerçekte beslenme yetersizliği ve dolayısıyla pellegraya bağlı olarak Hindistan ve Burma'daki esirler arasında Mısır'da olduğu gibi yüksek ölüm oranları görüldü mü? İngilizlerin diyet konusunda Asyalı ve Avrupalı ayrımı yapmalarının sebebi ne idi? Beslenme programları düşmanlık hislerinin tetiklediği kasıtla mı şekillendi?

---

[569] Mısır'daki kamplarda hastalığın ortaya çıkışı ve İngilizler yaklaşımı hakkında ayrıntılı bilgi için *bk*, Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak* 138-166; Yanıkdağ, "Pellegra hastalığı".
[570] Mazhar Osman [Uzman], *Akıl Hastalıkları,* s. 418'den aktaran Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak* s. 3.

Türk esirlerinde görülen pellegra ve buna bağlı ölüm vakaları üzerinde değerli analizleri olan Yücel Yanıkdağ, problemin İngilizlerin ırkçı ve oryantalist saiklerle meseleye yaklaşımından kaynaklandığını öne sürmektedir. O'na göre; Mısır esir kamplarında pellegra vakalarının sebebini araştıran İngiliz doktorlar*, "Türkler ne yer veya yiyebilir' diye kendilerine sormuş ve yine kendileri karar vermiştir. Birkaç İngiliz doktor, esirlere esaretten önce aldıkları günlük tayın hakkında mülakat yapmışlarsa da sonuç kendi bilgilerinin doğruluğunu kanıtlamıştır; yani kampta verilen gıdanın kalori olarak Osmanlı ordusunda verilen gıdadan daha üstün olduğuna karar vermişlerdir*"[571]. Aslında İngilizler herhangi bir tıbbi gereklilik olmadığı durumlarda da yani Türklerin kendi ordularında nasıl beslendikleriyle hiç ilgilenmedikleri durumlarda bile bu yaklaşımı sergilemekteydiler. Bir yönüyle İngiliz propagandasının bir parçası olan bu yaklaşım bir yönüyle de esirlere yeteri kadar gıda verilmediği durumlarda iyi bir savunmaydı. Türk askerlerinin nispeten iyi beslendiği Çanakkale cephesinde dahi esir aldıkları Türklerin kendi ordularında kötü beslendiklerini düşünüyor ve bu yönde propaganda yapıyorlardı.

İngiliz istihbarat dairesinin yukarıda bahsedilen ve tüm dünya basınına iletilen yazısında, Türklerin kendi ordularında sadece ekmek, zeytin, kuru fasulye, ceviz, üzüm ve bazen de et tüketebildiklerinin tespit edildiği ifade edilmişti. Eğer bu esir Türklere esaretlerinden birkaç gün sonra verilen gıdadan memnun olup olmadıkları sorulursa, çok memnun olduklarını söyleyecekler ve kendi ordularındayken yedikleri gıdaları nefretle hatırlayacaklardı. Hatta esaretinin dördüncü gününde bir Türk'e, kendileri için siper kazıp kazamayacağını soran İngilizler "*Tabii ki, burada etle besleniyorum sizin için bir ev bile inşa edebilirim"* cevabını almışlardı"[572]. Basında yer alan ve Türk erlerinin sivil hayatta çiftçilik ya da hamallık yaparak yaşadıklarının da belirtildiği bu mülakat propaganda amaçlı olsun ya da olmasın, İngilizlerin her halükarda esirlere verdikleri gıdaların onların normal zamanlarda yediklerinden daha üstün olduğunu düşündüklerini doğrulamaktadır. Nitekim zaman içerisinde gıda konusunda esirlerin şikâyetleri ortaya çıktığında, özellikle et konusunda[573], bu şikâyetleri değersizleştirmek için Kızılhaç delegasyonu kullanıldı. Kızılhaç

[571] Yanıkdağ, "Pellegra Hastalığı", s. 32.
[572] "The Turk", *Worker*, 6 Ocak 1916, s. 15.
[573] FO 383/339-4869, Tütüncü, *Hatıra Defterimdir,* s. 63-64.

görevlilerinin ifadeleri tam da İngilizlerin Türkleri tanımlarken kullandıkları ifadelerle örtüşmektedir. "*İstanbul'dan bir hamal ya da Karadeniz sahilinden bir balıkçı, İngiliz askerleri ile aynı miktarda ve değerde yemek yemesine rağmen, yemekten şikâyet eder. Koyun etinin temel gıda olduğu yerde sığır eti; sığır etinin temel gıda olduğu yerde hepsi koyun eti ister"*[574]

Bu yaklaşım Türk esirlerin neden diğerlerine nazaran kötü beslendiklerinin sebebini ortaya koyan önemli bir veridir. Fakat sorunun kökenlerini sadece İngilizlerin oryantalist bakış açılarına ve ırkçı yaklaşımlarına hasretmek yetersiz olabilir.

Mesele, Hindistan ve Burma'ya gönderilen Osmanlı esirleri kendi içinde birbirinden ayırmaya gelince etnik Türk esirler hemen her belgede *European*; Arap esirler ise *Asiatic* olarak tanımlanıyordu. Yani Osmanlılar kendi içerisinde ayrıma tabi tutulduklarında Türkler, "Avrupalı"; Araplar, "Asyalı" şeklinde tanımlanıyordu. Bu bir ölçüde pragmatik sebeplere dayanmaktaydı. Nitekim İngilizler sadece düşman unsurlarda değil kendi ordularında da buna benzer bir ayrıma gitmekteydi. Ordu içerisinde bulunan İngiliz askerlere Avrupalı; Hint askerlere Asyalı muamelesi yapılırdı. İngiliz ve Hint askerlerinin diyet listeleri de birbirinden farklıydı ki bu bir zorunluluktu. Hatta Kutü'l Amare kuşatmasında İngiliz ordusunun komutanı Townshend, aç kalan askerlerine birliklerdeki atları kesip yemelerini emretmiş Hintli ve Müslüman askerleri buna ikna etmek hiç de kolay olmamıştı. Bu türden kültürel farklar gıda konusunda ayrım yapmayı zorunlu kılmaktaydı.

İngilizler kendi ordularındaki bu tasniften hareketle Osmanlı ordusunu da sınıflandırmıştı. Irak Seferî Kuvvetleri içerisinde bulunan İngiliz askerlerinin Osmanlı ordusundaki karşılığı Türkler; Hint askerlerinin karşılığı ise yine Osmanlı ordusunda bulunan Araplardı. Yani söz konusu ayrım bir ölçüde kolonyal pratiklerin de sonucuydu. Çeşitli sebeplerle esaret hayatı sona erip ülkelerine dönen askerlerle bir mülakat yapan Tanin Gazetesi'nden Cemil Hakkı esirlerin gıda konusundaki şikâyetlerini gazetesinde yayınladığında buna cevap veren İngilizler; Türk esirlerine İngiliz askerleri ile Arap esirlere ise Hintli askerlerle eşdeğer gıda verdiklerini ifade

[574] *Reports on British Prison-Camps*, s. 11, Taşkıran*, Ana Ben Ölmedim,* s. 82.

etmişlerdi[575]. Dolayısıyla Türk esirlere Avrupalı gibi muamele edildiğini ifade ederek kendilerini savunmuşlardı. Bu cevap iki açıdan önemlidir. İlki İngilizler Avrupalı diyetinin diğerine göre daha üstün olduğunu bir anlamda itiraf ediyorlardı. İkinci olarak diyet listeleri incelenmek suretiyle Türklere Avrupalı diyeti verildiği iddiası araştırılabilir.

Thayetmyo Kampı'nda bulunan esirler arasındaki yüksek ölüm oranları sebebiyle Osmanlı Devleti bu kampın nispeten tarafsız olarak denetlenmesi konusunda hayli baskı yapmış ve bu baskı neticelerini vermişti. Amerika Birleşik Devletleri'nin Burma Konsolosu, kampı denetlemiş ve esirlerin beslenmeleri ile ilgili de bir çizelge hazırlamıştı. 29 Mart 1916 tarihli raporda Osmanlı esirlerin beslenme programında yer alan gıdalar şu şekildeydi[576]:

Gıda	***Miktar***
Ekmek	0,454 gr.
Un ("Atta" denilen yerel buğday unu)	0,272 gr.
Pirinç	170 gr.
Yağ	28,35 gr.
Soğan	56,7 gr.
Taze sebze	113 gr.
Çay	3,54 gr.
Kahve	7 gr.
Şeker	28,35 gr.
Tuz	18,9 gr.
Et	170 gr.
Biber	17,71 gr.
Tarçın	0,88 gr.
Hardal	0,88 gr.
Kimyon	0,88 gr.
Yakacak odun	1,362 gr.

Liste ilk bakışta bir esirin günlük ihtiyacını karşılama noktasında yeterli gibi gözükse de bazı noktalar dikkat çekicidir. Ekmek ile birlikte un, pirinç miktarı, sebze ve et miktarları ile yakacak odun dikkate değer. Bu listedeki besinler ve miktarları 1915 yılında ilk esir düşen Osmanlılara verilen gıdalarla karşılaştırıldığında süreç içerisinde gıda programının değiştirildiği anlaşılır.

[575] TNA. FO. 383/339-130362
[576] BOA. HR.SYS. 2197/35, 27 Haziran 1916.

1915'te esir edilen Karadeniz Gemisi mürettebatının beslenme programı aşağıdaki şekilde oluşturulmuştu[577]:

Gıda	**Miktarı**	**Periyot**
Ekmek	*454 gr.*	
Et (kemiksiz)	*226,8 gr.*	*Haftada 4 gün*
Et (kemiksiz)	*113,4 gr.*	*Haftada 3 gün*
Mercimek	*113,4 gr.*	
Pirinç	*170,1 gr.*	
Patates	*226,8 gr.*	*Haftada 4 gün*
Sebze	*226,8 gr.*	*Günlük*
Süt	*226,8 gr.*	*Günlük*
Şeker	*42,525 gr.*	*Günlük*
Tuz	*14, 25 gr.*	*Günlük*
Yağ	*28.35 gr.*	*Günlük*
Biber (toz)	*0,88 gr.*	*Günlük*
Baharat	*0,88 gr.*	

Her iki liste karşılaştırıldığında bir esire günlük olarak verilen gıda çeşitliliği ve miktarı arasındaki değişim açık şekilde görülür. Mesela 1915'te esirlere her gün 226,8 gr. sebze verilirken 1916'da miktar 113 grama kadar düşmüştü. Bir yıl içerisinde etin de miktar ve kalitesi düşüş gösterirken pirinç miktarı aynı kalmış, temel gıda maddelerinden olan patates ise listeden tamamen çıkarılmıştı. Ayrıca 1916'da esirlere yakacak odun da verilmeye başlanmıştı ki bu, esirlerin kendi yemeklerini kendilerinin yaptıkları anlamına geliyor. Yani esirlere Asyalı muamelesi yapılıyordu.

1917'de kampları denetleyen Kızılhaç heyetinin hazırladığı raporu incelemek, gıda konusundaki yaklaşımın daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Kızılhaç raporuna göre Arapların çoğunlukta olduğu Sümerpur karargâhında esirlerin diyeti aşağıdaki şekilde belirlenmişti:[578]

Gıda	***Miktarı***
Buğday	453.6 gr.
Pirinç	226.8 gr.
Mercimek	185.0 gr.
Tereyağı	28.35 gr.
Sebze	226.8 gr.
Patates (sebze yerine)	113.4 gr.
Soğan	56.70 gr.

[577] TNA. FO. 383/231-25401.
[578] *Reports on British Prison-Camps* s. 19.

Tuz	23.27 gr.
Şeker	31.03 gr.
Çay	7.75 gr.
Yakacak odun	1360.0 gr.
Et (Keçi)	186.18 gr.
Baharat (zerdeçal)	4.0 gr.

Bu liste, Sümerpur Kampı'nda bir esire günlük olarak verilen gıda miktarını göstermektedir. Kızılhaç heyeti aynı gıdaların aynı miktarda Türk esirlerin çoğunlukta olduğu Thayetmyo Kampı'nda da verildiğini ifade eder[579]. Yani hem Arap hem de Türk esirlerin günlük gıdası neredeyse aynıdır. Liste genellikle er sınıfında olan esirlerin beslenme düzenini yansıtmaktadır. Subaylar biraz daha avantajlıdır. Mesela Bellary Kampında aylık 30 rupi karşılığında fazladan yemek alma hakkı verilmiştir[580]. Ayrıca aylık maaş aldıklarından kamp kantinlerinde bulunan gıda ürünlerinden de ücreti mukabilinde yararlanabilmektedirler.

Büyük oranda Alman yani Avrupalı esirlerin bulunduğu Ahmednagar Kampında ise diyet listesi esirlerin sivil, askerî olup olmadıkları ya da rütbeleri gözetilmeksizin aşağıdaki şekilde oluşturulmuş ve karşılaştırma yapılması bakımından yanına İngiliz askerlerinin istihkakı da eklenmişti[581].

Gıda	Miktarı	İngiliz askerleri için
Ekmek	453.6 gr.	453.6 gr
Et	340.2 gr.	453.6 gr.
Patates	226.8 gr.	340.2
Sebze	225.1 gr.	113.4
Taze Süt	113.4 gr.	-
Çay	14.17 gr.	5.67
Şeker	56.70 gr.	39.69
Tuz	14.17 gr.	-
Toz biber	0. 4 gr.	-
Pirinç	54.70 gr.	-
Tereyağı	28.35 gr.	-

Alman esirler ayrıca çay yerine 28.35 gr. kahve, pirinç yerine de 28.35 gr. mercimek alabileceklerdir.

[579] *Reports on British Prison-Camps*, s. 50.
[580] *Reports on British Prison-Camps*, s. 41.
[581] *Reports on British Prison-Camps*, s. 27.

Yukarıda belirtilen diyet listesine kabaca bir göz atmak bile İngilizlerin esirlerin beslenmesi konusunda farklı yaklaşımını ortaya çıkarır. İlk esir düşen Karadeniz mürettebatına 1915'te doğrudan ekmek verilirken 1917'ye gelindiğinde sadece buğday lapası verilmeye başlandı. Ama aynı dönemde Almanlara doğrudan ekmek verilmektedir. Osmanlı esirlerin diyet listesinde bulunan "yakacak odun" gıdaların çiğ olarak verildiğini ve kendi yemeklerini kendilerinin hazırlamak zorunda kaldıklarını gösterir. Hâlbuki Alman esirlerin listesinde böyle bir kalem bulunmamaktadır. Ayrıca Türk esirlere sebze ve patates birbirinin yerine verilirken diğerlerine her ikisi birlikte verilmektedir. En temel gıda maddesi olan ette ise aradaki fark bir hayli açılmaktadır. Türkler 186,18 gram keçi eti alabilirken, Alman esirleri 340,2 gr. İngiliz askerleri 453,6 gram et tüketme hakkına sahiptir. Bu listeler İngilizlerin daha önce belirttiklerinin aksine Türk esirlerin İngiliz askerleri ile aynı miktarda ve çeşitlilikte beslenmediklerini göstermektedir.

Görüldüğü üzere kâğıt üzerinde Türk esirlerinin beslenmesi Avrupalılar gibiyken gerçekte onlara *Asyalı* diyeti verilmişti. Gıda konusundaki bu ayrım çoğu zaman esirlerin fark edebilecekleri kadar belirginleşmekte ve şikâyet konusu olmaktaydı. Örneğin Muhiddin Erev esir düşer düşmez bu ayrımcı tutumu hemen fark etmişti:

> "Akşamüzeri, bir kampa geldik. Elinde kalem, kâğıt bir tercüman, hepimizin doğum yerlerini, isimlerini sorup, kâğıda not etti. Zabitanın doğum yerleri bilfarz Edirne, Çatalca, İstanbul, İzmit, Konya gibi kasaba ve şehirlerdir. Bir müddet sonra bir kısmımıza çatal, bıçak, bisküvi, muhtelif konserveler, bir kısmına da yağ, un, odun verildi. Arkadaşlar, bu ayrı ayrı şeylerin verilmesi sebebini bir müddet sonra öğrendiler. …Avrupa ve Asya'da doğmak talih veya talihsizliği"[582].

Erev'in önceki tecrübelerine dayanarak yürüttüğü mantığa göre bu, İngilizlerin Osmanlı esirlerin arasına nifak sokmak için yaptıkları bir uygulama idi[583]. Aslında bu durum İngilizlerin Türk subaylarına Avrupalı, erlerine ise Asyalı muamelesinde bulunduğu göstermektedir.

Yetersiz beslenmenin Hindistan ve Burma'daki Osmanlı esirleri arasında da Mısır'da olduğu gibi *pellegra* hastalığını ortaya çıkardığı ve dolayısıyla bu hastalık sebebiyle ölüm vakalarının görülüp görülmediği konusu da hayli ilginçtir. Pellegra;

[582] Erev, "Bir Yedek Subayın Hatıraları 4", S.7, s. 61-62.
[583] Erev, "Bir Yedek Subayın Hatıraları 4", S.7, s. 62.

B3 vitamini ya da diğer adıyla *niacin* yetersizliğine bağlı olarak ortaya çıkabilen bir hastalıktır[584]. Kalori ve protein açısından yeterli gıdalarla beslenilse bile eğer gıdalar içerisinde niacin bulunmazsa pellegra hastalığının ortaya çıkışına sebep olur. Beyin ve sinir sistemini felç eden hastalık tedavi edilmediği takdirde yaklaşık iki ay içerisinde hasta hayatını kaybeder[585].

Mazhar Osman'ın ifadeleri dolayısıyla ilk bakışta Mısır'da olduğu gibi Hindistan'da da pellegra hastalığı ve muhtemelen buna bağlı ölümlerin ortaya çıkmış olabileceği düşünülmektedir. Fakat bu bölgedeki esirlerin yakalandıkları hastalıkların ve ölüm olaylarının ayrıntılı incelenmesi pellegranın neredeyse hiç görülmediğini ortaya koyar. 1916-18 yıllarında hasta ve yaralı esirlerle ilgili hazırlanan listelerin hiçbirinde pellegra hastalığına yer verilmemiştir[586]. Ayrıca Kızılhaç raporunda pellegra ve buna bağlı ölüm vakaları görülmez. Esirlerin sıhhi durumlarına dair bir diğer önemli kayıt olan Thayetmyo kampında bulunan esir Doktor Behiç beyin dört senelik hastalık ve ölüm çizelgesinde de pellegra ve buna bağlı ölüm rapor edilmemiştir[587].

O halde Mazhar Osman neden Hindistan'dan dönen esirler arasında pellegra hastalığının en yaygın görülen hastalık olduğunu ifade etmişti? Birinci Dünya Savaşı sona erip esirlerin ülkelerine iade süreçleri başladığından Hindistan'da bulunan Osmanlı askerlerinden dikkate değer bir kısmı buradan alınarak ülkelerine gönderilmek yerine Mısır'a sevk edilmiş ve esaret hayatlarının bir kısmını Mısır'da geçirmişlerdi. Hastalığa da burada yakalanmışlardı[588]. Hindistan ve Burma'da bulunan Osmanlı esirlerine *atta* adı verilen yerel buğdaydan elde edilen un verilmekteydi. Diğer buğdaylara kıyasla niacin açısından zengin olan bu un ve ayrıca yine niacin açısından zengin olan koyun, keçi eti sayesinde yetersiz beslenseler de böyle bir hastalığa yakalanmadılar[589].

[584] Yanıkdağ, "Pellegra Hastalığı, s. 26.
[585] Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak* s. 140; Yanıkdağ, "Pellegra Hastalığı", s. 26-27.
[586] TNA. FO.383/226-98625; 383/338; 383/459-108284
[587] ATASE. K. 2480 D. 400.
[588] Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak,* s. 163., 57 numaralı dipnot.
[589] Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*, s. 163.

B. Esirlerin Sıhhi Durumu

1. Savaş Meydanında Yaralanan ve Hastalanan Esirlerin Durumu

Devletler muharebe meydanında yaralı ya da hasta olarak esir aldıkları askerleri tedavi etmekle mükelleftir. Tedavisi tamamlananlar genellikle sağlam olanlarla birlikte esir kamplarına konulurdu. Bazı durumlarda taraflar arasında kısa süreli ateşkes ilan edilerek hasta ve yaralı esirlerin değişimi sağlanırdı. Kutü'l-Amare muharebesinden sonra bu durumda olan çok sayıda esir karşılıklı olarak iade edilmişti[590]. Ancak Irak Cephesi'nde yaralı ve hasta Türk esirlerin genellikle kendi ordularına iade edilmedikleri ve diğerleri gibi Hindistan ve Burma'daki kamplara gönderildikleri anlaşılmaktadır. Her iki tarafın ele geçirdikleri esir sayısı arasında çoğu zaman devasa farklılıklar bulunması mütekabiliyet esasına göre eşit sayıda esir değişimini imkânsız hale getiriyordu. İki devlet arasındaki en önemli tartışma konularından biri de bu esirler olacaktı. Türkler bir süre sonra artık *incapacitated* yani iş göremez duruma geldiklerinde peyderpey ülkelerine iade edilirdi.

Hasta ve yaralı esirler genellikle kamp içerisinde oluşturulan ya da kampların yakınında bulunan hastanelerde tedavi altına alınırdı. Mesela Thayetmyo'daki hasta esirler, kamp içerisinde oluşturulan hastanede ve çoğunlukla Türk doktorlar tarafından tedavi edilirdi[591]. Bahsi geçen kampta hava değişimi alan esirler ise bir iki aylığına Schewebo Nekahat Kampı'na gönderilirdi[592]. Ayrıca Burma'da kolera gibi bulaşıcı hastalık belirtisi gösteren esirler için Rangoon Karantina Kampı oluşturulmuştu[593]. Hindistan'da ise Bellary Kampı'ndaki esirlerin ayakta tedavileri için kamp yakınlarında 300-400 kişi kapasiteli bir hastane mevcuttu[594].

Durumu ciddi olanların tedavi edildikleri hastane Hindistan'da Bombay'ın 260 km kuzeydoğusunda bulunan Deolali'deki 3000 yataklı oldukça büyük *The 34th Welsh General Hospital (34WGH)* idi[595]. Osmanlı esirlerinin bu hastaneye hangi hastalık ya da sıhhi problemlerle getirildiklerine dair net bilgiler ya da raporlar

---

[590] Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918*, Vadi Yay. Ankara, 2004, s. 150.
[591] ATASE. BDH. K.2480 D. 400.
[592] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 171; *Reports on British Prison-Camps* s. 57.
[593] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 173.
[594] Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, s. 106,107.
[595] Ruth Rae"Reading Between Unwritten Lines: Australian Army Nurses in India", *Journal of the Australian War Memorial*, S.36 (2012); paragraf 8, 25; https://www.awm.gov.au/articles/journal/j36/nurses (e.t.3.10.2017) ; Haskins, "Australian Nurses", s. 71.

bulunmasa da hastanenin büyük ve donanımlı oluşu, savaş meydanında yaralanan esirlerin buraya getirildiğini düşündürmektedir. Ayrıca sadece Osmanlı esirlerin değil yaralı İngiliz askerlerin de tedavisi bu hastanede yapılmaktaydı[596].

Avustralyalı hemşirelerin günlük ve mektuplarına dayalı olarak yapılan bir çalışmada adı geçen hastanedeki esirlerin sayısının hiçbir zaman 500'den az olmadığı ifade edilir[597]. Ayrıca en az 2000 yatağın Osmanlılara ayrıldığı[598] ve bu esirlerin içerisinde Türklerin yanında çoğunluğun Arap olduğu ifade edilmektedir[599]. Hastanede görev yapan sağlık personelinin hiçbir zaman ağır savaş yaraları, şarapnel şoku ya da zehirli gaz ile yaralanma vakalarına rastlamadıkları ifade edilse de[600]; 1916-18 yıllarında ülkelerine iade edilmek üzere listesi çıkarılan esirlerin birçoğunun bu hastanede tedavisinin yapıldığı ve büyük çoğunluğunun mermi ve şarapnel yarasından dolayı muhtelif uzuvlarının kesildiği anlaşılmaktadır[601]. Adı geçen hastanede görevli Avustralyalı bir hemşire Bessie Hooper, arkadaşına yazmış olduğu mektupta, kendilerine getirilen Türk esirlerin tamamının cerrahi vakalar olduğunu ifade etmekte ve *"eğer buradaki hastaların durumunu görseydin Çanakkale'nin intikamının alındığını anlardın*"[602] diyerek esirlerin durumu hakkında bir fikir vermektedir ki bu Bâb-ı Âli'nin iddialarını haklı çıkarır niteliktedir. Osmanlı Devleti en başından beri yaralı esirlerin gereğince tedavi edilmediğinden ve bu nedenle birçoğunun hayatını kaybettiğinden şikâyet etmekteydi[603].

Az önce bahsi geçen hemşirenin ifadeleri, Türklere yönelik nefretin boyutlarını göstermesi bakımından da önemlidir. Avustralya'dan yaralı Türklere bakmaları için bu hastaneye getirilen sıhhiye personelinin hayli önyargılı olduğu anlaşılmaktadır. Büyük oranda Avustralyalı hemşirelerin gözetiminde tedavi olan Türklere yönelik nefretin iki kaynağı vardı. Birincisi Çanakkale Cephesi'nde İngilizlerle beraber hareket eden Avusturalyalı askerlerin de onlarla aynı kaderi paylaşmasıydı. Bundan

---

[596] Turks as Patients-Australian Nurse in India", *Darling Downs Gazette (Qld:1881-1922),* 5 Ekim 1918 Cumartesi, s. 3.
[597] Ruth Rae, "Australian Army Nurses", paragraf 25.
[598] "A Nurse's Letter", *Warwick Examiner and Times*, 3 Ekim 1917, s. 4.
[599] Haskins, "Australian Nurses" s. 71.
[600] Ruth Rae, "Australian Army Nurses", paragraf 33.
[601] Yaralı Osmanlı esirlerin bu hastaneye getirildiği ifade edilmektedir. *bk.* Haskins, "Australian Nurses", s. 71; Ayrıca hasta yaralı ve hasta Osmanlı esirlerin listeleri için *bk.* TNA.FO.383/226-98625; Kamplara göre yaralı esirlerin listeleri için *bk*. TNA.FO.383/338- 207464; 383/459-108284.
[602] Haskins, "Australian Nurses" s. 71.
[603] BOA. HR. SYS. 2197/50, 13 Temmuz 1916.

daha önemlisi, bilhassa on dokuzuncu yüzyılın ortalarından başlamak üzere, İtilaf devletlerinin Türkler aleyhine yapmış oldukları *korkunç Türk -terrible Turks-* imgesi etrafında şekillenen propagandaydı[604]. Savaş sırasında bu propaganda Avustralya basınında da sıkça işlenmiş ve özellikle Çanakkale Cephesi'ndeki Türk askerlerine odaklanılmıştı. Propaganda sadece bununla da kalmamıştı. Diğer taraftan Türklerin eline esir düşen Anzac askerlerine çok kötü davranıldığına dair haberler gazete sütunlarını doldurmaya başlamıştı[605]. Uydurma hikayelerin propaganda amaçlı olarak basında işlenmesinin de etkisiyle Avustralyalı sıhhiyeciler için Türklerin bulunduğu hastanelerde görev yapmak, onlara hizmet etmek anlamına geldiğinden başlangıçta hiç de istenen bir durum değildi[606]. Hindistan'ın Poona [bu gün Pune] şehrinde bulunan Viktorya Savaş Hastanesinde görev yapan bir Avustralyalı hemşire olan Vera Norton, annesine gönderdiği bir mektupta Bağdat'ın İngilizler tarafından ele geçirilmesi vesilesiyle hastanede büyük sevinç olduğunu ifade ettikten sonra, yakında hastanelerine çok daha fazla yaralının geleceğini ifade etmiş ve ilginç olarak daha fazla hastanın gelişinin kendilerini daha iyi hissettireceğini söylemişti. Hastanelerinde diğer hemşirelerin 127 Türk esirle ilgilendiğini ve neye benzediklerini merak ettiğini ifade etmişti[607]. Aynı tarihlerde bir başka hemşire ise Türklerle ilgilenmek zorunda kalacağı Hindistan'a gitmektense Mısır'a gitmeyi tercih ettiğini söylemişti[608]. Nihayet adı geçen hastanede görev yapan Avustralyalı hemşireler, hastalara tıbbi bakım sağlamayı reddetmiş ve sadece giyinmelerine ve beslenmelerine yardımcı olacaklarını ifade etmişlerdi[609]. Hastanede başhemşire olarak görev yapan Getrude Davis ise Türk hastalara bakan hemşirelerin ilgisiz tavırlarından bahsetmekte ve hastalar yerine hastalıklara önem atfedildiğini, çok

[604] M. Hakan Yavuz, "Orientalism, the 'Terrible Turk' and Genocide", *Middle East Critique,* 23/2 s.112.
[605] Bazı örnekler için *bk.* "The War Brutal Turk&Anzacs' Terrible Tale", *Glen Innes Examiner*, 25 Şubat 1918, s. 3.; "The Terrible Turk", *Western Mail*, 18 Haziran 1915 Cuma, s. 23.
[606] Haskins "Australian Nurses", s. 71. "A Nurse's Letter", *Warwick Examiner and Times*, 3 Ekim 1917*,* s. 4.
[607] "A Gippsland Hospital Nurse. Wounded from Mesopotamia", *The Gippsland Farmer's Journal*, 4 Mayıs Cuma 1917, s. 4.
[608] Haskins, "Australian Nurses", s. 71; "A Nurse's Letter, Warwick Sister in Bombay", *Warwick Examiner and Times,* 3 Ekim Çarşamba, 1917, s.4.
[609] Samraghni Boonnerjee, "This Country is Rotten": Australian Nurses in India during the First World War and Their Encounters with Race and Nationhood", *Australian Journal of Politics and History*, 65/1 2019, s. 54.

sayıda Türk esirinin mustarip olduğu sepsis[610] ve iç kanama vakalarının kendilerine tecrübe kazandırması bakımından önemli olduğunu ifade ediyordu[611].

Yukarıda bahsedilen propagandanın Türk esirlerin tedavi sürecini olumsuz anlamda etkilediği anlaşılıyor. Bununla birlikte bir süre sonra Türkleri tanımaya başlayan sağlık personelinin fikirlerinin olumlu yönde değiştiğini de belirtmek gerekir. Ettie Richard adlı hemşire, Türk esirleri ile ilgili gözlemlerini "*Türkler hiç korkunç değil*" başlığını verdiği bir mektubunda şöyle anlatıyordu:

> "Tedavisini yaptığımız askerler hakkında korkunç Türk izlenimi verecek hiçbir şey yoktu. Kibar, uysal ve acılarını hafifletmek adına yapılan her şeye karşı her zaman minnettardılar. Samimiyetleri neredeyse bir çocuğunki gibi masumdu ve hepsi küçük şeylerden mutlu olmayı bilirlerdi. En büyük uğraşlarından biri yemek zamanları servis edilen domateslerin çekirdeklerini saklayıp daha sonra toprağa ekmeleri idi. İbadet vakti geldiğinde havlularını seccade olarak kullanırlar ve geleneklerine göre ibadetlerini yaparlardı"[612].

Ettie Richard, hastanede bulunan yaralı esirlerin acıya dayanamadıklarını ve en büyük problemlerinin bir daha iyileşemeyeceğini düşünen ve bu yüzden tedavi ve beslenmeyi reddeden kimseler olduğunu ifade etmektedir[613]. Aynı hastaneye gönderilen bir başka Avustralyalı hemşire Pal Blair ise, hastanedeki üç bin hastadan bin kadarının Türk savaş esiri olduğunu ifade etmektedir. 100 yataklı bir Türk koğuşunda görev yapan Blair, hastaları anlamakta oldukça zorluk çektiğini fakat çok iyi insanlar olduklarını, sadece bazılarının kendileri ile ilgilenilmediği zaman koğuşta olay çıkardığından bahsetmektedir[614]. Bu hastane ile alakalı olarak daha fazla bilgi vermek kaynak yetersizliğinden dolayı mümkün değil. Ancak savaş yaraları iyileşen esirlerin tekrar kamplara gönderildiği anlaşılıyor[615]. Hem bu hastane hem de diğerlerinde geri döndürülemeyecek derecede hastalananların ya da uzuv kaybına uğrayanların sayısının hiç de azımsanacak oranda olmadığı açıktır. 1916 seneli bir listede *iş göremez* olarak yer alan 100[616]; 1917 seneli listede 139[617] ve 1918 yılında

[610] Oldukça tehlikeli bir hastalık olan sepsis enfeksiyona karşı vücudun aşırı tepki vermesi ile ortaya çıkmaktadır.
[611] Boonnerjee, "Australian Nurses", 61.
[612] "Turks as Patients-Australian Nurse in India", *Darling Down Gazette,* 5 Ekim 1918, s. 3.
[613] *Aynı yer*
[614] "Australian Nurse in India", *Morvell Advertiser*, 11 Ocak 1918, s. 3.
[615] "On Active Service", *The Advertiser*, 25 Ağustos 1917, s. 10.
[616] TNA. FO. 383/226-98625.
[617] TNA. FO. 383/338-207464.

hazırlanan listedeki 344[618] kişi olmak üzere toplam 583 hastanın büyük çoğunluğu mermi ya da şarapnel yarası ve buna bağlı olarak muhtelif uzuvları kesilmiş kimselerdi. Bununla birlikte bu sayılar elde edilebilen belgelere yansıyan istatistiksel bilgilerdir ve muhtemelen daha fazla olduğunu ifade etmek gerekir. Ampütasyon işleminden sonra esirler ülkelerine iade edilirdi. Bununla beraber, aynı listelerde görme kaybı, yaşlılık, zihinsel rahatsızlıklar, tüberküloz gibi esaret hayatı süresince ortaya çıkan hastalıkların da azımsanmayacak nispette olduğunu belirtmek gerekir.

Osmanlı esirlerin, bilhassa Türklerin tedavi edildiği bir başka hastane yukarıda da belirtildiği üzere Thayetmyo Üsera Karargâhı içerisinde oluşturulan hastane idi. Bu hastanede Türkler genellikle iklimine alışık olmadıkları Irak ya da Hindistan gibi bölgelere özgü hastalıklara yakalanmalarından dolayı tedavi altına alınırdı. Mesela Hindistan'a özgü Dang Humması (*Denque Fever*) esirler arasında en çok görülen rahatsızlıklardandı. Ayrıca, Dönüşlü Humma (*humma-yı racia*), Bataklık Humması (*humma-yı merzagıyye*) habis humma, gibi çok tehlikeli hastalıklar ortaya çıkabilmekteydi. Bunların yanı sıra son derece ölümcül olan karın zarı iltihabı (*peritonit - iltihab-ı periton*) zatürre, zona (*zoster*), tüberküloz, bağırsak iltihabı (*iltihab-ı em'a*), gibi hastalıklar görülebilmekteydi. Akciğer İltihabı (*iltihab-ı kasabat*), apandisit (*iltihab-ı zeyl-i dudî*), zatürre ve nihayet çeşitli iç ve dış hastalıklar da (*emraz-ı dâhiliye/hariciye-i mütenevvi*) yaygın olarak görülürdü. Dikkat çekici olan husus Tüberküloz haricinde bu tür fiziksel hastalıkların esaretin ilk yılında yüksek oranda görülürken son yıllara doğru ciddi miktarda azalması; psikolojik rahatsızlıkların ise ilk yıllarda az olup sonraki yıllara doğru artmasıdır[619]. Thayetmyo'da yukarıda bahsedilen hastalıklara yakalanan esirlerin birçoğu hayatını kaybetmiş ve bu nedenle Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında esirlere yönelik davranışlar sebebiyle ciddi suçlamalar ortaya çıkmıştı. Problemin esas çıkış noktası; İngilizlerin kamplarda görülen hastalık ve ölüm vakalarını savaş meydanında ya da savaştan önce Osmanlı İmparatorluğundaki sıhhi şartlara, Osmanlı Devleti'nin ise İngilizlerin gayri insani tutumlarının şekillendirdiği esaret şartlarına bağlamasıydı[620].

[618] TNA. FO. 383/459-108284
[619] ATASE. BDH. K.2480. D. 400.
[620] Kızılay Arşivi, K.196 B. 104

2. Ölüm Vakaları ve İngiltere Hükümetinin Savunması

Osmanlı Devleti ile İngilizler arasında, esirler özelinde, en önemli problem Thayetmyo Üsera Kampı'nda yukarıda belirtilen hastalıklar sonucu ortaya çıkan yüksek ölüm vakalarından kaynaklanmaktaydı. Aslında 6-7 yıllık süreçte hemen her kampta yüksek sayılabilecek oranda ölüm vakaları görülmüştü. Bugün, Türkiye Cumhuriyeti Milli Savunma Bakanlığı, sayısı tespit edilebilen şehit kabirlerini referans alarak; Sümerpur'da 253'den fazla, Bellary'de 540, Thayetmyo'da 1000'den fazla, Meiktila'da 600'den fazla Osmanlı esirinin hayatını kaybettiğini tahmin ediyor[621]. Sayıları teyit edecek arşiv belgeleri ne yazık ki yok; ama görünen o ki Thayetmyo'daki ölümler Osmanlılar açısından şüphe çekiciydi ve bu şüphe, ölümlerin sebebi hakkında bugün bir değerlendirme yapmaya imkân verecek kadar belge üretilmesini sağladı.

Büyük çoğunluğu Türklerden oluşan esirler, kampa getirildikten çok kısa süre sonra hayatlarını kaybetmekteydi. Problem, Burma'da bulunan ve kampı denetleyen Amerika Konsolosunun raporu ile anlaşılmıştı. 1916'da genel bir teftişte bulunan konsolos Samuel C. Reat, kamptaki ölümlerin % 3.76 gibi yüksek bir oranda gerçekleştiğini tespit etmişti[622]. Aşağı yukarı bir yıl sonra adı geçen kampı denetleyen Kızılhaç heyeti de Reat ile benzer sonuçlara ulaştı. Kampta bulunan toplam 3.500 esirden % 2.17'si hayatını kaybetmiş ve bu oran da Kızılhaç tarafından yüksek bulunmuştu. Osmanlı esirleri şu hastalıklardan hayatını kaybetmişti:

Hastalık	Ölüm Vaka Sayısı
Tifüs	1
Dizanteri	9
Malarya	7
Yüksek ateş (sebebi bilinmeyen)	1
Zatürre	3
Akciğer sönmesi (?)	12
Farklı çeşitlerde Tüberküloz	3
Tükenmişlik (?)	4
Anemi	8
Felç	1
Kalp krizi	4
Kan pıhtılaşması	1
Kalp Zarı iltihabı	1

[621] *bk.* http://www.msb.gov.tr/Sehitlikler/YurtDisiSehitlikleri. (e.t.30.07.2018).
[622] BOA. HR. SYS. 2197/35, 27 Haziran 1916.

Bronşit	2
Göğüs zarı iltihabı	1
Nefrit	1
İnce bağırsak iltihabı	9
Hemoroid	1
Fıtık	1
Yaralanma	3

İlginç olan nokta ise hem Kızılhaç heyeti hem de konsolos Reat'ın ölümlerin sebebini cephe şartlarına yani esaret öncesine bağlamasıydı[623]. Bununla birlikte Kızılhaç raporunda çok daha dikkat çekici olan bir husus daha yer alıyordu ki o da diğer kamplardaki farklı etnik unsurlar arasında görülen ölüm oranlarıydı. Tamamına yakını Osmanlı Arap esirlerden oluşan Sümerpur Kampı'nda 1915 yılının ilk altı ayında 15, 1916'da 44 ölüm vakası gerçekleşmişti. Kızılhaç heyeti bu sayıların % 1 gibi normal kabul edilebilecek bir orana karşılık geldiğini değerlendirmişti[624]. Aynı raporda Alman ve Avusturyalı esirlerin barındırıldığı Ahmednagar Kampında ise ölüm oranları %0,70 idi[625]. İşte bu yüzden Osmanlı Devleti, Türk esirlerin hayatlarını kaybetmesinin tek sebebi olarak İngilizlerin insanlık dışı muamelelerini gerekçe göstermişti. Esirlerin bahsi geçen kampa gönderildikleri zaman genel sağlık durumlarında hiçbir sorun olmadığı halde aradan sadece iki ay geçtikten sonra yüz on altı askerin vefat ettiği ve doksan altı askerin de hastaneye kaldırıldığına dair malumat alınmıştı. Böylesine bir durumun ortaya çıkmasının tek nedeni İngilizlerin Türk esirlere insanca davranmaması, sağlıkları ile gereğince ilgilenmemeleriydi. O kadar ki esirlere kıyafet dahi verilmemişti"[626].

Yoğun baskı üzerine 1917'de bu kez bizzat İngilizler tarafından ayrıntılı bir rapor hazırlandı. Raporda bahsi geçen dönemde 114'ü Türk 41'i Arap olmak üzere toplam 155 esirin hayatını kaybettiği, kampa getirildiklerinde sağlık açısından çok kötü bir durumda oldukları ve savaş öncesi ya da Irak Cephesi'ndeki şartlardan dolayı geri döndürülemez hastalıklara yakalandıkları iddia ediliyordu. Ayrıca ölümlerin sebebine dair istatistikî bir bilgi de veriliyordu. İngilizlerin hazırladığı rapora göre ölümlerin sadece yüzde 13.55'i kamp yaşamına bağlanabilirdi. Geri

[623] *Reports on British Prison-Camps*, s. 51; Reat'ın raporu için *bk*. *BOA. HR. SYS.* 2197/35.
[624] *Reports on British Prison-Camps*, s. 21.
[625] *Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans,* s. 31.
[626] Kızılayı Arşivi, K.196 B. 104.

kalan kısım ise savaş öncesi ya da savaş sırasında ortaya çıkan hastalıklar sebebiyle vuku bulmuştu[627].

İngilizler kamplardaki yüksek ölüm oranında kısmî bir sorumluluk kabul etmekle birlikte büyük oranda problemi savaş öncesi Osmanlının durumu ya da savaş sırasındaki hastalıklara bağlamaktaydı. Bu istatistiki verilere bir de açıklama eklenmişti. Buna göre; ölümlerin büyük çoğunluğu kampa girişten sonraki ilk iki ay içerisinde gerçekleşmişti. Dolayısıyla kamp hayatı ile ilişkilendirilemezdi. Ayrıca savaşla bağlantılı hastalıklar sebebiyle vefat eden esirlerin çoğunluğu tüberküloz hastalığına yakalanmışlardı ve bir kısmı kampa getirildiklerinde kalp hastası idi. Dahası, Irak cephesinde görülen malarya ve dizanteri de esirlerin vefat etmelerine sebep olmakta idi[628]. Bu açıklama ilk bakışta ölüm vakalarının derinlemesine araştırılmayıp standart bir savunma yapıldığı ve durumun geçiştirildiği izlenimi uyandırmaktadır. Nitekim aynı dönemlerde Mısır'da hayatını kaybeden Osmanlı esirler ile ilgili de benzer bir değerlendirme yayımlanmıştı[629]. Dahası İngilizler bu türden raporlara sıhhi bir probleme açıklık getirmekten çok siyasi önem atfediyordu ve en üst düzeyden en alt düzeydeki yetkililere kadar bu standart politika içselleştirilmişti.

1916'da Basra'daki esir kampında Türkler arasında görülen sıtma salgını ve ölüm vakalarını incelemek üzere bölgeye gönderilen bir İngiliz doktor ölümleri Malarya hastalığına bağlıyor; bu hastalığın ise tifüs ve yüksek ateş sebebiyle ortaya çıktığını ve bu her iki hastalığı da Irak'ın kuzeyinden gelen Türk esirler tarafından kampa getirildiğini açıklıyordu. Raporuna devam eden doktor Türk esirler arasındaki ölümün uluslararası öneme sahip olmasa da politik olarak önemli olduğunu ve kendi raporunun da Hindistan Hükümetinin elini güçlendireceğini belirtiyordu[630]. Benzer şekilde 1917 yılında Irak'taki İngiliz faaliyetleri ile ilgili hazırlanan bir raporda bölgedeki Osmanlı esirler arasındaki yüksek ölüm oranlarında yine Türkler suçlanmıştı. Türk esirler arasındaki ölüm oranının çok yüksek olduğu kabul ediliyor, buna gerekçe olarak ise kısmen Türk doktorların yetersizliği ve ihmali kısmen de

627 TNA. FO. 383/339-88546.
628 TNA. FO. 383/339-88546.
629 Yücel Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*, s. 145-146
630 F.P. Mackie, "Disease in Mesopotamia", *Bristol Medico-Chırurgical (1883)*, (Aralık 1919), 36(137) s.124.

esirlerin temizliğe dikkat etmemesi gösteriliyordu[631] Nihayet, daha önce de ifade edildiği üzere, esirleri Hindistan ve Burma'ya taşıyan gemilerde ortaya çıkan kolera salgını ile ilgili yine esaret öncesi şartlara atıf yapılmıştı[632]. Yani esirler arasındaki ölüm vakalarına İngilizlerin yaklaşımı standarttır ve herhangi bir sorumluluk kabul etmemektedirler. Tabii böyle bir savunma mekanizmasının ortaya çıkışında İngilizlerin elini güçlendirecek bazı ciddi etkenler de vardı.

Birinci Dünya Savaşı'nda orduların üstesinden gelmek zorunda olduğu en önemli problem askerî sağlık meselesiydi. Osmanlı ordusunda hastalık ya da salgınların yol açtığı ciddi miktarlarda ölüm vakası ortaya çıkmıştı. Ahmet Emin Yalman, dört yıl boyunca Osmanlı ordularında hastalıktan hayatını kaybeden kişi sayısını, 401.859 olarak verdikten sonra meselenin vahametini şöyle ifade eder; "*Savaşın son döneminde ordudan toplu firarlar olmasaydı, Türk milletinin bekası sorun olacaktı*"[633]. Irak cephesinde de dört yıl boyunca 45-50.000 asker salgın hastalıklara yakalanmış ve 10.000'den fazlası bu nedenle hayatını kaybetmişti[634]. Dolayısıyla İngilizler kamplarda ortaya çıkan ölüm vakalarını kolaylıkla esaret öncesi şartlara bağlayabiliyordu.

Konu ile ilgili önemli bir başka veri de Thayetmyo'da esir olarak tutulan Osmanlı askerî doktoru Behiç Bey'in hazırlamış olduğu rapordur. Behiç Bey 1915-18 yılları arasında Thayetmyo hastanesine yatırılan Osmanlı esirlerinin sağlık durumları ile ilgili olarak ayrıntılı bir rapor düzenlemişti. Raporda 1915 yılında, yani esirlerin kampa ilk geliş yılında, hastaneye kaldırılanların sayısının yüksek olduğu görülür.

Yıl	Hastaneye Kaldırılan Esir Sayısı	Bir Önceki Yıldan kalan	Toplam
1915	947	-	947
1916	655	52	756
1917	427	30	457
1918	299	27	326

[631] BL. IOR/L/PS/20/257, s. 162.
[632] TNA. FO.383/339-89782.
[633] Yalman, *Türkiye*, s. 294-295.
[634] Hikmet Özdemir, *The Ottoman Army 1914-1918: Disease & Death on the Battlefield*s, çev. Saban Kardaş, The University of Utah Press, 2008, s. 87.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi 1915 yılında 947, 1916'da 655; 1917'de 427 ve 1918'de 299 Türk esiri hastaneye yatırılmıştır. Aynı raporda yıllara göre ölüm sayıları 1915'te 74, 1916'da 66, 1917'de 46, 1918'de ise 9'dur[635]. Harbin ilk yıllarında hastaneye kaldırılan esir sayısı ile son yılındaki esir sayısı arasında dikkat çekici bir azalma, ölüm vakalarında da ilk yıl ile son yıl arasında büyük miktarda düşüş olduğu rahatlıkla anlaşılır. Bu İngilizlerin iddialarına yakın bir göstergedir. Zaten raporu düzenleyen doktorun yorumu da bu şekildedir. Doktor yapmış olduğu yorumda;

> "Pek aşikârdır ki vefeyat ilk senelerde daha ziyadedir. Ancak son senelerde vefeyatın veremden ziyadeliği görüleceği gibi cinnetin dahi mühimce yekûnu görülür. Malumdur ki ilk senesi esir olan efrad iklim ile adem-i imtizaç ve harbin verdiği mezâhimle hasıl olan zaaf dolayısıyla hafi olan emrazın birden bire aşikar olmasına yardım etmesi yüzündendir"[636].

Doktor Behiç Bey de İngiliz savunması ile paralel olarak askerlerin zaten hasta olarak esir kampına geldiklerini, bu hastalıkların ise harp sebebiyle ortaya çıktığını ifade ediyordu. Dolayısıyla eldeki veriler Hindistan ve Burma'daki Osmanlı esirlerinde görülen ölüm vakalarında İngilizlerin kısmi bir sorumluluğunu işaret ediyor olsa da büyük oranda savaş öncesi ya da savaşla bağlantılı koşullarla ilgili olduğunu göstermektedir. Hastalanma ve ölüm vakalarında gün geçtikçe azalma görülmesi de önemli bir veridir. Bu durum da İngilizlerin esirlerin fiziksel sağlık sorunları ile ilgili tedbir aldığının bir ifadesidir.

C. Esirlerin Ülkelerine İadeleri

1. İngiliz Hükümetinin İade Politikası ve Türk Esirlerin İadesi

1918 yılının son çeyreğinde Osmanlı ordularının Filistin'de mağlubiyeti ve ayrıca Fransız ordusu ile İstanbul arasında bir tampon işlevine sahip olan Bulgaristan'ın teslim olduğunu açıklaması Osmanlı idarecileri için de artık savaşın sürdürülemeyeceği anlamına geliyordu. Almanlardan gizli olarak bir ateşkes antlaşması için İngilizlere müracaat edildi[637]. 30 Ekim 1918'de Mondros'ta Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında silahlı çatışmalara son veren ateşkes antlaşması imzalandı. Bu mütareke binlerce Türk askerinin de esaret hayatını sona erdirebilecek

[635] ATASE. BDH. K.2480. D.400.
[636] ATASE. BDH. K.2480 D. 400.
[637] Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I- Mutlakiyete Dönüş 1918-1919*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2010, s. 3-4.

önemli bir dönüm noktasıydı. Fakat ülkeye dönüş süreci Türk esirler için hiç de kolay olmayacaktı.

Savaşın sona ermesi ile birlikte Alman, Avusturyalı ve Bulgar esirlerin ülkelerine dönüşü seri şekilde tamamlandı. Mayıs 1920'ye gelindiğinde İngiltere'nin elinde bulunan 33.739 savaş esirinden 32.968'i Türk, tamamı sivil olmak üzere Alman esirlerin sayısı 464, Avusturyalıların sayısı 54 idi. Bulgarlardan ise sadece 1 esir İngilizlerin elinde bulunmaktaydı[638]. Ülkelerine en son gönderilen esirler ise Hindistan ve Burma'da tutulan Türklerdi. *Vakit*'in bir haberinden anlaşıldığına göre; 15 Kasım 1920'de Mısır'da herhangi bir Türk zabitin kalmamış olduğu ve yalnızca 415 neferin bulunduğu anlaşılmaktadır. Gazetede bu neferlerin de hafta sonuna kadar ülkelerine getirileceği belirtilmişti. Aynı haberde Hindistan'daki muhtelif kamplarda hâlâ 6008 neferin bulunduğu tamamının Bombay'da sevk için hazır bekletildiği ve vapurlar hazırlanınca dönecekleri ifade edilmişti. Ayrıca rütbeli üç Türk subayının da bölgede olduğu bilgisi verilmişti[639]. Yaklaşık on beş gün sonra 700 kadar esirin Bombay'dan hareket eden Ferenc Ferdinand vapuruyla İstanbul'a getirildiği haber verilmişti[640]. Türkler için 1920 yılı dönüş yılıydı.

Henüz savaş devam ederken her iki taraf arasında imzalanan Bern Mukavelesi çerçevesinde iş göremez olan askerî esirler, tıbbi personel ve sivillerin en kısa sürede karşılıklı olarak iade edilmeleri karara bağlanmış ve süreç anlaşmadan sonra hemen başlamıştı[641]. Mesele eli silah tutabilen ve yeniden savaşma gücüne sahip olan esirlerdi. Lahey Sözleşmesi savaş sonrası esirlerin ülkelerine iadeleri konusunda sınırları muğlak bir hüküm getirmekteydi. Buna göre esirler savaş bittikten sonra mümkün olan en kısa sürede ülkelerine iade edilecekti[642]. Savaştan galip çıkan İtilaf devletleri de hasımları ile imzalamış olduğu anlaşmalar vasıtasıyla bu iade sürecini azami fayda elde etmek üzerine kurgulamıştı. Bu noktada temel referans olan savaş esirlerinin milliyeti ve mağlup edilen ülkelerdeki direniş temayülleri İngilizleri, esirleri iade etme noktasında sistematik seçimler yapmaya yöneltmekteydi. Savaş sona ermiş olabilirdi ama istenilen şartlarda bir barış antlaşmasının imzalanması için

[638] *Statistics of the Military Effort*, s. 638.
[639] "Üseramızın İadesi", *Vakit*, 15 Kasım 1920, s. 2
[640] "Hindistan'daki Esirlerimizden", *Vakit,* 1 Aralık 1920, s. 2
[641] *Agreement Between the British and Ottoman Governments*, s. 2,3,4.
[642] Kutlu, *Rusya'daki Türk Savaş Esirleri*, s. XXXII.

galibiyetten doğan tüm avantajlar kullanılacaktı. En önemli konulardan biri, Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan İtilaf esirlerini serbest bıraktırmak ancak kendi ellerinde bulunan esirlerin iadesini tehlike arz etmeyecekleri dönem ve siyasi konjonktürde gerçekleştirmekti.

Bu bağlamda İngiltere ve müttefikler adına Ekim 1918'de Osmanlı Devleti ile ateşkes görüşmelerini yürütmek üzere görevlendirilen Amiral Calthorp'a İngiliz hükümeti 24 maddeden oluşan bir liste vermişti. Ne var ki, İtilaf bloğunun başat gücü konumunda bulunan İngiltere imzalanacak ateşkes antlaşmasında sadece Osmanlı Devleti'ne değil kendi müttefiklerine karşı da avantajlı bir konum elde etmek istiyordu. 6 Ekimde İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından Versailles'te üzerinde anlaşılan maddeler 22 Ekim'de İngiltere savaş kabinesinde yapılan bir toplantıda İngiliz menfaatleri açısından önem sırasına göre yeniden düzenlendi ve Amiral Calthorpe'a ilk dört maddenin kesinlikle vazgeçilemez olduğu belirtildi. Geri kalan 20 madde ise ciddi bir kayıp verilmeden kabul ettirilmeliydi. Vazgeçilemez ilk dört maddeden üçü doğrudan ve sadece İngiliz çıkarlarıyla ilintiliydi. Dördüncü madde ise savaş esirlerini kapsamaktaydı ve siyasi öneme sahipti[643]. Bu maddeye göre Osmanlı Devleti, elinde bulunan müttefik ve Ermeni esirleri ile tutukluları İstanbul'da toplayarak kayıtsız şartsız iade edecekti. Bu yöndeki İngiliz teklifi Osmanlı heyeti tarafından aynen kabul edildi. Aynı antlaşmanın 22. maddesine göre ise İngilizlerin teklifi; "*Osmanlı üsera-yı harbiyesi İtilaf kuvvetleri nezdinde muhafaza edilecektir*" şeklindeydi. Ancak Rauf Bey'in itirazları üzerine bu madde nispeten değiştirilerek "*Sivil harp esirleri ile asker yaşı dışında olanların serbest bırakılmaları dikkat nazarına alınacaktır*" şeklinde yumuşatıldı[644]. Bu şekilde yine de İngilizler eli silah tutabilecek Osmanlı esirlerini bir süre daha kamplarda tutmayı garanti altına almış oluyordu.

Görüşmelerde Osmanlı delegasyonu biraz daha dirayetli hareket edebilseydi en azından azımsanmayacak sayıda Osmanlı esiri serbest bıraktırılabilirdi. Çünkü mütareke maddeleri ile ilgili İngiliz kabinesinde yapılan görüşmelerde Balfour'un

[643] Gwynne Dyer, "The Turkish Armistice of 1918:2: A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros" *Middle Eastern Studies*" 8/3, s. 323.
[644] Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, İstanbul, Truva Yay. 2014, s. 129; Selçuk Ural, "Mütareke Döneminde İngilizlerin Elindeki Türk Esirlerin İadesi ve Ortaya Çıkan Sorunlar", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.37-38, 2006, s. 188.

esirleri kapsayan dördüncü madde ile ilgili şu görüşü kabul edilmişti: "*Eğer Türkler, karşılık olarak bizim elimizdeki esirlerin serbest bırakılması gerektiğini söylerlerse bunu reddetmeliyiz; fakat onlar tarafından serbest bırakılan İngiliz esirlerinin karşılığında aynı miktarda Türk esiri serbest bırakmaya istekli olabiliriz.*"[645] Dolayısıyla daha fazla Türk askerin serbest bırakılması biraz da Osmanlı delegasyonunun ısrarlarına bağlıydı ama bu gerçekleşmedi. Esirlerin iadesinde önemli bir istisna, hasta ve iş göremez olanlardı. Bern Mukavelesi'ne göre sadece hasta esirler ülkelerine gecikmeksizin iade edilecekti. Bu da serbest bırakılan esirlerin bir daha askerî bir vazife almamasına bağlanıyordu. Dolayısıyla olası yeni bir savaşta hizmet verebilecek olan Türk esirleri İngilizlerin elinde kalmaya devam edecekti.

Mütareke sonrası süreçte, karşı karşıya kaldığı şartlar zorunlu olarak Osmanlı Devleti'ni bu konuda edilgen bir pozisyona düşürüyordu. Sürece Yunanistan'ın da dâhil olması durumu daha da zorlaştırıyordu. Yine de Osmanlı Devleti'nin çabalarıyla Kasım 1918'den itibaren hasta ve iş göremez esirlerin yurda dönüşleri başladı. Çoğunlukla Mısır'daki kamplardan getirilenler için hedef bölge İzmir'di. Aynı yılın sonunda ise Osmanlı Devleti geri kalan tüm esirlerin İstanbul'a gönderilmeleri için İngilizler nezdinde yoğun temaslara başlamıştı[646]. Fakat denizaşırı bölgelerde bulunan esirlerin iade edilmemeleri için İngilizler kendilerince ciddi bir gerekçe öne sürmüştü. Gemi bulunmadığından dolayı Hindistan'daki Türk esirlerinin ülkelerine dönüşünün Temmuz 1920'ye kadar ancak tamamlanabileceğini ifade etmişlerdi[647]. Tabii ki burada asıl mesele Anadolu'da başlayan ulusal direniş hareketleriydi. Savaş tecrübesine sahip, eli silah tutabilecek esirlerin, serbest bırakıldıkları takdirde Milli Mücadele saflarına katılma ihtimallerinden dolayı böyle bir bahane öne sürülmüştü[648].

Bu ertelemenin arkasındaki asıl unsur ise Yunanistan'dı. İzmir'in işgali sonrası yaşanan süreçte Sevr Antlaşması'ndan sonra Anadolu'da millî hareketin gün

[645] TNA.CAB. 23/14. s. 227.
[646] Ural, "Türk Esirlerin İadesi", s. 193.
[647] *Statistics of the Military Effort*, s. 636; Yücel Yanıkdağ, "Prisoners of War (Ottoman Empire/Middle East)" *Online International Encyclopedia of the First World War,* " s. 4
[648] Yanıkdağ, "Prisoners of War", s. 4-5.

geçtikçe güçlenmesine paralel olarak Yunanistan defalarca İngilizlere müracaat edip ellerindeki Osmanlı esirlerinin bırakılmamasını istedi[649].

1920 yılının sonuna doğru yaşanan iki önemli gelişme tüm bölgelerdeki Türk esirlerin memleketlerine iadelerinin önünü açtı. Birincisi Ağustos ayında imzalanan Sevr Antlaşması'ydı. Anlaşmanın 208. maddesine göre henüz serbest bırakılmayan Türk savaş esirleri ve enterne edilen siviller en kısa süre içerisinde ülkelerine gönderilecekti. Aynı anlaşmanın 209. maddesine göre ise iade edilen esirler zaman kaybetmeksizin Osmanlı hükümeti tarafından terhis edilerek evlerine yollanacaktı[650]. Bahsi geçen anlaşmanın diğer maddeleri de Osmanlı ordusunu neredeyse ortadan kaldırdığından[651] esirlerin ülkelerine iade edilmelerinde bir sakınca görülmüyordu. Bundan sonra yapılacak en önemli iş, anlaşmayı hem Osmanlı hükümetine hem de Anadolu'daki milliyetçilere kabul ettirmekti. Bu durumda Yunanistan'ın askeri güç kullanması önemli bir seçenek olarak ortaya çıktı. Tam da bu noktada ikinci önemli gelişme ortaya çıktı. Anlaşmanın üzerinden çok geçmeden Yunanistan iç politikasında ortaya çıkan yeni durum işlerin gidişatını Yunanistan aleyhine değiştirdi. Kral Alexander'in ani ölümü üzerine yapılan seçimleri Başbakan Venizelos kaybetti. Alexander'ın yerine de savaş boyunca ülkesinin tarafsızlığını korumaya çalışan ve bu yüzden 1917'de İtilaf Devletleri tarafından tahtından indirilen Konstantin geçti. Kral Konstantin'in hem savaş sırasında ülkesinin tarafsızlığını koruması hem de Alman imparatoru Wilhelm'in kayınbiraderi oluşu İtilaf devletlerinin Yunanistan ve Türkiye'ye karşı tutumunda değişiklikleri de beraberinde getirdi. Mesela İngiltere Yunanistan'a parasal yardım yapılmayacağını iletti[652]. Zaten bir süredir Fransa ve İtalya da Yunanistan'a karşı açıkça cephe almaya başlamışlardı.

Bu sıralarda Rusya'daki Osmanlı esirlerin ülkeye dönüşü de hızlanmıştı. Sovyet güçleri daha önce Sibirya'dan Bakü'ye gönderilen esirlere Mustafa Kemal'in ordusuna girmelerini telkin ederek onları Türkiye'ye gönderiyordu[653]. Aynı zamanda İngiltere'nin elinde bulunan Osmanlı esirlerin ülkelerine dönüşü de hızlandı. 19

[649] Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk, (1919-19138)*, Cilt II Nisan-Aralık 1920, s. 389, 396, 418, 419, 424.
[650] BL. IOR/ L/PS/18/B356, *Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sevres,* 1920, s. 48.
[651] *Aynı yer*, madde 152, s. 36.
[652] Andrew Mango, *Atatürk, Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2017, s. 362.
[653] Kutlu, *Rusya'daki Türk Savaş Esirleri*, s. 415

Eylül -18 Ekim 1920 tarihleri arasında yani yaklaşık bir aylık zaman diliminde Irak, Hindistan ve Mısır'dan dönen toplam esir sayısı 10.699'u bulmuştu[654]. 3 Kasım 1920'de Londra'daki Yunan temsilcisi Mısır'da bulunan 10.000 kadar esirin daha serbest bırakılmalarına yönelik verilen kararı öğrendiklerini Earl Curzon'a iletiyordu. Yunan temsilcisine göre bu esirlerin büyük kısmı Anadolu kökenliydi ve serbest kalır kalmaz Mustafa Kemal'in ordusuna katılacaklardı. Dolayısıyla sadece Yunanistan tarafından işgal edilen bölgelerin nüfusuna kayıtlı esirler serbest bırakılırsa söz konusu tehlike ortadan kalkacaktı. Yunan diplomat bu yüzden 10.000 esirin serbest bırakılması düşüncesinin tekrar gözden geçirilmesini talep ediyordu[655].

Yaklaşık bir hafta sonra Lord Curzon Yunan temsilcisine verdiği cevapta; Mısır'dan sadece 500 kadar esirin ayrıldığını, Irak'tan serbest bırakılanların 800'ü geçmediğini, bununla birlikte Hindistan'dan 4.000 Türk esirin iade sürecinin başladığını ifade ediyordu. Curzon ayrıca Yunan hükümetinin endişelerine yönelik olarak, konu ile ilgili askeri birimlerle görüşeceğini ve bu esirlerin iadeleri konusunda erteleme olup olmama durumunu öğreneceğini söyleyerek meseleyi geçiştiriyordu[656]. Zira kısa süre sonra, 22 Kasım 1920'de Yunanistan'ın Londra temsilcisi Caclamanos tarafından Curzon'a gönderilen bir telgraftan esirlerin iade sürecinin durdurulmadığı anlaşılıyor. İstanbul basınında yer alan haberler tetkik edildiğinde de 1920 yılının Türk esirlerin ülkelerine dönüşü konusunda en önemli dönem olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin *İkdam*'ın muhtelif tarihlerde verdiği bilgilere göre Türklerin İstanbul'a varış ya da Hindistan'dan çıkış bilgileri tamamını kapsamamakla birlikte aşağıdaki tabloda gösterilmiştir[657]

[654] BOA. HR. SYS.2719/32, 14 Ekim 1920.
[655] Şimşir, *İngiliz Belgelerinde*, s. 389.
[656] Şimşir, *İngiliz Belgelerinde,* s. 396.
[657] İkdam Gazetesi taranırken istifade edilen kaynak: Kerem Yapar, *İkdam Gazetesi'nin Sistematik İndeksi (1919-1922),* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

Geliş Tarihi	Yola Çıkış Tarihi	Esir Sayısı			Kaynak
28 Nisan 1920	--	Sivil	Zabit	Nefer	
		23	76	1313	İkdam, 29 Nisan 1920, s.2
29 Nisan 1920	---	-	75	950	İkdam, 30 Nisan 1920, s.2
---	16 Mayıs 1920	-	2	1800	İkdam, 26 Mayıs 1920, s.2
---	17 Mayıs 1920	13	570	50	İkdam, 30 Mayıs 1920, s.1
---	25 Mayıs 1920	-	-	850	İkdam, 30 Mayıs 1920, s.1
---	18 Eylül 1920	-	60 civarında	1000'den fazla	İkdam, 18 Eylül 1920, s. 3
2 Ekim 1920	---	-	-	1400	İkdam, 3 Ekim 1920, s.3
7 Ekim 1920	---	-	-	600	İkdam, 8 Ekim 1920, s.3
---	1 Ekim 1920	-	35	953	İkdam, 17 Ekim 1920, s.3
---	4 Ekim 1920	-	-	700	İkdam, 17 Ekim 1920, s.3

*Zabit, küçük zabit, zabit vekili, zabit namzedi.

Bir İngiliz raporunda ise esirlerin dönüşü ile ilgili daha tafsilatlı bilgiler elde etmek mümkündür.

Hindistan ve Burma'dan İade Edilen Osmanlı Esirleri[658]

Milliyeti	**Sayısı**	**Toplanma merkezi**	**Gönderildikleri bölge**
Türk	2.400	Bombay	Mısır
Türk	12.244	Bombay	İstanbul
Türk	742	Madras	İstanbul
Arap	917	Bombay	Mısır
Arap	11	Bombay	İstanbul
Arap	1.900	Bombay	Basra
Türk	3.878	Bombay	Basra
Türk	6.716	Rangoon	İstanbul
Toplam (Türk esirler)	25.980		
Toplam (Arap Esirler)	2.828		

Yukarıdaki tablo tek seferde değil Ağustos 1920'den sonra peyderpey ülkelerine gönderilen esirlerle ilgili istatistiki verileri yansıtmaktadır. Görüldüğü gibi Mısır, İstanbul ve Basra esirlerin gönderildikleri üç ana merkez konumundaydı. Aslında esirlerin gönderildikleri bölgelerden birisi de İzmir'di. Fakat ciddi bir olay üzerine bu bölgeye gönderilmelerinden vazgeçildi. İşgal sonrasında İzmir'de yaşanan bazı kanlı olaylar Yunanlıların Türk esirlerine neler yapabileceğine dair hem Osmanlı hem de uluslararası kamuoyunun fikir sahibi olmasını sağlamıştı. Yunan ordusu İzmir'de işgale başladığında, ele geçirilen Türk esirleri sebepsiz yere

[658] BL. IOR. L/F/7/2853.

öldürüldüler[659]. Bir süre gizlenen bu hadise daha sonra ortaya çıkmış, Paris Konferansında Başbakan Venizelos'un önüne getirilmişti. Bu yüzden Osmanlı askerlerinin İzmir'e değil İstanbul'a gönderilmeleri kararlaştırılmıştı[660].

Bir başka dikkat çekici husus Türk esirlerin Basra ve Mısır'a nakledilmeleriydi. Basra Türk esirleri için bir duraklama noktasıydı ama Mısır'a getirilen Türkler buradan İstanbul'a gönderilmeyi beklerken tam bir şokla karşılaştılar. Esaret hayatlarının geri kalanını burada tamamlayacaklardı. Muhtemelen Yunanistan'ın müdahaleleri neticesinde esirlerin burada tutulmalarına karar verilmişti. Tabip Binbaşı Behiç Bey'e göre "*Hindistan'dan Mısır'a nakledilenler yeni baştan esaretin ne olduğunu öğrenirler"*di.[661] Bu yüzden Mısır'a sevk edilen esirlerin bir kısmı öncekine kıyasla çok daha farklı bir esaret hayatı tecrübe edeceklerdi. Mısır'da Zekazik kampında tutulan esir Nureddin, Hindistan'dan bu kampa getirilen Türk esirlere karşı İngilizlerin korku salma ve bu suretle onları firar fikrinden vazgeçirme politikası izlediklerini ifade eder. Nureddin'in anlattıklarına göre kulağı duymayan bir Türk esir bilmeyerek kampı çevreleyen duvarlara yaklaşmış, İngiliz nöbetçiler güya ona seslenmiş fakat esirin duymadığı için yoluna devam ettiği sırada onu vurarak şehit etmişlerdi. Nureddin'e göre bu hadise kampa yeni getirilen esirlere "dehşet saçmak" ve "onların kaçmak için uğraşmamalarını temin etmek için yapılmıştı"[662]. Mısır'daki diğer kamplardaki yaşam koşulları da çok geçmeden tüm ağırlığıyla Hindistan'dan gelenleri etkilemeye başladı. Şartlar o derece ağırdı ki İshak Jeller Burma'da geçirdiği günleri özlüyordu:

> "2 Eylül 918 pazartesi sabah saat onda Port Tevfik=Trablin iskelesine vusulle karaya çıkarıldık. Süveyşten bindiğimiz tren bizi daha dokuz ay çile dolduracağımız mukadder olan İskenderiye civarındaki Seydi Beşir istasyonunda bıraktı. Birmanya'daki geçirdiğimiz on altı aylık esaretle Seydibeşir kampında geçirdiğimiz esaret arasında dağlar kadar fark vardı. Filvaki bunda müessir Suriyedeki ordumuzun Anadoluya kadar çekilirken verdiği yetmiş bin kadar esir kalabalıklığıdır. Pek güzel intibalarla ayrıldığımız Birmanya'daki esaret devresi bu suretle Seydibeşir esareti zeyliyle hitama ermiş oldu"[663].

---

[659] Victoria Solomonidis, *Greece in Asia Minor: The Greek Administration of the Vilayet of Aidin, 1919-1922*, Londra Üniversitesi, King's Kolej, Doktora Tezi Londra 1984, s. 70.
[660] *Alemdar*. 9 Şevval 1337/8 Temmuz 1335 (1919).
[661] ATASE. BDH. K. 2480 D. 400.
[662] Nureddin, "Mısır Çöllerinde Türk Gençleri 21", *Vakit,* 2 Haziran 1924, s. 4.
[663] Jeller, "Birmanya Hatıraları 25", *Vakit,* 7 Temmuz 1942, s. 3.

Hindistan'da neredeyse hiç görülmeyen pellegra hastalığı buraya gönderilen esirler arasında yayıldı[664] ama ne kadarının bu hastalığın pençesine düştüğüne dair ayrıntılı veriler bulunmamaktadır. Mısır'a nakledildikten sonra esirlerde görülmeye başlayan bir başka ciddi hastalık da Trahom idi. Bu hastalığa yakalanan esirlerden biri de Hüseyin Fehmi Genişol'dur. Genişol, kamplardaki "ilaçlı sulardan" dolayı çok sayıda askerin "tavukkarası" da denilen gece körlüğüne yakalandığını ifade eder[665]. Aslında bu hastalık Hindistan'da görülmüştü. Mayıs 1916'ya kadar muhtelif hastalıklardan dolayı ülkelerine gönderilen Osmanlı esirlerden 9'unun Trahoma bağlı görme kaybından mustarip olduğu anlaşılmaktadır[666]. Mısır'daki Osmanlı esirlerinin görme yetilerini kaybetmeleri meselesi hâlâ tartışılan bir konudur ve Yücel Yanıkdağ kitabında bu konuya oldukça önemli bir yaklaşım getirmektedir[667].

2. Türk Olmayan Esirlerin İadesi

a. Arap Esirler

Arap esirlerin iadeleri Türklerde olduğu gibi yine İngilizlerin siyasal amaçlarına hizmet edecek şekilde düzenlendi. Savaş sürecinde Irak ya da Hindistan'da yaşayan Araplar, daha önce de belirtildiği gibi dini bir ayrımdan çok İngiliz çıkarları için tehlikeli olup olmadıklarına göre değerlendirilmişlerdi. Ülkelerine iadeleri söz konusu olduğunda ise bunlar içerisinden Hristiyan Araplar öncelikli olarak gönderilmeye başlandı. Çünkü savaştan sonra Irak'ta kurulması düşünülen sivil idare konusunda en önemli mesele bu esirlerden faydalanma düşüncesiydi.

Kasım 1918'de Bağdat Politika Bürosu, genel komutanlık aracılığı ile hükümete savaş boyunca ele geçirilen ve şimdi Hindistan'da tutulanlardan Türk olmayan esirlerin mümkün olan en kısa sürede Basra'ya tekrar gönderilmelerini tavsiye ediyordu. Bağdat Politika Bürosu'na göre; eğer Irak'ın yerlisi olan bu esirler hemen serbest bırakılırsa özgürlüklerini minnettarlıkla kabul ederler ve böylelikle kendi elleri güçlenirdi. Zira bu vesile ile şimdi Irak'ta çözülmesi gereken en zor problem olan sivil idarenin inşası kolaylaşacaktı. Eğer Türklere yapıldığı gibi bekletilirlerse avantaj kaybedilecek, öfke dolu bir şekilde ülkelerine dönecekler ve

[664] Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*, s. 163.
[665] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 153.
[666] TNA: FO 383/226-98625; 383/338; 383/459-108284.
[667] Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*, s. 138-199.

doğal olarak İngiliz yönetimine düşman olacaklardı. Bu yüzden Hristiyan ve Yahudiler içerisinden 1.000 kadarının ilk etapta Basra'ya sevk edilmesi teklif edildi. Irak'a sevk edilecek olanlar buradaki esir kampına yerleştirildikten sonra evlerine gönderilecekti. Yüksek statü sahipleri ve uzun süredir gözetim altında bulunanların öncelikli gönderilmesi tercih sebebi idi[668]. Konu Hindistan'a iletilmiş ve gözetim altında tutulanlardan Türkler hariç olmak üzere geri kalanının Irak'a gönderilmesinin istendiği ifade edilmişti[669]. Hindistan talebi yerinde bulmuş ancak Savaş Bakanlığı'nı da bilgilendirmişti. Savaş Bakanlığı vermiş olduğu yanıtta; Hindistan'da esir tutulanlar içerisinden Türk olmayan Iraklıların ülkelerine gönderilmelerinde herhangi bir sakınca olmadığını ve ayrıca eğer daha önce Selanik ya da Mısır gibi bölgelerde zorunlu işgücünde istihdam edilmek üzere gönderilenler varsa bunların da Irak'a gönderilecek şekilde önerinin genişletilebileceğini tavsiye ediyordu[670]. Ancak, Irak'a iade edilecek esirler içerisinde fanatik Türk yanlılarının, istenmeyen karakterdeki kişilerin ve Arap ırkından eski Osmanlı memurlarının olmasının utanç verici olacağı ve belirlenecek iade politikasında herhangi bir muğlaklığın büyük sorunlara yol açacağı da ifade edilmişti[671]. Sonuçta Ocak 1919'da 1.000 kişiden oluşan ilk Arap esir kafilesi Irak'a gönderilmek üzere yola çıkartıldı ve süreç böylelikle başladı[672].

Müslüman Arap esirlerin iadeleri ise tıpkı Türklerde olduğu gibi hayli zordu. Askeri esirler önemli bir problem olarak görülmekteydi. Nitekim henüz savaşın devam ettiği dönemde, 1916'da, Osmanlı Devleti'ne karşı isyan bayrağını çeken Şerif Hüseyin'in ordusunda istihdam edilme projeleri sonuçsuz kalmıştı.

Şerif Hüseyin 1916 Haziranında İngilizlere bir mektup göndererek Osmanlıya karşı savaşmak üzere 30.000 bin kişilik bir ordu kurmak istediğini ve bu ordunun Hicaz bölgesi Arapları ile Mısır, Irak ve Hindistan'dan getirilecek esir subay ve erlerle güçlendirilmesi isteğini bildirdi[673]. Hem Hüseyin hem de İngilizler için ordunun Müslümanlardan oluşması hayati önemdeydi. Nitekim Hristiyanların Müslümanlar için kutsal bölgelere ayak basmalarının hiç de hoş karşılanmayacağını

[668] BL. IOR/L/MIL/7/18713/4902.
[669] BL. IOR/L/MIL/7/18713/47416.
[670] BL. IOR/L/MIL/7/18713/48595.
[671] BL. IOR/L/MIL/7/18713/5147.
[672] BL. IOR/L/MIL/7/18713/1657.
[673] Tauber, *Arab Movement,* s. 102.

biliyorlardı. Kurulan ordunun komutanlığına önce Aziz Ali el Mısri daha sonra da eski bir Osmanlı subayı olan ve İngilizlere esir düşen Cafer El Askeri getirilmişti[674].

İngilizlerin planına göre bu esirler öncelikle Hicaz'a gönderilecek ve oradan Arap isyanına katılacaktı. Ağustos 1916'da Hindistan'dan ilk Arap esir kafilesi Hicaz'a gönderildi. Ancak bu eylem tam bir fiyasko ile neticelendi. Cidde'ye ulaştıklarında esirler kendi dindaşlarına yani Türklere karşı savaşmayı reddettiler. Zira esirlere Türklere karşı savaşacakları söylenmemişti ve savaş bitene kadar burada kalacaklarını zannediyorlardı. Sonuçta bu kafilenin büyük kısmı Mısır'daki kamplara sevk edildi[675]. Bu başarısızlık İngilizleri durdurmadı. Daha iyi hazırlık yapılarak Eylül ayında 25 subay ve 222 asker tekrar Hindistan'dan bölgeye gönderildi. İlkinin aksine bu operasyonda başarılı olundu ve bu başarı sebebiyle bu kez Hindistan'daki tüm Arap esirlerin gemilere bindirilerek Hicaz'a gönderilmeleri kararı alındı. Kasım ayında içinde 90 subay ve 2100 asker bulunan iki gemi Bombay'dan hareket etti. Esirler Sümerpur'dan getirilmişti. Rabih Limanı'na getirilen esirler Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmayı kesinlikle reddettiklerini bildirdiler. İngilizlerin çok yoğun ikna çabaları sonucunda sadece 6 subay ve 27 er isyana katılmayı kabul etti. Geri kalanlar ise Mısır'a gönderildi[676]. Osmanlı Devleti'ne göre esirler daha baştan duruma itiraz etmişlerdi. Dördüncü Ordudan yazılan bir raporda; henüz gemiye bindirilmek üzere Bombay'a getirildiklerinde kendilerine; "*Türk Hükümetinin Araplarla ve Peygamberin sülalesi şerif ile harbde olduğu Müslümanlığın selameti ve Almanlar elinde bulunan belde-i mübarekenin zabtı için Alman olan Türklere karşı harb etmek üzere Hicaza gönderilecekleri*" söylenmişti. Fakat hem subaylar hem de erler verilen emri reddetmişlerdi. Bu yüzden üzerlerine ateş açılmış ve sekiz asker şehit olmuş ve birçoğu yaralanmıştı. Daha sonra zorla gemiye bindirilen esirler Arabistan'ın Rabih Limanı'na getirilmişlerdi. Burada "Türk Irkı"na mensup 15 asker kendi dindaşlarına karşı harbe katılmak istemediklerini bu yüzden ya esir olarak kalmak ya da idam edilmek istediklerini belirtmişlerdi. Bu 15 asker bir mağaraya

[674] David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*, Çev. Mehmet Harmancı, Epsilon Yay. İstanbul, s. 185-186.
[675] Tauber, *Arab Movement,* s. 103-104.
[676] Tauber, *Arab Movement*, s. 105-106.

kapatılmış ve bir daha kendilerinden haber alınmamıştı. Diğerleri ise savaşa katılmıştı[677].

Her ne kadar Osmanlı Dördüncü Ordusu sadece 15 Türk esirin duruma itiraz ettiğini ve diğerlerinin isyana katıldığını ifade etse de Arap esirlerin büyük çoğunluğu Hicaz İsyanı'na katılmayı reddetmişlerdi. Dolayısıyla savaş bittikten sonra İngilizler, Hindistan'daki Arap askerî esirlerin ülkelerine iadesi konusunda dikkatli davranmışlardı. Kasım 1918'de Bağdat Politika Bürosu tarafından Hindistan hükümetine bir yazı gönderilmiş ve yakın gelecekte birkaç bin Arap esirin Irak'a gönderileceğinden haberdar olduklarını fakat bu kimseler içerisinde fanatik Türk taraftarlarının bulunduğu belirtilmişti. Bunların içerisinde 'kötü karakterli' kimseler bulunduğunu dahası bu Araplardan yüzlercesinin Osmanlı ordusunda eski subaylar olduğu belirtilmişti. Dolayısıyla bu kimselerin Hindistan'dan Irak'a gönderilmeleri bir utanç kaynağı olacaktı[678]. Bu yüzden Müslüman Arap esirlerin ülkelerine gönderilmeleri bir süre gecikti. Nihayet İngilizler ellerindeki tüm esirleri serbest bırakmaya karar verdiklerinde bu esirler Türklerle birlikte Mısır ve Basra'ya sevk edildiler. Bir süre buradaki kamplarda bekletildikten sonra memleketlerine gönderildiler.

b. Rum ve Ermeni Esirler

1919 yılı içerisinde İngilizlerin ellerinde bulunan Rum askerî esirlerin de ülkelerine iadeleri gündeme geldi. Mısır'daki kamplarda, Suriye ve Filistin'den ele geçirilen yaklaşık 2500; Hindistan'da ise 104 Rum'un hâlâ İngilizlerin elinde bulunduğu anlaşılmıştı. Hindistan'da tutulan 104 Rum, Irak Cephesi'nde Türk ordusu saflarında muharip ya da sıhhi personel olarak görev yaparken esir düşmüşlerdi. Muhtemelen gönüllü teslim olmadıklarından hâlâ bu bölgede tutuluyorlardı. Türk esirlerin bırakılmaması için elinden gelen her şeyi yapan Yunan diplomat Dimitrios Caclamanos, Rumların Osmanlılar tarafından zorla orduya yazıldığını gerekçe göstererek bir an önce salıverilmeleri için İngiliz yetkililer nezdinde hayli yoğun çaba sarf ediyordu. İngilizler ise bir taraftan Rumları artık ellerinde tutmak istemediklerini ifade ederken diğer taraftan da işi ağırdan alıyorlardı. Bunun sebebi ise Rumların tamamına yakınının Anadolu nüfusuna kayıtlı

[677] BOA. HR. SYS.2203/17, 17 Eylül 1917.
[678] BL. IOR/L/MIL/7/18713.

bulunması ve Anadolu'ya gönderilmelerinin sakıncalı görülmesi idi. İade sürecinde önemli rol oynayan İngilizlerin İstanbul'daki Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'un, Dışişlerine gönderdiği bir telgraftan anlaşıldığı kadarıyla İngilizler bu esirlerin Yunan Hükümeti tarafından "Küçük Asya"da kullanılmasını istemiyordu. Calthorpe, hâlihazırda Mısır'da bulunan on binlerce Türk esirin ülkelerine gönderilmesi kararı alındığını fakat Rumlar esirken Türklerin serbest bırakılamayacağını, bu yüzden Rumların bir an önce serbest bırakılması gerektiğini ifade etmişti. Bunun üzerine hem Mısır hem de Hindistan'da bulunanların tamamının serbest bırakılması kararlaştırıldı[679].

Hindistan'daki 104 Rum'un serbest bırakılması sürecinde ortaya çıkan bir başka problem ise neredeyse tamamının Anadolu yerine Yunanistan'a gönderilmeyi talep etmeleriydi. Böyle bir isteğin karşılanması için Yunan Hükümeti'nin bu kişilerin iddialarını kabul etmesi ve iade masrafını karşılaması şart koşuldu. Şartların kabul edilmesi üzerinde 96 kişi Yunanistan'a gönderildi[680].

Ermeni esirler de tıpkı Rum ve Türkler gibi 1919 ortalarında hâlâ Hindistan'da tutuluyordu. Kaç kişi olduklarına dair ne yazık ki herhangi bir bilgi bulunmamakta sadece Nowgong Kampı'nda tutuldukları anlaşılmaktadır. Bahsi geçen dönemde J.A. Galstaun adında Kalküta'da bulunan bir Ermeni tüccar tarafından serbest bırakılmaları istenmişti. Galstaun, bu esirlerin Türkler tarafından zorla orduya yazıldıklarını iddia etmişti. İngilizler en kısa süre içinde bu esirlerin de Irak'a gönderileceklerini Galstaun'a ilettiler[681].

D. Esirlerin Terhisi

Ülkelerine gönderilmiş olmaları esirler için bütün problemleri sona erdirmiyordu. Bir taraftan İstanbul hükümetleri, diğer taraftan İtilaf devletleri ve nihayet Yunanistan'ın müdahaleleri, evlerine dönmeyi bekleyen esirlerin tam bir hayal kırıklığı yaşamasına sebep oldu. Aslında İstanbul'da bulunan İngiliz, Fransız ve İtalyan yüksek komiserleri çeşitli bölgelerden getirilen esirlerin bir an evvel memleketlerine gönderilmelerini istiyorlardı. Bu isteğin arkasında yatan neden ise

[679] BL. IOR/L/MIL/7/18778
[680] BL. IOR/L/MIL/7/18778
[681] BL. IOR/L/MIL/7/18778.

Osmanlı Devleti'nin ülkeye dönen esirleri tekrar silahaltına almaya çalıştığına dair istihbarat almış olmaları idi. 17 Mart 1919'da bahsi geçen üç yüksek komiser, ortak bir nota vererek Osmanlı Devleti'nin derhal esirleri terhis edip evlerine göndermesini istemişlerdi[682]. İtilaf devletlerinin bu isteği yerine getirildi fakat kısa süre içerisinde Anadolu'da ortaya çıkan ve gün geçtikçe güç kazanan milli hareket ve eski esirlerin bu harekete katılma temayülleri, hâlihazırda esirleri; *"padişahımıza daima sadık kalacağımızı Anadolu'daki isyana iştirak ve hiçbir siyasi fırkaya intisap etmeyeceğimizi imza ederiz"*[683] şeklindeki taahhütlerle serbest bırakan İngilizleri hayli endişelendirmişti. İşgal altında olmayan bölgelerde Mustafa Kemal'in ordudan terhisi kaldırması da[684] İngilizlerin ve özellikle Yunanistan'ın endişelerini bir hayli artırmıştı. Aslında tüm bu süreci perde arkasından yönetmeye çalışan devlet Yunanistan'dı. Türk esirlerin vatanlarına dönmelerini engellemek için İngilizlere adeta yalvaran Yunanistan başaralı olamayınca bu kez evlerine gönderilmemeleri için talepte bulunmuştu.

Londra'da bulunan Yunan diplomat Caclamanos, Lord Curzon'a gönderdiği bir telgrafta esirlerin evlerine dönüşleri konusunda endişelerini sıraladı. Önceki isteklerini yaptıramamaktan mütevellit öfke ve sitem tonu yüksek bu ayrıntılı telgrafta esirlerle ilgili aldığı bazı bilgileri ve taleplerini sıralıyordu. Buna göre Hindistan'da hali hazırda 12.000 Türk bulunmaktaydı. Bunlardan 2.000 kadarı ise ülkelerine gönderilmek üzere gemilere bindirilmişti. Zaten İstanbul'da 8.000 kadar esir birikmiş durumdaydı. Bu esirler içerisinden Trakya kökenli ve Yunan işgal sahası nüfusuna kayıtlı olanların kısa sürede evlerine gönderilebilirdi ancak Mustafa Kemal'in etkisi alanında bulunan bölgelerin yerlisi olanların gönderilmelerinin yasaklanması talep ediliyordu. Caclamanos'a göre bu bütün itilaf devletlerinin ortak faydasına yönelik bir hareket olacaktı. Ancak Caclamanos, bu devletlerin konunun ciddiyetini fark etmelerine rağmen yine de tüm esirlerin evlerine gönderilmesi konusunda ısrarcı olmalarını anlayamıyordu. Hiç olmazsa Hindistan'dakilerin serbest bırakılmaması durumun ciddiyetini biraz olsun hafifletebilirdi. Ayrıca adı geçen diplomat Yunan Hükümeti'nin Hindistan'dan iade edilecek olan esirlerin sayısı ile

[682] BOA. HR. SYS. 2209/49, 5 Mayıs 1919.
[683] Hamit Pehlivanlı, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askerî Polis Teşkilatı*, Genel Kurmay Basımevi Ankara, 1992; Kutlu, *Rusya'daki Türk Savaş Esirleri*, s. 418.
[684] Halil İnalcık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, s.43.

ilgili bilgi sahibi olmak zorunda olduğunu iletiliyor ve Mustafa Kemal'in etkisine kapılmamaları için Yunan işgal bölgesi haricinde hiçbir yere gönderilmemeleri isteğini yineliyordu.[685] Caclamanos, gönderdiği bu telgrafa cevap gelmesini beklemeden 25 Kasım'da tekrar devreye giriyor ve Anadolu'daki evlerine gönderilen esirlerin artık Mustafa Kemal'in ordusuna kaydolduklarını ve çok acil önlem alınmasını talep ediyordu[686].

Yunanistan'ın ne derece endişeli olduğunu ve saldırganlığının boyutlarını ortaya koyması bakımından, uluslararası bir skandala da sebep olmak pahasına Heymeymoro gemisi ile İstanbul'a getirilmekte olan esirlere yaptıkları önemli bir örnekti. 1921'de Viladivostok'tan Japonya'ya ait Heymeymero gemisi ile ülkelerine getirilmekte olan Türk esirlerin yolunu Midilli'de kesmiş ve gemiyi Pire Limanı'na çekmişlerdi. Daha sonra Asinara Adası'na gönderdikleri esirler çok büyük çabalar sonucunda ancak 1922'de ülkelerine kavuşabilmişlerdi[687].

İtilaf devletleri Yunanistan'ın bu çabalarını karşılıksız bırakmadılar ve bir süre sonra esirlerin evlerine gönderilmeleri konusunda otoriteyi Yunan Yüksek Komiserine bıraktılar[688]. 1920 yılının Eylül ve Ekim ayları arasında Hindistan, Irak ve Mısır'dan İstanbul'a getirilen 10.699 esirden 5924'ü terhis edilmelerine rağmen evlerine gönderilemedi. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Altıncı Şubesi tarafından esirlerin evlerine hâlâ gönderilememiş olmalarına dair hazırlanan bir rapor Yunanistan'ın oynadığı rolü açıkça göstermektedir.

1- Şarki Trakya "Edirne Vilayeti"; Efradın vize defterleri sevkiyatın tatil edildiği beyanıyla Yunan Sefarethanesinden vize edilmemiş ve üç hafta sonraya tehir edildiği bildirilmiştir.

2- Garbi Trakya ve Makedonyalı efradın memleketlerine nakilleri hususunda kezalik Yunan ve harp memurin-i askeriyeleri hükümetlerinden bu babda emr alacakları beyanıyla işbu efradın sevklerine müsaade etmemişlerdir. Aynı zamanda Hariciye Nezareti Celilesince de bu efrad için Yunanistan, Sırbistan Hükümetlerince afv-ı umumi ilan edilmeden sevkleri muvafık görülmeyip bu babdaki teşebbüsatın nihayetine kadar efrad-ı merkumunun buraca alıkonulmaları işar edilmiştir.

3- Kafkasya ve Kırımlı üsera efrad ile Romanya ve Bulgaristanlı efradın memleketlerine sevkleri için Hariciye Nezareti celilesinden müsaadeye intizar

[685] Şimşir, *İngiliz Belgelerinde*, s. 419.
[686] Şimşir, *İngiliz Belgelerinde*, s. 424,425.
[687] Ayrıntılı bilgi için *bk*. Cemil Kutlu, "Viladivostok Asinara Hattında 1030 Türk"*Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 0, S. 10, (1998) s. 211-226.
[688] Şimşir, *İngiliz Belgelerinde*, s. 419.

edilmektedir. Anadolu efradından da Konya, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisarı ve civarı ahalisinin Mudanya ve Bandırma tarikiyle Yunan işgal mıntıkası dâhilinden geçmelerine Yunan işgal kumandanlığınca müsaade edilmemesi üzerine bunların Mudanya ve Bandırma'dan sevkinden sarfınazarla İngiliz mümessil-i askerliği […] bunların memleketlerine en yakın Karadeniz ve Akdeniz Limanlarına ihraç ve sevkleri tebliğ edilmiş ve olvecihle sevkiyat için hazırlık yapılmakta bulunmuştur.

4- Yunan mıntıka-i işgali dâhiline tesadüf edilen üsera Mudanya ve Bandırma iskelelerine sevk edilmektedir[689].

İtilaf devletleri de bu konuda boş durmuyordu. Bir taraftan esirlerin evlerine gönderilmelerini isteyen İngilizler diğer taraftan İstanbul hükümetlerini kullanarak onların Kuvayı Milliye'ye katılmalarını engellemeye çalışıyordu. Terhis işlemlerini yürüten mütareke komisyonunun İngiliz üyesi, başkan Fahreddin Bey'e; terhis edilerek evlerine gönderilen esirlerin bazı vilayetlerde ve özellikle Trabzon'da Kuvayı Milliye'ye katılmaya zorlandıklarını ifade etmiş ve bu konuda tedbir alınmasını istemişti[690]. Kısa süre sonra bu kez İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiserliği Osmanlı Hariciyesini bu konuda tehdit etmiş ve bu kez Bursa başta olmak üzere bazı vilayetlerde daha önce terhis edilip evlerine gönderilmiş olan esirlerin Kuvayı Milliye'ye katılmak üzere toplandıklarını ve dahası, bu kimselerin milliyetperver kesimlerle birleşmeleri için muvazzaf ya da emekli Osmanlı subaylarının gayret gösterdiklerini ifade etmişlerdi. Bu yüzden İngiltere Yüksek Komiserliği eski esirlerin Kuvayı Milliye'ye katılmak üzere toplanmalarının katiyen ve acilen engellenmesi, aksi takdirde sulh anlaşmasından evvel esirlerin memleketlerine gönderilmesinin durdurulacağı hususunu Osmanlı hariciyesine iletti. Osmanlı hariciyesinin yazısı üzerine Harbiye Nezareti, kolordu seviyesinde gerekli tedbirleri aldığını ve ayrıca yerel idarelerin bu hususta devreye sokulmasını Dâhiliye Nezaretine bildirmişti [691]. Tüm bunlara karşı Anadolu millî hareketinin en güçlü olduğu yer olan Sivas'tan Dâhiliye Nezareti'ne sert bir cevap verildi:

"Üsera-yı harbiyeden avdet edenlere Kuva-yı Milliyeye iltihak için vilayet dâhilinde hiç kimse tarafından ne bir tebliğ ve ne de teşvik vaki olmuş değildir. Zaten pek bitap ve sefil ve perişan bir halde ve pek yakın bir zamanda memleketlerine avdet edebilmiş olan bu biçâre efrada bir de bin türlü meşâkk ve mezâhim yolunu gösterecek aklıselîm erbâbı da tasavvur olunamaz

[689] BOA. HR. SYS.2719/32, 14 Ekim 1920.
[690] BOA. BEO. 4602/345129.
[691] BOA. HR. SYS. 2566/2, 3 Kasım 1919.

> ve olsa bile bu efrâdın harekete mecali olmadığı böyle bir teşebbüsün müspet neticeye iktirânı maddeten imkân dairesinde değildir. Gerçi bu hakikatin İngiltere fevkalade komiserliğince de takdir edileceği derkâr ise de her ne maksada mebnî olursa olsun mademki Bâbı Âalî'ye bunun için bir takrir verilmiştir; vilayetimiz dâhilinde böyle bir hal mevcut olmadığını cevaben ve teminen kendilerine iblağ (…) irâde-i 'aliye-i nezaretpenahidir"[692].

Tüm bunlara karşın eski esirler Millî Mücadele hareketine gönüllü olarak katılmaktaydılar. Ne İstanbul hükümetleri ne de İngilizler bu durumu engelleyebildiler. Bu sebeple yoğun bir propaganda süreci başlatıldı. İstanbul'da Sultan Ahmet Camii, Kuleli Askeri Lisesi gibi kamu binalarına ve barınma imkânı bulunan başka yerlere alınan esirler memleketlerine gönderilmeden önce Kuvayı Milliye aleyhinde propaganda sürecinden geçiriliyorlardı[693]. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, bu amaçla Damat Ferit Hükümeti tarafından bir propaganda heyetinin oluşturulduğu istihbaratını almıştı. Bu heyet henüz esir kamplarında iade edilmeden bile esirlerle görüşerek Kuvayı Milliye'ye katılmayacaklarına dair evrak imzalatıyor ve aynı zamanda Yunanlıların Ankara'yı ele geçirmek ve Kuvayı Milliye'nin dağılmak üzere olduğu propagandasını yapıyorlardı[694]. Bu sırada Basra Makine Kampı'nda esir bulunan Nurettin Peker, İstanbul Hükümeti'nin göndermiş olduğu fetvaları dağıtmaktansa yırtıp atmış ve ceza olarak Hindistan'a sürgün gönderilmişti[695]. Hindistan'dan İstanbul'a getirilen esirlerden biri olan Rifat Rami [Arıncı] ise, Yaver Hafız Paşa'nın, hilafet ordusuna katılmak şartıyla kendisine bir derece terfi vadettiğini fakat reddettiğini ifade eder. Teklifi kabul etseydi Kuvayı Milliye'ye karşı savaşacaktı ama Anadolu'ya kaçmayı başarmıştı.[696]

Diğer esirler de bu durum karşısında öfkeleniyorlardı. Hüseyin Fehmi Genişol Sultanahmet Camii'nde kendilerine yapılan propagandayı öfke ile anlatır. "*Büyük bir sarık sarmış mükemmel bir âlim gibi gözüken bir hatip*" Mustafa Kemal'in idaresi altında toplanan "bâgî" ve "şakî" grubunun hilafeti ortadan kaldırmaya çalıştığını söylemiş ve memleketlerine döndüklerinde kesinlikle onlara katılmamaları gerektiğini, eğer katılırlarsa "dinsiz" olacaklarını ifade etmişti. Ancak eski esirler bu sözlere kulak vermemişti. Öte yandan Şeyhülislam Mustafa Sabri "*Allah'a*

[692] BOA. HR. SYS. 2566/2, 3 Kasım 1919.
[693] Pehlivanlı, *Askerî Polis* Teşkilatı, s. 144-145.
[694] Hamit Pehlivanlı, *Askerî Polis Teşkilatı*, s. 143-144.
[695] Nurettin Peker, *Öl, Esir Olma*, Ankara 2011, s. 209
[696] Arıkan, "Rifat Rami", s. 105-106.

yalvaracağına" Avrupalılara yaranmaya çalışıyor ve "*utanmadan*" "*bizler… İngiliz muhibbiyiz… bize sizler yardım edeceksiniz*" gibi sözler söylüyordu.[697]

Uğruna yıllarca cephe hattında savaştıkları ve esaret hayatını tattıkları ülkelerinde güzel bir surette karşılanacaklarını düşünen bazı esirler tam da bu yüzden beklediklerinin tam tersi bir manzara ile karşılaşmışlardı. İstanbul'a getirilen esirlerden birisi vaziyetlerini anlatan bir mektubu *Vakit Gazetesi*'ne göndermiş ve İstanbul Hükümetine tepkisini dile getirmişti. "*Burada bir buçuk aydan beri elim bir vaziyette bulunuyoruz. Hükümetin vaziyetindeki nezaketi de takdir ediyoruz. Lakin bizleri düşünmek de vazifesidir zannediyoruz*" diyen anonim esir mektubuna Çamlıca sırtlarında çadırlarda bekletildiklerini, pek yakında hastanelerin bu esirlerle dolacağını da eklemişti[698]. Mustafa Tütüncü de İstanbul'a geldiğinde hissettiklerini şöyle ifade ediyor: "*Biz gelirken hayale umutlara kapılmıştık. Bizi mükemmel surette karşılayacaklar ve izâz-ı ikram ile misafir edecekler ve müreffehen memleketlerimize gönderileceğiz. Böyle umut ve hayallerle sevinerek geldiğimiz memlekette anlayamadığımız, bilmediğimiz haller*[699]. Tütüncü gibi birçok esir, İstanbul'da yetkililerin tavırları karşısında şaşkınlık ve hayal kırıklığına uğramıştı[700]. Esirlerin memleketlerine kendi çabalarıyla gitmeleri de yasaklanmıştı. Bu yüzden bazı esirler İstanbul'dan memleketlerine firar etmeye teşebbüs edebiliyorlardı. Bu firar hadiselerinden birisi faciayla sonuçlanmıştı. *İkdam*'da yayımlanan bir haberde İstanbul'dan kaçış ve bunun sonucunda ortaya çıkan felaketin ayrıntıları yer alır. Habere göre; beş sene Hindiçini ve Mısır'da esarette kalan ve İstanbul'da sevk sırasını bekleyen askerlerden sekiz kişi Anadolu'ya doğru gizlice yola çıkarlar. Yakalanmamak için ıssız yolları kullanırlar ancak Paşaköy civarında Sefer Usta çiftliğine yakın bir yerde bir Rum çetesiyle karşılaşırlar. Çete mensuplarının üzerlerindeki paraları istediği askerler esaretten döndüklerini söyleyince saldırıya uğrarlar. Rumlar askerleri yere yatırır ve boğazlarını keserler. İçlerinden sadece Ali adlı bir esir hayatta kalır.[701]

---

[697] Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 160-161.
[698] "Karilerimizin Mektupları", Vakit, 4 Teşrin-i Sani 1920*,* s. 1
[699] Tütüncü, *Hatıra Defterimdir* s. 74.
[700] Kutlu, *Rusya'daki Türk Savaş Esirleri*, s. 418-419.
[701] "Esirlerimizin Akıbeti", *İkdam,* 9 Mayıs 1920, s. 2.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı boyunca yaklaşık otuz bin Osmanlı vatandaşı İngiltere tarafından Hindistan'da esir olarak tutuldu. Irak Cephesi'ndeki muharebeler sırasında İngilizler tarafından ele geçirilen bu esirlerin büyük çoğunluğu Türk askerleri idi. Dört ila yedi yıl arasında değişen sürelerde esaret hayatının tüm sıkıntılarını göğüslemek zorunda kalan Türk esirler, aynı zamanda kendilerine suçlu nazarıyla bakan İngilizlerin uyguladığı katı bir izolasyon hayatına da katlanmak zorunda kaldılar. *Türk olmak* münasebetiyle hasımlarının zihninde son derece olumsuz çağrışımlar uyandıran esirler eğer bir de gönüllü olarak teslim olmamışlarsa 'suçlu' olmanın tüm kriterlerini taşıyor görüldüler. Üstelik Türk esirler arasında revaç bulan *İttihatçılık* mensubiyet ya da temayülleri kendilerine yönelik İngiliz davranışlarını olumsuz yönde etkileyen en önemli hususlardan biriydi.

Çoğunlukla Irak Cephesi'nde esir düşen Türk askerleri kara ve denizde günlerce süren meşakkatli ve tehlikeli bir yolculuktan sonra Hindistan'a ulaşırlardı. Birçok esir ise henüz bu yolculuk sırasında hayatını kaybederdi. Deniz üzerindeki yolculuk sırasında gemilerin ambarlarında nefes alamayacak kadar sıkışık bir halde sevk edilen esirler çeşitli hastalıklara yakalanabilirlerdi. Yolculuk sırasında subaylara nispeten iyi gıdalar verilirken er rütbesi taşıyanlar yetersiz gıdalarla beslenmek zorunda kalırlardı.

İngilizlerin Türklere yönelik menfi tavırlarının en açık tezahürü Burma'ya gönderilmeleri hususunda tespit edilebilir. Nitekim Hindistan'daki yoğun Müslüman nüfus göz önüne alınarak Müslüman-Türk esirlerin burada tutulmaları sakıncalı görülmüştür. Hâlbuki Irak cephesinde esir düşen Osmanlı-Arap esirlerin Hindistan'da tutulmalarında hiçbir sakınca bulmamışlardır. Benzer şekilde Ermeni ve Rum esirlerin de Hindistan'da tutulduğu anlaşılmaktadır. Sadece bu durum bile İngilizlerin Türkerlere hangi gözle baktığının en açık göstergelerinden biridir. Osmanlı ordu saflarında İngilizlere karşı savaşan Araplar her zaman İngiliz politik çıkarlarının özneleri kabul edilmişlerdi. Bu yüzden bir tür propaganda kampı niteliği taşıyan Sümerpur'da tutulmuşlar ve kendilerine lehte muamelede bulunulmuştur. Hicaz'da ortaya çıkan isyan sırasında bu yaklaşım iyice gün yüzüne çıkmıştır.

Esir kamplarında Türklerle Arapların birbirinden ayrılmaları ve Araplara 'birinci sınıf esir' muamelesi yapılması, Türk esirleri ciddi anlamda öfkelendiren bir

uygulamaydı. Ancak hemen belirtilmeli ki Türk esirleri bu durumu kendilerine reva görülen kötü bir muamele olarak değil, Osmanlı topraklarını bölmek parçalamak maksadına matuf bir uygulama olarak gördükleri için öfkeleniyorlardı. Bu öfkeyi artıran bir başka husus, esaret hayatının yaşandığı ve savaşın devam ettiği süreçte bile, bu farklılığı Osmanlı Devleti aleyhine cephede ve isyan bölgelerinde kullanma maksadıdır. Esirler tarafından kaleme alınan metinlerde -savaş sırasında ya da sonrasında- İngiliz karşıtı duygu ve düşüncelerinin bir kin derecesine ulaştığını tespit etmek de mümkündür.

İlginç olan husus ise Osmanlı devlet idarecilerinin etnik ayrım meselesini somut sonuçları ortaya çıkana kadar problem olarak görmemeleri idi. Bu yaklaşımın temelinde yatan sebep ise üst düzey devlet idarecilerinin asıl gayretlerinin esirlerin fiziksel sağlıklarını muhafaza etmek ve insan onuruna yakışır surette yaşayabilmelerine imkân sağlamaktı. Bu bağlamda Osmanlı idarecileri mümkün olan her yolu kullanmışlardır. Fakat Hindistan'da bulunan Türk esirler yine de devletlerinin kendilerini unuttuğunu düşünmüşlerdir. Bunun arkasında yatan en önemli sebep, İngilizlerin hâkim oldukları bölgelerde tam otorite sahibi olmaları ve Türk esirlerin kendi devletleri ile aralarındaki bağı tamamen ortadan kaldırmaları idi. O kadar ki esirler yıllarca ailelerinden bir tek mektup alamadıkları gibi devletlerinin de kendilerini kurtarmak adına hiçbir şey yapmadığını düşünmüşlerdi. Türk esirlerin sadece devletleri ile değil yerli ahali ile temasları da neredeyse tamamen kesilmişti. Nitekim Birinci Dünya Savaşı münasebetiyle ilan edilen cihat, İngilizleri özellikle Hindistan'da çok ciddi derecede endişelendirmişti. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin bölgeyle ve dolayısıyla esirlerle bağlantısı da bilinçli bir şekilde tamamen kesilmişti.

İngilizlerin Türk esirlere reva gördüğü insanlık dışı muameleler Osmanlı devlet idarecilerinin en çok üzerinde durduğu konu olmuştur. Türklerin katlanmak zorunda kaldığı bu davranışlara dair tespit edilebilen çok sayıda örnek karşı tarafa iletilmiş ve tepki gösterilmiştir. İngilizler kötü muamele iddialarına son derece titiz yaklaşmış ve ayrıntılı cevaplar vermişlerdir. Ancak bu titizliğin nedeni kamplarda olup bitenlerin uluslararası hukuk kaidelerine uygun olduğunun ispatlanmasına yönelik bir çabadan başka bir şey değildi. Esirlere yönelik kötü davranışların ortaya çıkması, bir taraftan İngilizlerin savaş çabalarını da zaafa uğratacak diğer taraftan da prestijlerine darbe olacaktı. Dolayısıyla tüm yazışmalar İngilizlerin elini hukuki açıdan rahatlatacak

şekilde hazırlanmıştır. Türk esirlerin başlangıçta *medeni* olarak kabul ettikleri İngilizlere daha sonraları birçok kötü sıfatı yakıştırmaları maruz kaldıkları kötü muamelelerin bir sonucuydu.

Esirlerin sıhhi vaziyetleri söz konusu olduğu durumlarda yukarıda anlatılan kötü muamele iddiaları çok daha somut biçimde ortaya çıkmaktadır. Hindistan'da bulunan hastanelerde yüzlerce Türk esirin savaş yaraları nedeniyle kol ve bacakları kesilmiştir. Esirlerin yaralı halde Irak'tan Hindistan'a götürülmelerinin günler sürdüğü göz önüne alındığında birçoğunun zaman kaybından dolayı uzuvlarını kaybettikleri düşünülmektedir. Söz konusu bölgede görev yapan ve Türk esirlerin durumunu çoğu zaman *feci* olarak tanımlayan hemşirelerin şahitlikleri de bu konu da önemli bir veridir. Zaman zaman hastanelerde ırkçı yaklaşımlara da maruz kalan Türkler arasında ölüm oranı yüksektir. Bununla birlikte esaret sürecinin sonlarına doğru ölüm vakalarının azaldığını da belirtmek gerekir. Bu durum İngilizler için oldukça önemliydi, çünkü gerek savaş sırasında gerekse savaştan sonra Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan İngiliz esirlere kötü davranıldığı şeklinde özellikle basın vasıtasıyla ciddi bir propaganda süreci başlatılmıştı. Savaştan sonra İttihatçılara yöneltilen en önemli suçlamalardan biri de esirlere yönelik davranış biçimiydi. Dolayısıyla bu suçlamaları sağlam bir zemine oturtabilmek adına kendi ellerinde bulunan esirlerin durumunun son derece iyi olduğu ve yeterli tedavi aldıkları algısı oluşturulmalıydı. İlginç olan husus ise İngilizlerin hem kendi ellerindeki Türk esirlerin ölümü hem de Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan İngiliz esirlerin ölümü noktasında Osmanlı Devleti'ni suçlamalarıydı. Eğer bir Türk, İngiliz esir kampında hayatını kaybederse bu durumun sorumluluğu da Osmanlıya yüklenmekteydi. Bu politikanın sistematik olarak uygulandığı anlaşılmaktadır. Hemen her belge de Türklerin temizliğe dikkat etmediği ve savaştan önce ya da savaş sırasında hasta oldukları özel olarak vurgulanmıştır. Osmanlı ordularının üstesinden gelmek adına yoğun çaba sarf etmek zorunda kaldığı salgın hastalıklar da İngilizlerin bu türden propagandalarına imkân oluşturmaktaydı.

Türk esirler fiziksel olduğu kadar psikolojik olarak da ciddi sağlık problemleri ile karşı karşıya kalmıştır. Esaret hayatını içinden çıkılamaz bir hale getiren de bu sorunlardı. Aşırı disiplin, katı izolasyon ve monotonluk süreç içerisinde esirleri *dikenli tel hastalığı* denilen bir sorunla karşı karşıya bıraktı ve bu nedenle huzur ve

sükûnet sona erdi. Esirler arasında var olan ahenk kısa süre sonra bu problem nedeniyle düşmanlığa dönüştü. Problemin kaynağını tam olarak tespit edemeyen kamp idarecilerinin daha sert disiplin uygulamalarına yönelmeleri neticesinde çok sayıda esir nöbetçilerin kaza kurşunları (!) ile hayatını kaybetti. Tüm bu ölümler de ustalıkla hukuki bir zemine kavuşturulmuştur.

Türk esirler için ızdırab verici bir başka husus aileleri ile haberleşmelerinin neredeyse tamamen kesilmiş olması idi. İletişim yokluğu bir taraftan esirlerin kamplardan kurtulma ümitlerini yok eden bir sorun iken diğer taraftan ailelerinin ne durumda olduğunu bilemeyen esirler için derin acı kaynağıydı. İletişim yokluğunun sebep olduğu bir diğer ciddi sorun ise gün geçtikçe artan sinirlilik haliydi.

Esirleri psikolojik zorlanmalardan kurtaran faaliyetler kamplarda düzenlenen tiyatro ve müzik etkinlikleriydi. Ancak bu faaliyetler sadece kısa süreler için onları rahatlabilirdi. Esirler için en önemli meşguliyet yazma ve okuma faaliyetleriydi. Bunun en açık tezahürü kamplarda çıkarılan ama bu gün ne yazık ki çoğu elde bulunmayan esir gazeteleridir.

Diğer milletlere mensup esirlerden çok daha kötü şartlarda altı-yedi yıla varan sürelerde kamplarda kalan Türklerin tahammülünü artıran en önemli şey ise *Türklük* ve *Müslümanlık*'tı. İşgal altındaki ülkelerine döndükleri zaman karşılaştıkları manzarayı kendi esaretleri ile özdeşleştiren esirlerin, yılların verdiği yorgunluğa rağmen milli mücadele saflarına katılmaları, önceden sahibi oldukları ve esaret hayatının ziyadeleştirdiği milli şuur olmuştur. İşgal edilmiş anavatan, memleket topraklarının hürriyetine kavuşması, Milli Mücadele'nin başarıya ulaşması için yeniden ordu saflarına katılmışlardır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Hindistan'da Türk Esirleri konulu bu çalışmanın günümüz için de verdiği birtakım mesajlar olduğunu söylemek gerekmektedir. Savaş sonrası Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesini terk ettiği ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu süreç olmuştur. Bugün de Türk devleti ve milletinin aleyhine yapılan çalışmalarının uygun malzeme olarak kullanmaya çalıştıkları *etnisite* olgusu yani kimlik farklılıklarıdır. Emperyalist amaç ve arzular, milli devlet olarak tesis edilen Türkiye Cumhuriyeti'nin güçlü, Türk milletinin müreffeh olmaması için aynı enstrümanı, yani *böl ve yönet* taktiğini daima kullanmaktadırlar. Bu amaçları ülkemizde ve bölgemizde boşa çıkarmanın yolu milli şuur uyanıklığına sahip

olmaktan geçmektedir. Türkiye'nin bugün uğraşmak zorunda kaldığı sorunlara bir bakış bu tespitin haklılığını ortaya koyacak mahiyettedir.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

1. ***Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)***

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS)

Nr: 2189/4-5; 2193/25-50; 2197/35-50; 2201/24; 2203/17; 2205/15; 2209/39-49; 2210/62-71; 2211/13-25; 2244/11-15-34; 2245/2; 2247/6-; 2412/79; 2444/27; 2719/32; 2566/2

Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR. İM)

Nr. 92/2; 104/82.

İrade Dosya Usulü (İ.DUİT)

Nr. 116/111; 176/87,97

İstişare Odası (HMŞ. İŞO)

Nr. 43/19;20

Şifre Kalemi (DH. ŞFR)

Nr. 48/50

Babı Ali Evrak Odası (BEO)

Nr. 4021/301507; 4602/345129; 4474/335541; 4458/334300

2. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

K. 163 G.24/8

3. ***Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) ve Denetleme Başkanlığı Arşivi***

Birinci Dünya Harbi (BDH)

K. 2480 D. 400, F.1-19; K. 313 D. 1269; K.377 D.1499-20; K.4609 D.002.

4. ***Kızılay Arşivi (KA)***

K.835/B. 2.1-95

K.779/B. 34, 36, 44, 46, 49, 77, 77.1-2, 78, 84, 94,99, 112, 126, 131, 138, 149.

K.196/B.104

K. 1088/B. 134; 147.1

5. ***The National Archives (TNA)***
Foreign Office (FO)

Nr. 383/88; 231, 226; 339, 338; 345; 458; 459; 461; 534; 535.

6. Cabinet Paper (CAB)

23/14
24/4

7. ***British Library (BL)***
Indian Office Records (IOR)

IOR/L/MIL/5/749
IOR/L/MIL/7/; 17950; 18418; 18713; 18721; 18778.
IOR: L/F/7/2853
IOR: L/P&J/6/1504 (File no. 4110)
IOR: L/P&S/11/128 (File 4237-1917)
IOR: L/P&S/10/462 (File 3136/1914 Pt.1)
IOR: L/P&S/10/463 (File 3136/1914 Pt.2)
IOR: L/P&S/18/B356
IOR: L/P&S/20/257
IOR: R/15/2/1996

SÜRELİ YAYINLAR

Alemdar, 1919
Daily Post, 1915
Darling Downs Gazette, 1918
Glen Innes Examiner, 1918
İfham, 1919
İkdam, 1920
İravadi (Esir Gazetesi), 1919
Morvell Advertiser, 1918
Ne Münasebet (Esir Gazetesi)
The Advertiser, 1917
The Dubbo Liberal and Macquarie Advocate, 1917
The Gippsland Farmer's Journal, 1917

The London Gazette, 1917
The Pioneer Mail and Indian Weekly News, 1920
Vakit, 1920, 1924, 1942
Warwick Examiner and Times, 1917
Western Mail, 1915
Worker, 1916

TETKİK ESERLER

Akgümüş, Ruhi, "Şehitler ve Kayseri Ağıtları: Trablusgarp, Balkan, Birinci Dünya ve Çanakkale Savaşları", *Şehir Tarih.*

Akın, Yiğit, "War, Women and the State: The Politics of the Sacrifice in the Ottoman Empire During the First World War", *Journal of Women's History*, 26/3 (2014),s. 12-35

Akın, Yiğit, *When the War Came Home: The Ottoman Great War and the Devastation of and Empire*, California, Stanford University Press, 2018

Akkor, Mahmut, " I. Dünya Savaşı'nda Hindistan ve Burma'da Bulunan Osmanlı Esirleri", *Bir İnsan-ı Selîm Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan*, Ed. Refik Arıkan-Halim Demiryürek, İstanbul 2016, s. 471-490

———*I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları*, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Aksakal, Mustafa, "Why did the Ottomans enter a European War in 1914? New sources, new views", *Osmanlı A0raştırmaları- Beyond Dominant Paradigms in Ottoman and Middle Eastern/North African Studies A Tribute to Rifa'at Abou-El-Haj*, ed. Donald Quataert and Baki Tezcan, İSAM, S. 36, 2010, s. 187-193

———, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul, 2010.

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I- Mutlakiyete Dönüş 1918-1919*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2010

Altıkulaç, Ali; Ayşegül Dönmez, "Hindistan'da Esaret: I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Hindistan'daki Türk Esirleri", *Turkish Studies,* 11/16, 2016, s. 1-12

Anameriç, Hakan, "Esareti Hafifleten İki Arkadaş: Kitap ve Müzik" *İsmet Binark Armağanı*, İstanbul 2015, s.81-90

Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, İngilizceden Çev. İskender Savaşı, Metis Yay. İstanbul, 1995.

Arıkan, Mustafa, "Birinci Cihan Harbi Türk Esir Mektuplarında Duygu ve Düşünceler", *Osmanlı Araştırmaları* XI, İstanbul 1991, s. 35-48

———, "Rifat Rami (Arıncı) ve Esaret Dönemi Şiirleri" *SUTAD*, Bahar 2016, (39), s. 101-145

———, *Asker Mektupları*, Konya, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990

———, Birinci Dünya Savaşı Türk Esirlerinin Kaleminden Esarette Bayram" *Tarihin Peşinde*, S. 22, (2019), s. 309-356

Atabey, Figen, "Öncesi ve Sonrası ile Osmanlı'nın Kutü'l Amâre Zaferi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* C. 10 S. 53 s. 205-215

Avcı, Orhan, *Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918*, Vadi Yay. Ankara, 2004

Avşar, Servet, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası,* Kim Yay. Ankara, 2004

Bamford, P.C., *Histories of the Non-Co-operation and Khilafat Movements,* Delhi, 1925

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi* C. III Kısım III, Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991

Beşikçi, Mehmet, "The Ottoman Mobilization in the Balkan War: Failure and Reorganization", *The Balkan Wars and The Emergence of Modern Military Conflict, 1912*-13, ed. Katrin Boeckh, Sabine Rutar, Newyork Oxford, Bergham 2018, s. 163-189

———, Birinci *Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2015

———, "Birinci Dünya Savaşı'nda Devlet İktidarı ve İç Güvenlik: Asker Kaçakları Sorunu ve Jandarmanın Yeniden Yapılandırılması", *Türkiye'de Ordu Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, Ed. İsmet Akça, Evren Balta Paker, İstanbul, Bilgi Üniv. Yay. 2010, s. 147-171

———, "İhtiyat Zabiti"nden "yedek subay"a: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir zorunlu askerlik kategorisi olarak yedek subaylık ve yedek subaylar, 1891-1930", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 13, 2011, s. 45-89.

———, "Osmanlı Cihadının Yurtiçi Boyutu: Dinî Motiflerin ve Din Adamlarının Osmanlı Ordusunun Seferberliğindeki Rolü", *Birinci Dünya Savaşı'nda Cihat ve İslam*, Der. Erik Jan Zürcher, Çev. Ayşen Gür, Bilgi Üniv. Yay. İstanbul, 2019, s. 85-104

———, "Tarihyazımında Hatırat ve Günlükler Nasıl Kullanılmalı? Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Osmanlı Askerlerinin Benlik Belgeleri Özelinde Metodolojik Bir Analiz", *Toplum ve Bilim*, S. 144, 2018, s. 253-292

Bing, R.. A.L. Vischer, "Some Remarks on the Psychology of Internment Based on the Observation of Prisoners of War in Switzerland", *Lancet*, (26 Nisan 1919), s. 696-697.

Boonnerjee, Samraghni, "This Country is Rotten": Australian Nurses in India during the First World War and Their Encounters with Race and Nationhood", *Australian Journal of Politics and History*, 65/1 2019, s. 50-65.

Çakır, Ömer, "Myanmar'daki Meiktila Türk Şehitliğinin Kitâbesine Dâir Bir Keşif" *Turkish Studies,* 9/6, (2014), s. 207-223

Davis, Gerald H., "Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies", *Journal of Contemporary History*, 12/4, 1977, s. 623-634

Dyer, Gwynne, "The Turkish Armistice of 1918: 2: A lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros", *Middle Eastern Studies* 8/3, s. 313-348

Erickson, Edward J. *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu Çanakkale, Kutü'l-Amare ve Filistin Cephesi*, Çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2009

———, *Size Ölmeyi Emrediyorum*! *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, Çev. Mehmet Tanju Akad, Kitap Yay. İstanbul, 2011

——— "Bayonets on Musa Dagh: Ottoman Countersurgency Operations -1915", *Journal of Strategic Studies*, (2005), 28:3, s. 529-548.

Ferguson, Niall, *Hazin Savaş 1914-1918*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapıkredi Yay. İstanbul, 2015

Fromkin, David, *Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*, Çev. Mehmet Harmancı, Epsilon Yay. İstanbul, 2016.

Gardner, Nikolas, *Kut'ül Amâre Mezopotamya'da Bir Savaş (1915-1916)*, Çev. Mehtap Gün, Etkileşim Yay. İstanbul, 2016

Gupta, Arvind, "Review Essay: Indian Contribution to the First World War", Journal of Defence Studies, 8/3, (2014), s. 121-133

Görgülü, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan – Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, TTK, Ankara 2014

Güçlü, Yücel, "The Role of the Ottoman-Trained Officers in Independent Iraq", *Oriento Moderno*, 21/132 No. 2, 2002, s. 123-138

Güneş, Ali, *Balkan Harbi'nde Osmanlı Gayrinizami Harp Tecrübesi*, Harp Akademileri Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014

Hanioğlu, Şükrü, "Ottoman Jihad or Jihads: The Ottoman Shi'i Jihad, the Successful One", *Jihad and Islam in World War I*, Ed. Erik Jan Zürcher, Leiden University Press, 2016, s. 117-134

Haskins, Victoria, "Australian Nurses and the 1918 Deolali Inquiry: Transcolonial Racial and Gendered Anxieties in a British Indian War Hospital", *Australian and The First World War-Local-Global Connections and Contexts,* Ed. Kate Ariotti and James E. Bennet., s. 67-85

Hiçyılmaz, Ergun, *Esir Kampları- Bana Biraz Hürriyet Yollar mısın?* Bilge Karınca Yay. İstanbul, 2010

Hofmeyr, Isabel, "South Africa's Indian Ocean: Boer prisoners of war in India", *Social Dynamics,* 38/3, 2012, s. 363-380

Howard, Michael, "I. Dünya Savaşı'nı Yeniden Değerlendirmek", *I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl*, Çev. Tansel Demirel, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 2012, s. 15-30

İnalcık, Halil, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, İstanbul, Kırmızı Yay. 2017

Jones, Heather, "Prisoners of War", *International Encyclopedia of the First World War*, s. 1-20, https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/prisoners_of_war,

Jones, Edgar, Simon Wessely, "British Prisoners of War: From Resilience to Psychological Vulnerability: Reality or Perception", *Twentieth Century British History,* 21/2, 2010, 163-183

Kaçıra, Mustafa Kurtkan, "Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlerce Hindistan'a Gönderilen Türk Esirleri" *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları,* C.15, S. 29, 2016/1, s. 25-36

Karaaslan, Yeşim Sert, "Esir Osmanlı askerlerinin mektupları torunlarına ulaştırılacak", https://www.aa.com.tr/tr/yasam/esir-osmanli-askerlerinin-mektuplari-torunlarina-ulastirilacak/956329

Kaya, Doğan, "Sivas'ta Söylenmiş Harp Ağıtları", *Türk Harp Edebiyatı Konulu I. Uluslararası Türkiyat Sempozyumu*, Ed. Ömer Çakır.

Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908-1918*, Çev. Türkan Yöney, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2018.

Keleşyılmaz, Vahdet, Teşkilât-*ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999

Khoury, Dina Rizk, Ambiguities of the Modern: The Great War in The Memoirs and Poetry of the Iraqis", *The World in World Wars Experiences, Perceptions and Perspectives from Africa and Asia*, ed. Heike Liebau, Katrin Bromber, Katharina Lange, Dyala Hamzah and Ravi Ahuja, Londra, Boston, Brill Yay. 2010, s. 313-340

Kon, Kadir, Birinci *Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İslam Stratejisi*, Küre Yay. İstanbul 2013

Kramer, Alan R., "Prisoners in the First World War" *Prisoners in War*, ed. Sibylle Scheipers, Oxford University Press, 2010, s. 75-90.

Kurtcephe, İsrafil; Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi –Rauf Bey Müfrezesi, *OTAM,* 1992, S.3, s. 247-269.

Kutlu, Cemil, *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1997.

_____, "Viladivostok Asinara Hattında 1030 Türk" *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 0, S. 10, (1998) s. 211-226.

Küçük, Evren "Knockaloe Kampında Bir Osmanlı Diplomatı: Reşid Sadi Bey'in Esareti (1915-1918)" *Akademik İncelemeler Dergisi* C.12, S.1, 2017, s. 83-108.

Landau, Jakob M., *Pan-İslâm Politikaları İdeoloji ve Örgütlenme*, Çev. Nigar Bulut, Anka Yay. İstanbul 2001

Lunden, Walter A., "Captivity Psychoses among Prisoners of War", *Journal of Criminal Law and Criminology (1931-1951),* 39/6, (1949), *s.* 721-733.

Mackie, F.P., "Disease in Mesopotamia", *Bristol Medico-Chırurgical (1883)*, Aralık 1919; 36(137) s.118-131.

Mango, Andrew, Atatürk*, Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2017

Mann, Michael, *Devletler, Savaş ve Kapitalizm, Politik Sosyoloji İncelemeleri*, Çev. Semih Türkoğlu, Ed. Güney Çeğin, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2013

Manz, Stefan, Panikos Panayi, "The Internment of Civilian 'enemy aliens' in the British Empire", *Internment During the First World War: A Mass Global Phenomenon*, ed. Stefan Manz, Panikos Panayi, Matthew Stibbe,, Abingdon/Newyork 2019

Murphy, Mahon, *Prisoners of War and Civilian Internees Captured by British and Dominion forces From the German Colonies during the First World War*, Londra, Department of International History of London School of Economics PhD Thesis, 2014

Neilberg Michael S., *Dünya Tarihinde Savaş*, Çev. Mehmet Tanju Akad, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2011

Nicole A.N.M Van Os, "Asker Ailelerine Yardım: Osmanlı Devleti ve Muinsiz Aile Maaşı", *Devletin Silâhlanması Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1795)*, Der. Zürcher, Çev. M. Tanju Akad, İstanbul Bilgi Üniv. Yay. 2003, s. 105-121

Oğuz, Çiğdem, "İsmail Onbaşı'nın Defteri Kanal Harekâtı'ndan Thayetmyo Esir Kampı'na", *Toplumsal Tarih,* 251, Kasım 2014, s. 44-49.

Özcan, Azmi, "İttihâd-ı İslâm", *TDVİA*, 2001, c. 23, s. 470-475

———, *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İsam Yay. Ankara 1997

Özdemir, Hikmet, *The Ottoman Army 1914-1918: Disease & Death on the Battlefield*s, çev. Saban Kardaş, Salt Lake City, Utah University Press, 2008.

Özuyar, Ali, "Burma'daki Sivil Türk Esirleri", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi* Cilt 10 Sayı 1, 2008, s. 279-287

———, *Modern Tarihin İlk Sivil Esir Kampı Knockaloe ve Meçhul Türkler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2008

Pehlivanlı, Hamit, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askerî Polis Teşkilatı*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1992

Rae, Ruth, "Reading between unwritten lines: Australian Army nurses in India, 1916-19", *Journal of the Australian War Memorial*, 2002, S. 36. https://www.awm.gov.au/articles/journal/j36/nurses (erişim tarihi: 03.10.2017)

Rogan, Eugene "Rival Jihads: Islam and the Great War in the Middle East, 1914-1918", *Journal of the British Academy*, 4, 2016, s. 1-20

———, *Osmanlı'nın Çöküşü, Ortadoğu'da Büyük Savaş 1914-1920*, Çev, Özkan Akpınar, İletişim Yay. İstanbul 2017

Sarısaman, Sadık, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999

Shaw, Stanford, *The Ottoman Empire in World War* I-II, Türk Tarih Kurumu Ankara 2008

Singha, Radhika, "Finding Labor from India for the War in Iraq: The Jail Porter and Labor Corps, 1916-1920", *Comparative Studies in Society and History,* C. 49, S. 2, 2017, s. 412-445

Solomonidis, Victoria. *Greece in Asia Minor: The Greek Administration of the Vilayet of Aidin, 1919-1922*, Londra Üniversitesi, King's College, Doktora Tezi, Londra, 1984.

Stevenson, David, "İki İttifakın Politikası", Jay Winter, Geoffrey Parker, Mary R. Habeck, I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl, Çev. Tansel Demirel, Türkiye İş Bankası Yay. İstanbul, 2012, s. 63-87

Stibbe, Matthew, *Civilian Internment during the First World War, A Euoropean and Global Histtory, 1914-1920*, London, Palgrave macmillian, 2019

Şimşir, Bilal N., *İngiliz Belgelerinde Atatürk, (1919-19138)*, Cilt II Nisan-Aralık 1920

Taşkıran, Cemalettin, Ana *Ben Ölmedim I. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri,* Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2011

Tauber, Eliezer, "Sayyid Talib and the Young Turks in Basra", *Middle Eastern Studies,* C. 25, S. 1, 1989, s. 3-22

Tauber, Eliezer, *The Arab Movements in World War I*, Londra 1993

Tetik, Ahmet "Maltadan Esir Mektupları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XX/58 (2004),s. 83-103

Tüfekçi, Vedat, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlere Esir Düşen Türk Askerleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2019

Türkmen, Zekeriya, "Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, Uluslararası Sempozyum,* İstanbul, 2014, s. 381-433

Ural, Selçuk, "İtilâf ve Ermeni Esirlerinin İadesi Meselesi/The Restitution Question of the Prisoners of Armenians and Allied", *Atatürk Dergisi*, S.3, 2010, s. 151-167

——— "Mütareke Döneminde İngilizlerin Elindeki Türk Esirlerin İadesi ve Ortaya Çıkan Sorunlar", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 2006, S.37-38, s. 187-210

Uyar, Mesut, "Osmanlı Askerî Rönesansı: Balkan Bozgunu İle Yüzleşmek" *Türkiye Günlüğü*, S. 110, 2012, s. 65-74

——— "Ottoman Arab Officers between Nationalism and Loyalty during the First World War", *War in History,* 20(4), 2013 s. 526-544

Uyar, Mesut; Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi,* Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2014

Yalman, Ahmet Emin, Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye, Çev. Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2018

Yanıkdağ, Yücel "From Cowardice to Illness: Diagnosing Malingering in the Ottoman Great War" *Middle Eastern Studies*, 48/2, Mart 2012, s. 205-225

——— '*Ill-Fated Sons' of the 'Nation': Ottoman Prisoners of War in Russia and Egypt*, 1914-1922, Doktora Tezi, Ohio State University, 2002.

——— "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Askerlerinde Harp Nevrozu (Savaş Yorgunluğu) ve Tıbbi Yaklaşım" *Toplumsal Tarih,* S. 198, Haziran 2010, s.2-8

——— "Prisoners of War (Ottoman Empire/Middle East) *Online International Encyclopedia of the First World War,*" s.1-13, https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/prisoners_of_war_ottoman_empiremiddle_east

——— *Millete Deva Olmak Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp ve Milliyetçilik, 1914-1919*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2014

——— "Mısır'daki Osmanlı Esirlerinde Görülen Pellegra Hastalığı, I. Dünya Savaşı'nda Tıbbi Oryantalizm ve İngiliz Doktorlar", *Toplumsal Tarih*, S. 153, 2016, s. 26-33

——— "Ottoman Prisoners of War in Russia 1914-1922", *Journal of Contemporary History*, 34/1 (1999) s. 69-85

——— "Ottoman Prisoners of War in Russia 1914-22", *Journal of Contemporary History,* C. 34, S 1, 1999, s. 69-85

Yapar, Kerem, *İkdam Gazetesi'nin Sistematik İndeksi (1919-1922),* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016

Yavuz, M. Hakan, " Orientalism, the 'Terrible Turk' and Genocide", *Middle East Critique,* 23/2 s. 111-126

Zürcher, Erik Jan, "Osmanlı'nın Savaşındaki Fark Neydi?", *Pera-Blatter* 27, Çev. Hasan Aksakal, Orient Institut, İstanbul 2015, s. 1-22

——— "Young Turk Governance in the Ottoman Empire during the First World War", *Middle Eastern Studies*, 55/6, 2019, s. 897-913

——— "Between Death and Desertion: The Experience of the Ottoman Soldier in World War I", *Turcica,* 28, 1996, s. 235-258

YAYIMLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ VE RESMİ YAYINLAR

Agreement Between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, Londra, 1918

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: İran-Irak Cephesi 1914-1918, C. III/1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1979

Comité International De La Croix-Rouge*, Documents Publiés A L'ocasion De La Guerre Europenne 1914-1917*, Cenevre, Paris, 1917
Düstur II. Tertip 6. Cilt.

Great Britain, Foreign Office, *Correspondence Respecting Events Leading to The Rupture of Relations with Turkey*, Londra 1914

Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi 1914-1918, Haz. Ali Satan, Çev. Nilgün Engin, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2016

İngiliz Savaş Bakanlığı [The War Office] , *Statistics of the Military Effort of The British Empire During the Great War 1914-1920,* Londra 1922

Larcher, Maurice, *Büyük Harpte Türk Harbi*, C.3, İstanbul 1928

Milli Savunma Bakanlığı*, Cepheden Mektuplar*, Ankara 1999

Moberly, Frederick James, *History of the Great War Based on Official Documents: The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, I-II, Londra, 1923

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, I-II, İstanbul 2013

Uluslararası Kızılhaç Komitesi, *Rapports de MM.F. Thormeyer, Em. Schoch, D.F. Blanchod sur leurs visites aux camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'internés autrichiens et allemands aux Indes et en Birmanie / Documents Publiés A L'occasion De La Guerre Européenne (1914-1917) Cenevre*, Paris, Haziran 1917

Uluslararası Kızılhaç Komitesi, *on British Prison-Camps in India and Burma*, Londra 1917

HATIRAT VE GÜNLÜKLER

Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk,* Haz. Yusuf Gedikli, Ötüken Yay. İstanbul 2017

Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım: İstiklal Harbinin Gerçekleri* I, Yay. Haz. Süheyl İzzet Furgaç, Yüksel Kanar, Timaş Yay. İstanbul 2017

Apak, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Anıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998

Binbaşı Mehmed Emin Bey, *Kûtulamâre Hücum ve Muhasarası, Bir Osmanlı Subayının Hatıratı,* Haz. Sezai Dumlupınar, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2016

Candler, Edmund, *The Long Road to Baghdad* I, Cassel and Company, Londra 1919

Ege, Abidin, *Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden Harp Günlükleri*, Yay. Haz. Celali Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2011

Erev, Muhiddin, "I. Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Hâtıraları", *Hayat Tarih Mecmuası (*1967), C. 1, S. 4-8

Genişol, Hüseyin Fehmi, *Çanakkale'den Bağdat'a Esaretten Kurtuluş Savaşı'na Cephede Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)*, Haz. Mustafa Yeni, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2014

Halil Paşa**,** *İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, Haz. Taylan Sorgun, Kamer Yay. İstanbul 1997

Herbert, Aubrey, *Mons, Anzac and Kut,* Edward Arnold, Londra 1919

İybar, Tahsin, *Sibiryadan Serendibe*, Ankara, C.H.P. Halkevleri Bürosu Yayımları, 1950.

Jeller, İshak, "Bir Türk Subayının Birmanya Hatıraları", *Vakit*, (1942) Sayı, 8756-8761

Karabekir, Kâzım, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Haz. Ziver Öktem, Yapıkıredi Yay. İstanbul, 2011

Kaya, Mevlüt, Bağdat'tan Görele'ye Mektuplar, Esir Abdülhamid'in Anıları (1895-1966), Arı Sanat Yay. İstanbul 2017.

Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, Truva Yay. İstanbul 2004.

Özgen, Mehmet Sinan, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları,* Haz. Servet Avşar, Hasan Babacan, Muharrem Bayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2011

Peker, Nurettin, *Balkan Savaşı'ndan Kurtuluş Savaşı'na Ateş Hattında Bir Ömür: Tüfek Omza*, Yay. Haz. Orhan Peker, Hilal Akkartal, Doğan Kitap, İstanbul 2009

————, *Öl, Esir Olma*, Ankara 2011

Sabis, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi* II, Nehir Yay. İstanbul 1990.

Sandes, E.W.C, *Kuşatma ve Esaretin Adı Kûtü'lamâre Bir İngiliz Subayının Anıları,* Çev. Tuncay Yılmazer, Yeditepe Yay. İstanbul 2017

Serezli Mehmed Ragıb, *Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Zabiti (1917-1918)*, Haz. Raif İvecan, Ahmet Efiloğlu, Timaş Yay. İstanbul 2011

Taşköprülü Mehmet Efendi, *Irak Cephesi'nden Burma'ya; Savaşın ve Esaretin Günlüğü*, Haz. Mesut Uyar; Ahmet Özcan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2015

Townshend, Charles V.F., *Mezopotamya Seferim, Kurna, Kûtülamare ve Selmanıpâk Muharebeleri*, Çev. Gürol Koca, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2012

Tuğaç, Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yay. İstanbul 1975

Tütüncü, Mustafa, *Hatıra Defterimdir…*, Yay. Haz. Abdulkadir Ozulu, Lider Matbaacılık, Çorum 2006

Wilson, Arnold T., *Loyalties Mesopotamia 1914-1917*, Oxford University Press, London, 1930

Woodyatt, Nigel, *Under Ten Viceroys: Reminicences of a Gurkha*s, Londra 1922.

Genel Başvuru Kaynakları

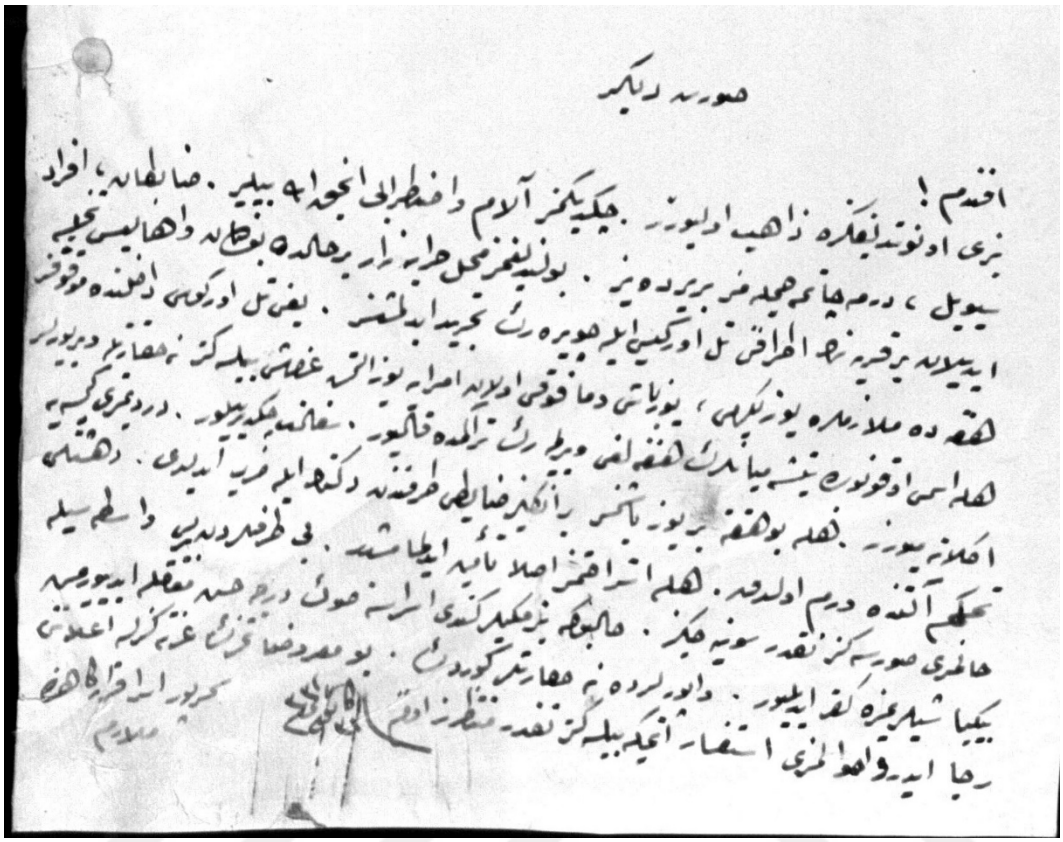
Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2002.

Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü, Haz. Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu, Suat Vural, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004.

İnternet Kaynakları

http://www.msb.gov.tr/Sehitlikler/YurtDisiSehitlikleri.

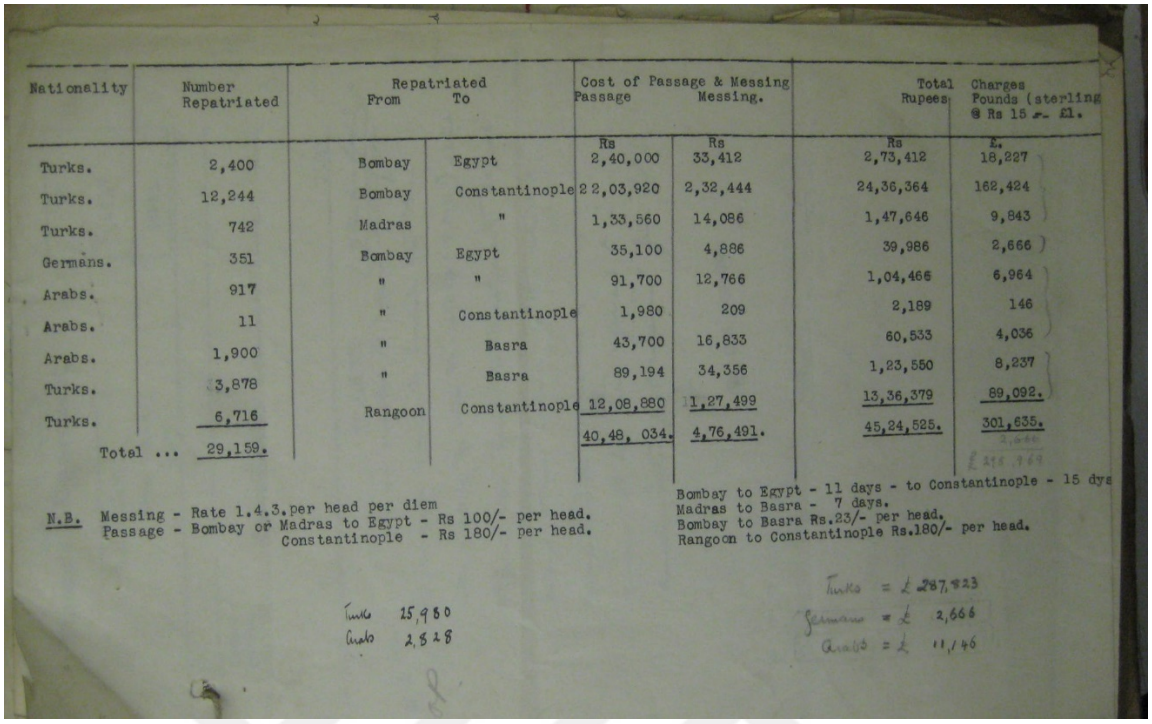
EKLER

Sümerpur Üsera Karargâhından bir Türk esirin İkdam Gazetesi'ne göndermiş olduğu mektup (ATASE, K313, D.1269, f.006)

Burma Musikisi
Thayetmyo Kampında çıkarılan İravadi Gazetesi'nden bir nüsha

Nationality	Number Repatriated	Repatriated From	Repatriated To	Cost of Passage & Messing Passage	Cost of Passage & Messing Messing.	Total Rupees	Charges Pounds (sterling @ Rs 15 = £1.
				Rs	Rs	Rs	£.
Turks.	2,400	Bombay	Egypt	2,40,000	33,412	2,73,412	18,227
Turks.	12,244	Bombay	Constantinople	2 2,03,920	2,32,444	24,36,364	162,424
Turks.	742	Madras	"	1,33,560	14,086	1,47,646	9,843
Germans.	351	Bombay	Egypt	35,100	4,886	39,986	2,666
Arabs.	917	"	"	91,700	12,766	1,04,466	6,964
Arabs.	11	"	Constantinople	1,980	209	2,189	146
Arabs.	1,900	"	Basra	43,700	16,833	60,533	4,036
Turks.	3,878	"	Basra	89,194	34,356	1,23,550	8,237
Turks.	6,716	Rangoon	Constantinople	12,08,880	1,27,499	13,36,379	89,092.
Total ...	29,159.			40,48, 034.	4,76,491.	45,24,525.	301,635.

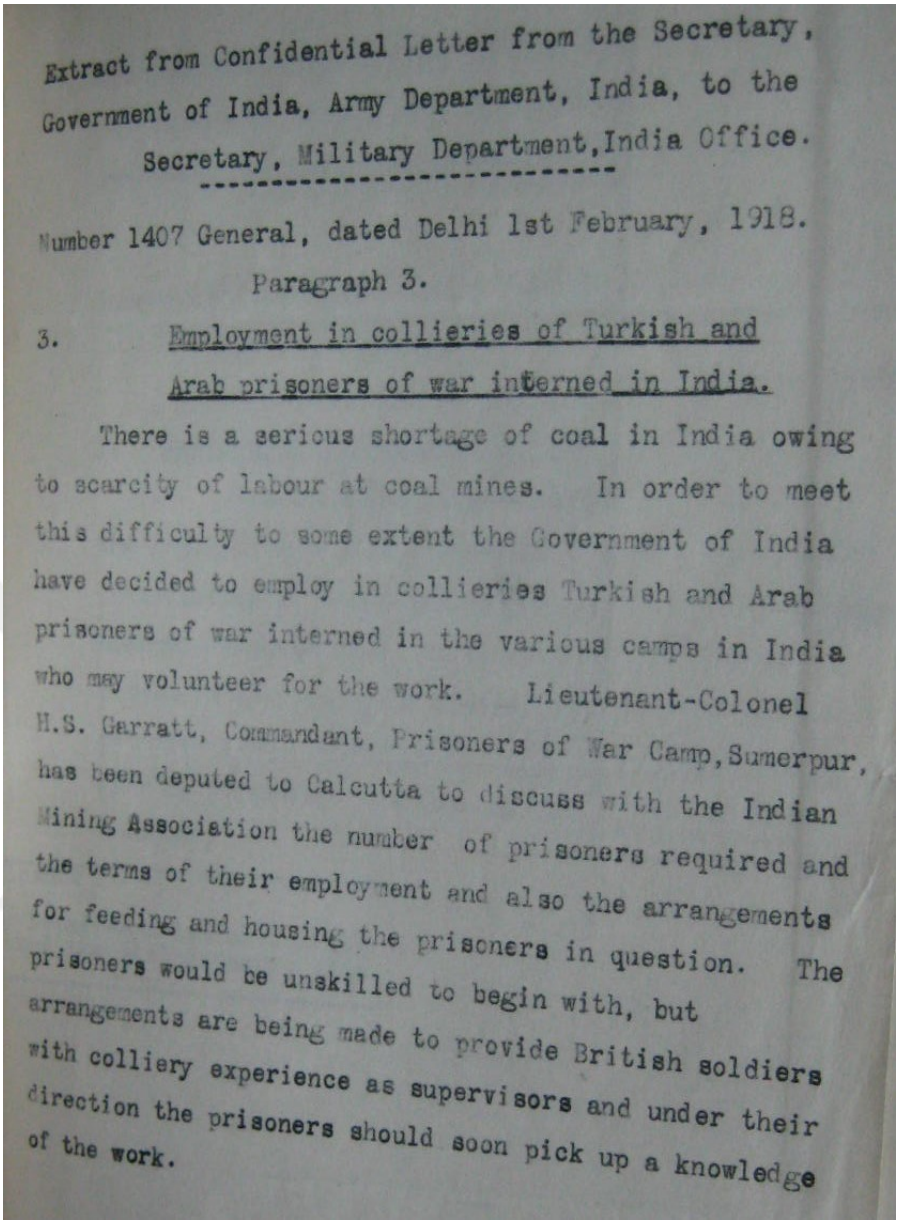
N.B. Messing - Rate 1.4.3.per head per diem
Passage - Bombay or Madras to Egypt - Rs 100/- per head.
Constantinople - Rs 180/- per head.

Bombay to Egypt - 11 days - to Constantinople - 15 dys
Madras to Basra - 7 days.
Bombay to Basra Rs.23/- per head.
Rangoon to Constantinople Rs.180/- per head.

Turks 15,980
Arabs 2,828

Turks = £ 287,823
Germans = £ 2,666
Arabs = £ 11,146

Hindistan'dan ülkelerine gönderilen esirlerin sayısı ve sevk masraflarını gösterir çizelge (BL. IOR. L/F/7/2853)

Extract from Confidential Letter from the Secretary, Government of India, Army Department, India, to the Secretary, Military Department, India Office.

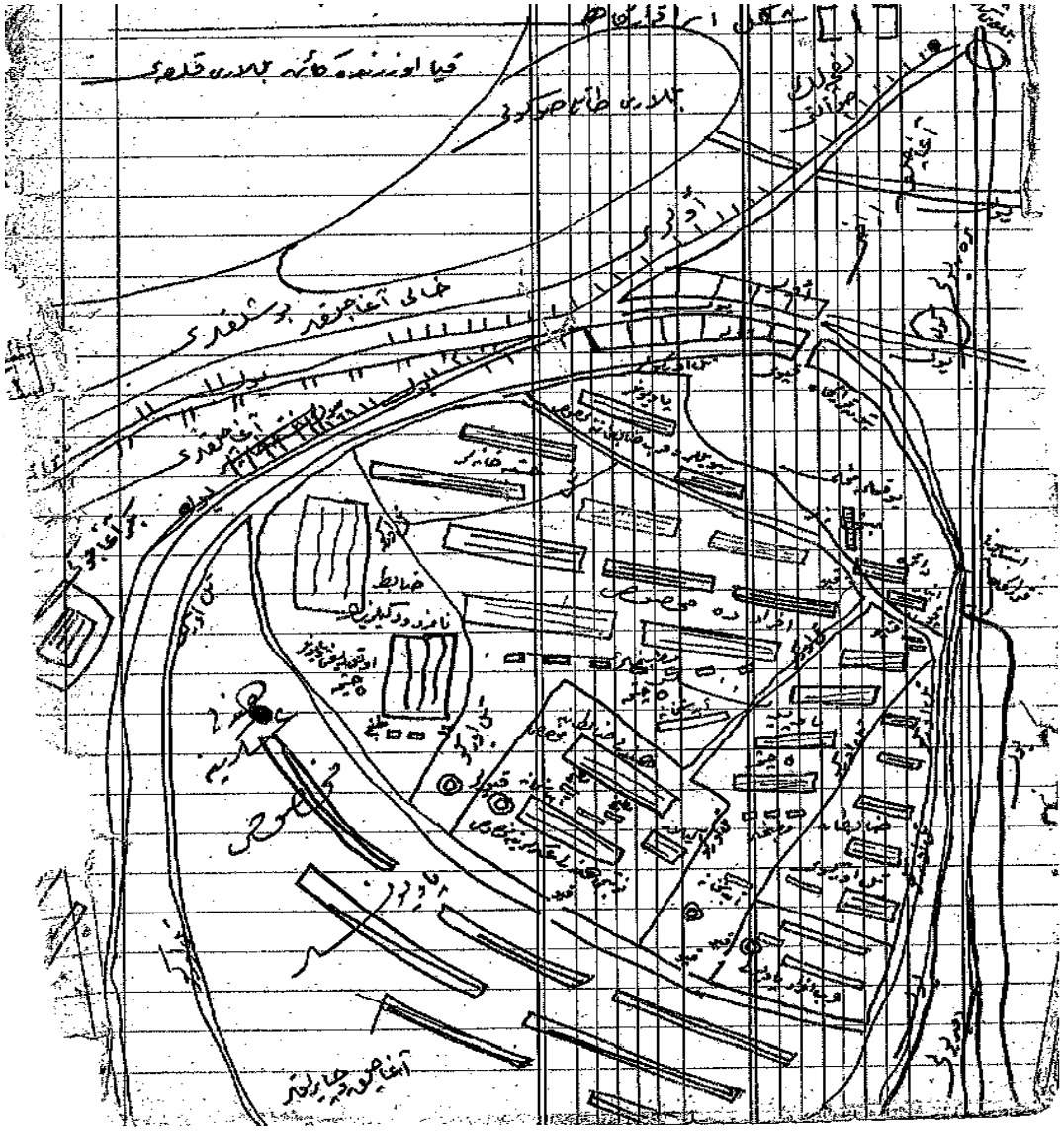
Number 1407 General, dated Delhi 1st February, 1918.

Paragraph 3.

3. Employment in collieries of Turkish and Arab prisoners of war interned in India.

There is a serious shortage of coal in India owing to scarcity of labour at coal mines. In order to meet this difficulty to some extent the Government of India have decided to employ in collieries Turkish and Arab prisoners of war interned in the various camps in India who may volunteer for the work. Lieutenant-Colonel H.S. Garratt, Commandant, Prisoners of War Camp, Sumerpur, has been deputed to Calcutta to discuss with the Indian Mining Association the number of prisoners required and the terms of their employment and also the arrangements for feeding and housing the prisoners in question. The prisoners would be unskilled to begin with, but arrangements are being made to provide British soldiers with colliery experience as supervisors and under their direction the prisoners should soon pick up a knowledge of the work.

Türk ve Arap esirlerin kömür madenlerinde çalıştırılmasına dair belge
TNA. FO. 383/88

Hüseyin Fehmi Genişol'un Bellary Kampı çizimi